

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LIX. ÉVFOLYAM • 2018 • 3. SZÁM

TARTALOM

TANULMÁNY

DOBOS BALÁZS

Identitás-meghatározások a közép- és délkelet-európai személyi elvű kisebbségi autonómiákban 3

SZENTGÁLI-TÓTH BOLDIZSÁR

„A Nyugat Magyarországa” – a magyar és az ír alkotmányfejlődés kapcsolata a hosszú 19. század utolsó évtizedeiben 27

TAJTI TIBOR

A jogbérleti (franchise) szerződés Janus-arcú aszimmetriája 43

VARGA CSABA

Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban – alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban 73

VEREBICS JÁNOS

A verseny mint gazdasági és jogi probléma az 1968-as mechanizmus-reform első éveinek összefüggésében 98

RECENZIO

HORVÁTHY BALÁZS

Bartha Ildikó: Nemzetközi szerződések mozgásban. Alkotmányos és nemzetközi jogi kihívások az Európai Unió külkapcsolataiban 121

IZSÓ KRISZTINA

Gurbai Sándor: A gondnokság alá helyezett személyek választójoga a nemzetközi jog, az európai regionális jog és a komparatív közjog tükrében 128

RÁCZ LILLA

Szeibert Orsolya (szerk.): Weiss Emilia családjogi és öröklési jogi kodifikációs tanulmányai 136

SZONTAGH VERONIKA

H. Szilágyi István (szerk.): Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017 149

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Balogh Elemér, Erdő Péter, Farkas Ákos, Hamza Gábor,
Harmathy Attila, Kecskés László, Kiss György, Korinek László, Lamm Vanda,
Lévayné Fazekas Judit, Menyhárd Attila, Sólyom László, Szabó István,
Szikora Veronika, Törő Csaba Attila, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Felelős kiadó: Rudas Tamás főigazgató

Főszerkesztő: Gárdos-Orosz Fruzsina

Felelős szerkesztő: Balogh Lídia

Recenzió-szerkesztő: Fekete Balázs

Szerkesztőségi tagok: Gajduschek György, Ganczer Mónika,
Hollán Miklós, Horváthy Balázs, Pap András László, Sulyok Gábor, Varju Márton

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/ajt>

Szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
1453 Budapest Pf. 25.
Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100
E-mail: ajttan@tk.mta.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet
Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: ajttan@tk.mta.hu

Kiadja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.

Olvasszerkesztő: Mészáros Katalin
Tördelés és borítóterv: Pintér József
Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter
HU ISSN 0002-564X

DOBOS BALÁZS*

IDENTITÁS-MEGHATÁROZÁSOK A KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI SZEMÉLYI ELVŰ KISEBBSÉGI AUTONÓMIÁKBAN**

Az 1990-es évek elejétől kezdve számos kelet-, közép-, és délkelet-európai ország hivatkozik a személyi elvű kisebbségi autonómiára a jogszabályaiban és kisebbségpolitikáiban, amely modell a létszámuktól, lakhelyüktől és helyi számarányuktól függetlenül igyekszik összefogni az egy kisebbségi közösséghez tartozókat a sajátosságaik ápolása és megőrzése céljából. Ennek érdekében az autonómia e típusa megkövetel legalább egy, országos vagy alacsonyabb szinten létrehozott intézményt, amely egyesíti, megszervezi és képviseli a potenciális csoporttagokat, és amely közjogi vagy magánjogi alapon egyaránt létrejöhet. Az érintett országok egyik csoportjában, egész pontosan Észtországban, Magyarországon és néhány egykori jugoszláv köztársaságban, Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában az önkéntes alapon nyilvántartásba vett kisebbséghez tartozóknak joguk van ahhoz, hogy e célból, közvetlen vagy közvetett választások útján létrehozzák a saját kisebbségi önkormányzataikat vagy tanácsaikat a különböző szinteken. A választott személyi elvű autonómia ennek következtében elkerülhetetlenül felveti a közösségi határokkal kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdéseket és dilemmákat, nevezetesen, hogy ki tartozik az adott kisebbséghez, ki képviselhet kit, és mindez milyen módon kerüljön megítélésre e keretek között – tekintetbe véve a testületek demokratikus legitimitációjának, kellő társadalmi beágyazottságának a követelményét is. A tanulmány célja, hogy a fentiek alapján elméleti szempontból, de a vonatkozó jogszabályokat és a gyakorlati tapasztalatokat figyelembe véve, összehasonlító módon feltárja, hogy a vizsgált öt országban miként határozzák meg a kisebbséghez tartozás összetett feltételrendszerét és mindez milyen lehetséges hatásokkal van az érintett közösségekre nézve. Hivatalos definíciót és/vagy felsorolást kínálnak-e az elismert kisebbségekről, mennyiben hagyatkoznak az egyéni önmeghatározásra, a szubjektivitásra és emellett a lehetséges objektív elemekre, valamint hogy miként határozzák meg az elismerés és a tagság kritériumait, az autonómia intézményeihez való hozzáférés szabályait az illetékes állami hatóságok vagy maguk a csoportok, amelyek a különböző társadalmi és intézményi kontextusokban, az őket érintő különböző kihívások hatására eltérő stratégiákat követhetnek a csoporthatárok megkonstruálásakor.

* Tudományos munkatárs, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

** A tanulmány az NKFIH PD 116168. sz. projekt keretében készült.

E-mail: dobos.balazs@tk.mta.hu

1. BEVEZETÉS: A SZEMÉLYI ELVŰ KISEBBSÉGI AUTONÓMIÁK FŐBB JELLEMZŐI A TÉRSÉGBEN

Az elmúlt bő egy évtizedben jelentősen megszorodott a nemzeti-kulturális, kulturális, nem területi, vagy a magyar szakirodalomban személyi elvű kisebbségi autonómiákként említett kisebbségi önkormányzati formával kapcsolatos nemzetközi munkák száma: az elemzések összehasonlító-történeti, normatív-elméleti és gyakorlati perspektívákból járják körül a múltbeli vagy napjainkban is működő példákat,¹ beleértve az államszocializmus bukása után a közép-, délkelet-európai és kelet-európai térségben létrejött különböző megoldásokat. A területi autonómiával szemben ennek a típusú öngazgatásnak a kulcseleme az egyéni részvétel, lévén, hogy egy adott országon, régióon belül a potenciális csoporttagokat a lakhelyüktől, létszámuktól és arányuktól függetlenül igyekszik összefogni, megszervezni és képviselni a kisebbségi sajátosságok megőrzése érdekében, legalább egy, országos vagy alacsonyabb szinten szerveződő intézményes keretben,² amely létrejöhet közjogi vagy magánjogi alapon.

Európa ezen felében a nyugati kisebbségvédelmi normák és standardok átvétele és gyakorlatba való átültetése komoly mértékben torzult annak következtében, hogy a domináns nemzetállami modell és egyúttal a kommunista örökség részeként a közigazgatás széles körben a többségi nemzetek szinte kizárólagos tulajdonaiként tételeződik, kizárva ezekből a kisebbségeket,³ és egyenesen bebiztosítva velük szemben a többségi nyelvek és kultúrák intézményes pozícióit.⁴ Másfelől azonban az 1990-es évek elejétől kezdve a térségből jelentős számú ország (idetartozik mindenekelőtt Észtország, Horvátország, Koszovó, Lettország, Macedónia, Magyarország, Montenegró, Oroszország, Szerbia, Szlovénia és Ukrajna)⁵ kezdett

¹ Lásd pl. John COAKLEY (szerk.): *Non-territorial Autonomy in Divided Societies. Comparative Perspectives* (Abingdon: Routledge 2017). Tove MALLOY – Alexander OSIPOV – Vizi Balázs (szerk.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies and Risks* (Oxford: Oxford University Press 2015). Tove MALLOY – Francesco PALERMO (szerk.): *Minority Accommodation through Territorial and Non-territorial Autonomy* (Oxford: Oxford University Press 2015); Ephraim NIMNI (szerk.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics* (Abingdon: Routledge 2005); Ephraim NIMNI – Alexander OSIPOV – David J. SMITH (szerk.): *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice* (Oxford: Peter Lang 2013); Levente SALAT [et al.] (szerk.): *Autonomy Arrangements Around The World. A Collection of Well and Lesser Known Cases* (Cluj-Napoca: Romanian Institute for Research on National Minorities 2014); David SMITH – Karl SORDELL (szerk.): *Cultural Autonomy in Contemporary Europe* (London: Routledge 2008); David SMITH – John HIDDEN: *Ethnic Diversity and the Nation State. National Cultural Autonomy Revisited* (London: Routledge 2012).

² SZARKA László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák* (Budapest: Lucidus 2004) 249.

³ Timofey AGARIN – Karl CORDELL: *Minority Rights and Minority Protection in Europe* (London: Rowman & Littlefield 2016); Karl CORDELL – Timofey AGARIN – Alexander OSIPOV (szerk.): *Institutional Legacies of Communism. Change and Continuities in Minority Protection* (London: Routledge 2015).

⁴ CSERGŐ Zsuzsa – Ada-Charlotte REGELMANN: „Europeanization and Minority Political Action in Central and Eastern Europe” *Problems of Post-Communism* 2017/5. 215–218.

⁵ Újabbán Szlovákiában, a 2017 második felétől felálló kormányzati, de kisebbségi részvételt is biztosító Kisebbségi Kulturális Alap kapcsán kerültek felszínre a viták arról, hogy az vajon tekinthető-e és mennyiben kulturális autonómiának. Lásd FIALA-BUTORA János: „Operationalizing Cultural Autonomy as a Form of Effective Participation in Decision-making” [kézirat 2018].

– legalábbis elviekben és papíron – hivatkozni a személyi elvű autonómiára a belső kisebbségei felé irányuló politikáiban és jogszabályaiban, miközben egyes megoldások a két világháború közötti (Észtország), illetve a kései kommunista időszakra (Szlovénia) eredeztethetők vissza. Ahol ez az elköteleződés már konkrét intézményi szerkezetekben is testet ölt, ott az országok egyik csoportjában ez azt jelenti, hogy bizonyos kisebbségi egyesületeket láttak el olyan közfeladatokkal, mint az oktatási és kulturális intézmények fenntartása. Az e körben példaként leginkább említendő Oroszország esetében viszont a gyakorlatban mindez nemigen valósult meg.⁶ Az 1996-os, *nemzeti kulturális autonómiáról szóló törvény*⁷ ugyanis a kisebbségi testületek döntéshozatali jogköre kapcsán számos, inkább deklaratív jellegű rendelkezést tartalmaz a konkrét végrehajtási kötelezettségek megjelölése nélkül, de ennek ellenére 2015 őszére mintegy 1 200 kisebbségi szervezet regisztráltatta magát nemzeti-kulturális autonómiákként.⁸ Bár képviselőválasztásra is akadtak példák a sorakban, amelyekre jogilag ugyan nem voltak kötelezve, ahogyan a kisebbséghez tartozókról sem készültek választói névjegyzékek, az egyesületektől eltérő jogi státusú autonómiák a források szerint mégis leginkább egyesületi alapokon szerveződtek és jegyezték be azokat,⁹ ilyenformán komolyabb közösségi támogatás nélkül is létrejöhetnek. Hasonlóan, Lettországbán az 1991-ben elfogadott *Lettország nemzeteinek és etnikai csoportjainak korlátlan fejlődéséről és a kulturális autonómiához való jogairól szóló törvény* szerint az egyesületeknek joga van a saját média kialakítására.¹⁰ Lévén, hogy egy egyesületben való tagság önkéntes alapú, ez az első megközelítés több szempontból is felveti a legitimitás kérdését. Egy civil szervezetnek sok esetben nehezebb elérni a közösség kevésbé aktív és elkötelezett szegmenseit azon kívül, hogy számos országban egy egyesület csak a tagjainak az érdekeit képviselheti és a tevékenységének a fókusza is korlátozott. Felmerül az a kérdés is, amint az a *nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. tv.* előkészítése kapcsán, Magyarországon is hangsúlyosan előtérbe került, hogy ki szólhat fel a kisebbség nevében, hiszen a nagyszámú, az adott kisebbség érdekeinek kizárólagos képviseletére igényt formáló és ily módon egymással rivalizáló szervezet könnyen alááshatja egyebek mellett az autonómia azon aspektusát, hogy kifelé, az állami hatóságok felé hatékonyan képviseljük az illető közösséget.¹¹

⁶ Bill BOWRING: „Burial and Resurrection. Karl Renner’s Controversial Influence on the ‘National Question’ in Russia” in NIMNI (2. lj.) 162–175. Alexander OSIPOV: „National Cultural Autonomy in Russia: A Case of Symbolic Law” *Review of Central and East European Law* 2010/1. 27–57; Alexander OSIPOV: „Implementation Unwanted? Symbolic vs. Instrumental Policies in the Russian Management of Ethnic Diversity” *Perspectives on European Politics and Society* 2012/4. 425–442.

⁷ A törvény hatályos szövege orosz nyelven elérhető: base.garant.ru/135765/

⁸ Federica PRINA: „A nemzeti kulturális autonómia egy többnemzetiségű államszövetségben: Oroszország helyzete” *Regio* 2017/3. 139.

⁹ Nicky TORODE: „National Cultural Autonomy in the Russian Federation: Implementation and Impact” *International Journal on Minority and Group Rights* 2008/2. 184.

¹⁰ Act of 19 March 1991 on the unrestricted development and right to cultural autonomy of Latvia’s nationalities and ethnic groups. minelres.lv/NationalLegislation/Latvia/Latvia_CultAut_English.htm

¹¹ Georg BRUNNER – Herbert KÜPPER: „Európai autonómia-megoldások: A kisebbségi önkormányzatok autonómia-modelljeinek tipológiája” *Magyar Kisebbség* 2004/1–2. 484.

Más országok, egész pontosan Észtország, Magyarország és több egykori jugoszláv köztársaság, Horvátország, Szerbia és Szlovénia egy másik modellt választottak, amelynek keretén belül a hasonlóan, önkéntes alapon regisztrált kisebbségi szavazóknak joguk van közvetlen vagy közvetett választás útján létrehozniuk a saját kisebbségi tanácsaikat vagy önkormányzataikat különböző szinteken. A további példák pedig valamiféleképpen e két fő megközelítés között helyezkednek el, rögtön elsőként a montenegrói szabályozás. A *kisebbségi jogokról és szabadságokról szóló 2006-os tv.* következő évi módosítása szerint ugyanis a kisebbségi tanácsokat csak részben választják meg az erre a célra összehívott elektori gyűléseken, amelyeken az adott közösséghez tartozó és a jelölést elfogadó személyek vehetnek részt, ugyanakkor bármiféle kisebbségi regisztrációs kötelezettség nélkül.¹² A választott tagok mellett a tanácsoknak hivatalból tagjai a közösségek olyan további vezetői, mint a kisebbségi parlamenti képviselők, a kisebbségi pártok vezetői, illetve azon települések polgármesterei, ahol az érintett kisebbségi lakosság alkot helyi többséget. Hasonlóan, Szlovéniában, ahol a roma közösség korántsem rendelkezik a jogok akkora terjedelmével, mint az olasz és a magyar kisebbség, a Roma Tanácsnak egyaránt vannak választott és funkcióból adódó tagjai.¹³ Az oroszországi modell további alkotóelemei az amúgy régebbi történeti múltra is visszatekintő ún. népi gyűlések, etnikai alapú képviselői gyűlések,¹⁴ amelyek gyakorta választások útján jönnek létre, bár – akárcsak az autonómiák esetében – erre vonatkozóan sincsenek sem jogszabályi előírások, sem pedig a kisebbséghez tartozókról összeállított külön választói névjegyzékek.¹⁵ Ukrajnában még a tényleges függetlenedés előtt, 1991 nyarán választották meg ismét a krími tatár nemzeti kongresszust, a Kurultájt: 200 tagját a nagykorú tatár szavazók többlépcsős, közvetett és többségi választások útján, míg a fennmaradó 50 tagot a különböző krími tatár szervezetek listáiról helyezték pozícióba.¹⁶ A Kurultáj képviselői-végrehajtó szerve a 33 fős Medzslisz, amely 2008-ban rendeletet fogadott el helyi és regionális medzsliszek közvetlen és titkos választások útján történő létrehozásáról. A Medzslisz azonban nem volt hajlandó hivatalosan bejegyeztetni magát, Kijev pedig így elzárkózott a testületnek mint a krími tatárok önkormányzati szervének a hivatalos elismerésétől. A félsziget 2014-es orosz fennhatóság alá kerülését követően az Orosz Föderáció Igazságügyi Minisztériuma terrorista szervezetnek minősítve végül betiltotta a Medzslisz tevékenységét.¹⁷ Mindezen

¹² Montenegro: Law on minority rights and freedoms (2006). www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/102854/12451/F1020729789/MGO102854%20Eng.pdf Legutóbb 2017–2018 fordulóján rendeztek horvát, roma, bosnyák, muszlim, szerb és albán elektori gyűléseket Montenegróban.

¹³ Miran KOMAC – Petra ROTER: „The Autonomy Arrangement in Slovenia” in MALLOY–OSIPOV–VIZI (2. lj.) 96.

¹⁴ Alexander OSIPOV: „The »Peoples’ Congresses« in Russia: Failure or Success? Authenticity and Efficiency of Minority Representation” *ECMI Working Paper* 2011/48. 1–23.

¹⁵ PRINA (9. lj.) 139.

¹⁶ Kurtmolla ABDULGANIYEV: „Institutional Development of the Crimean Tatar National Movement” *International Committee for Crimea* 2008, www.iccrimea.org/scholarly/national-movement.html

¹⁷ FEDINEC Csilla: „Regionális és etnikai jelleg az ukrán kisebbségi pártpolitikában” in FEDINEC Csilla – SZARKA László – VIZI Balázs (szerk.): *Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában 1989–2014* (Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – MTA BTK Történettudományi Intézet – Gondolat 2018) 462–465.

körülmények következtében ezek a köztes példák így kívül esnek jelen elemzés köréből.

A kevés számú, a közép- és kelet-európai személyi elvű kisebbségi autonómiákkal kapcsolatban tett első megállapítás rögtön azt húzza alá, hogy mekkora, legalábbis látszólagos ellentmondás feszül az ilyen típusú formák nagy száma, az ezekhez kötődő pozitív várakozások és a között, hogy másfelől továbbra is a nemzetállami modell dominanciája, a kisebbségi ügyek nagyfokú állami kontrollja figyelhető meg a térségben. A hatalommegosztás mértékét vizsgálva Tove Malloy arra a következtetésre jut, hogy a jelen tanulmány által vizsgált öt esetből négy – Észtország kivételével, ahol a kisebbségi tanácsok szerepe meglehetősen szimbolikus – tényleges beleszólást biztosít a kisebbségeknek az őket érintő döntéshozatali folyamatokba, vagy azáltal, hogy részt vehetnek azokban, vagy pedig ők maguk hozhatnak meg bizonyos döntéseket.¹⁸ Ezzel szemben, a testületek jogköreit vizsgálva Salat Levente arra jutott, hogy mind az öt eset valójában inkább csak szimbolikus kompetenciákkal bír, azok kellő jogi rögzítése mellett.¹⁹ Kétségteljesen nagy eltérés közöttük, hogy míg a szlovéniai nemzeti önkormányzati közösségek egyetértési joggal rendelkeznek, a magyarországi nemzetiségi önkormányzatok és a szerbiai nemzeti tanácsok pedig számos kérdésben dönthetnek, intézményeket tarthatnak fent, addig a horvátországi kisebbségi önkormányzatok – akárcsak az észtországi kisebbségi kulturális tanácsok – valójában inkább csak konzultációs-tanácsadó testületek, bár az előbbiekek esetében a jogalkotó ragaszkodik az önkormányzat megnevezéshez.

A valós önkormányzatnak tehát teljes mértékben korántsem minősíthető kialakítás következtében több, a kérdéssel foglalkozó szakértő érvel amellett, hogy ezeket a kisebbségi autonómiákat jóval inkább felülről hívták életre, létrehozásukban így kevésbé a sokszínűség kezelésének normatív-igazságossági megközelítése, hanem inkább instrumentalista megfontolások, egyéb szempontok domináltak.²⁰ Ebben a modellben a szimbolikus és apolitikus ügyek intézésének kisebbségi kézbe adása elejét veheti, semlegesítheti az esetleges messzebbmenő és akár területi jellegű kisebbségi követeléseket. Az etnokulturális ügyekre fókuszálás és a kisebbségi testületek viszonylag gyenge kompetenciái különösen szembetűnőek a térség legnépesebb kisebbségi csoportja, a romák esetében, tekintetbe véve, hogy mennyire csekély erőfeszítés történt a költségesebb társadalmi-gazdasági integráció terén. A minden bizonnyal legtöbbször kutatott magyarországi, az *Alaptörvény* és a *nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. tv.* alapján működő nemzetiségi önkormányzati rendszer mellett is kevés kutatási adat áll rendelkezésre az érintett országokból arról, hogy a fentieket figyelembe véve, ezek a szervezetek mennyiben elégítik ki a gyakorlatban a kisebbségi igényeket. Megfelelnek-e az érdekeiknek, meg tudják-e erősíteni a kisebbségi kapacitásokat a hatékony közéleti részvételük elérése érdekében, képesek-e elősegíteni a kisebbségi sajátosságok ápolását és hosszabb távú megőr-

¹⁸ Tove MALLOY: „Introduction” in MALLOY–OSIPOV–VIZI (2. lj.) 3–4.

¹⁹ SALAT Levente: „Conclusion” in MALLOY–OSIPOV–VIZI (2. lj.) 260–261.

²⁰ Lásd pl. Athanasios YUPSANIS: „Cultural Autonomy for Minorities in the Baltic States, Ukraine and the Russian Federation: A Dead Letter” in *Polish Yearbook of International Law* Vol. 36. (Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2017) 109–135.

zését, illetve hogy van-e egy, a közösség egészét érintő integratív hatásuk, képesek-e reflektálni a lehetséges belső megosztottságokra. Végezetül kérdés az is, hogy a csoporttagok és képviselők miként határozzák meg magukat, identitásukat, szerepüket ezekben a struktúrákban, és miként tekintenek azokra. Ennélfogva többen amellet érvelnek, hogy meg kellene erősíteni az alulról jövő kisebbségi aktivitásokat a demokratikus elszámoltathatóság és a hatékony képviselet biztosítása mellett.²¹

Egy kétségkívül nem elhanyagolható szempont alátámasztja a fentieket, miszerint bár országonként eltérő mértékben, de ezeknek az autonómiáknak az életre hívását kevésbé a belső kisebbségek nyomásgyakorlása váltotta ki, ahogyan a konkrét rendelkezések kidolgozásában is többnyire csak korlátozottan vehettek részt. Jóval inkább a nemzetközi nyomás, a külső elvárásoknak való megfelelés, valamint bizonyos reciprocitási igények mozgatták ezek kimunkálását. Utóbbival kapcsolatban széles körben elfogadott és a nemzetközi szakirodalom uralkodó nézetévé is vált, hogy az *1993-as magyarországi kisebbségi törvény* elfogadása – részben vagy egyesek szerint teljes mértékben – a kisebbségi magyar közösségek miatt valósulhatott meg,²² és hasonló módon, a szlovéniai szabályozást is jelentős mértékben befolyásolta az Ausztriában és Olaszországban élő szlovén közösségek helyzete.²³ A szintén az 1990-es évek elején elfogadott, *a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról* szóló észtországi törvény²⁴ alkalmas lehetett arra is, hogy némileg javítsa az ország külső, kedvezőtlen megítélését, amit az állampolgárság megtagadása váltott ki a szovjet időszak döntően oroszajkú bevándorlójától.²⁵ Végül, de nem utolsósorban, az Európai Unió és az Európa Tanács nyomásának hatására, mind Horvátországnak, mind pedig Szerbiának új alapokra kellett helyeznie a kisebbségvédelmi intézményrendszerét Tudjman államfő 1999-es halála,²⁶ valamint a Milošević-rezsim 2000-es bukását követően.²⁷

²¹ Lásd pl. OSIPOV 2010 (7. lj.). Alexander OSIPOV: „Non-Territorial Autonomy during and after Communism: In the Wrong or Right Place?” *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 2013/1. 7–26; David SMITH: „Non-Territorial Cultural Autonomy in Contemporary Europe: Reflections on the Revival of an Idea” in Keith BREEN – Shane O’NEILL (szerk.): *After the Nation? Critical Reflections on Nationalism and Postnationalism* (Basingstoke: Palgrave Macmillian 2010) 84–102; David SMITH: „Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe” *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 2013/1. 27–55.

²² Lásd pl. Stephen DEETS: „Reconsidering East European Minority Policy: Liberal Theory and European Norms” *East European Politics and Societies* 2002/1. 39–40; Will KYMLICKA: „National Cultural Autonomy and International Minority Rights Norms” *Ethnopolitics* 2007/3. 392. Lynn M. TESSER: „The Geopolitics of Tolerance: Minority Rights under EU Expansion in East-Central Europe” *East European Politics and Societies* 2003/3. 506.

²³ KOMAC–ROTER (14. lj.) 96.

²⁴ National Minorities Cultural Autonomy Act. 2. §. www.riigiteataja.ee/en/eli/519112013004/consolide

²⁵ David SMITH: „Challenges of Non-Territorial Autonomy in Contemporary Central and Eastern Europe” in NIMNI–OSIPOV–SMITH (2. lj.) 125.

²⁶ Maria DICOSOLA: „The Rights of National Minorities in Croatia” in VIZI Balázs – TÓTH Norbert – Dobos Edgár (szerk.): *Beyond International Conditionality: Local Variations of Minority Representation in Central and South-Eastern Europe* (Baden-Baden: Nomos 2017) 86–87.

²⁷ KORHECZ Tamás: „National Minority Councils in Serbia” in MALLOY–OSIPOV–VIZI (2. lj.) 74–75.

Mindezen körülmények, és különösen annak mértéke, hogy a kérdéses öt országban (Észtországban, Horvátországban, Magyarországon, Szerbiában és Szlovéniában) a választott személyi elvű autonómiák mennyiben tekinthetők olyan hatékony struktúráknak, amelyek alkalmasak a kisebbségi csoportok megszervezésére és képviselésére a sajátosságaik megőrzése érdekében, vagy ezzel párhuzamosan, ehhez képest mennyiben eszközei a kisebbségi ügyek állami ellenőrzésének, különös fontosságot kölcsönöz a kisebbségi választásoknak a kisebbségi identifikáció és klasszifikáció gyakorlata, a belső csoportdinamikák vizsgálata. Jelentős különbségek mutatkoznak ugyanis közöttük a csoporttagság kritériumait és az autonómia intézményeihez való hozzáférés szabályait illetően, és nem csupán abban a vonatkozásban, hogy azokat az illetékes állami hatóságok vagy maguk a kisebbségek alakítják-e ki, hanem abban a tekintetben is, hogy miként jelenik meg, hogyan értelmezhető az egyéni választás és az esetleges visszaélés, csalás kérdése.²⁸ Mindezek kapcsán a kétségkívül legtöbbet kutatott magyarországi modell²⁹ mellett kevés adat áll rendelkezésre a többi érintett ország gyakorlatáról, az összefoglaló munkák ugyanis az egyéb aspektusok mellett többnyire csak érintőlegesen tudnak foglalkozni a kérdéskörrel: több idevágó magyar nyelvű és nemzetközi munka született Szerbiáról,³⁰ kevesebb Horvátországról³¹ és Szlovéniáról,³² míg ezekhez képest Észtország meglehetősen elhanyagolt a tudományos érdeklődés szempontjából.³³ Hasonlóan kevés összehasonlító célzatú mű született a témában,³⁴ holott – miként azt a jelen tanulmány igyekszik kimutatni –, a kisebbségek a vizsgált eltérő társadalmi és intézményi kontextusokban az őket érintő különböző kihívások hatására eltérő stratégiákat követhetnek a csoporthatórok megkonstruálásakor.

²⁸ PAP András László: „Ethno-racial Identity (politics) by Law: „Fraud” and „Choice” *Nationalities Papers* 2017/5. 968–987.

²⁹ Lásd pl. MAJTÉNYI Balázs – PAP András László: „Végtelen történet. A kisebbségi hovatartozásról” *Fundamentum* 2006/2. 93–106.

³⁰ Összefoglalóan lásd pl. BERETKA Katinka: „Fragile Autonomy Arrangements in the Republic of Serbia: The Territorial Autonomy of Vojvodina and the National Minority Councils” in *SALAT* (2. lj.) 247–273; BOZÓKI Antal: *A magyar közösség Szerbiában* (Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet 2013); KORHECZ Tamás: „National Minority Councils in Serbia” in *MALLOY–OSIPOV–VIZI* (2. lj.) 69–91; TÓTH Norbert: „A Tool for an Effective Participation in the Decision-making Process? The Case of the National Councils of National Minorities in Serbia” in *VIZI–TÓTH–DOBOS* (27. lj.) 225–246.

³¹ Lásd pl. ANTONIJA PETRIČUŠIĆ: „Non-territorial Autonomy in Croatia” in *MALLOY–OSIPOV–VIZI* (2. lj.) 53–68.

³² Lásd pl. GYÖRI SZABÓ Róbert: „A szlovéniai magyar és olasz kisebbség autonómiája, politikai képviselete” in SZARKA László [et al.] (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában* (Budapest: Gondolat 2007) 308–323; KOMAC–ROTER (14. lj.).

³³ Lásd pl. DAVID SMITH: „National-Cultural Autonomy in Contemporary Estonia” in *SALAT* (2. lj.) 299–319.

³⁴ Lásd pl. HALÁSZ Iván – MAJTÉNYI Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás? Az identitásválasztás szabadsága és a nemzeti hovatartozás nyilvántartása* (Budapest: Gondolat – MTA Jogi Tudományi Intézete 2003).

2. KISEBBSÉGEK, VÁLASZTOTT SZEMÉLYI ELVŰ AUTONÓMIÁK ÉS A NEMZETKÖZI JOG

A választott személyi elvű kisebbségi autonómiák a létrehozásuk főbb motivációin túl elkerülhetetlenül felvetnek további elméleti és gyakorlati kérdéseket és dilemmákat, mindenekelőtt a csoportathárokról, annak megítéléséről, hogy ki tartozik az illető közösséghez és ki nem.³⁵ Azaz kinek legyen hozzáférése a biztosított jogokhoz, intézményekhez és forrásokhoz, ez esetben kinek legyen választójoga és kinek nem, ki jelölhet és kit a kisebbségi testületekbe képviselőnek, illetve hogy mindez milyen módon kerüljön eldöntésre az esetleges jogorvoslati mechanizmus biztosításával együtt. Barth érvelt amellett, hogy az etnicitás és a közösségi határok megvonása mennyire változékony, társadalmi jelölési-címkézési folyamatok eredménye, amelyekben dialektikus módon az egyén és más szereplők is szervesen közrejártsanak.³⁶ Az etnicitás rendkívüli mértékben eltérhet a különböző példákban, elsősorban annak politikai jelenlétét, a társadalmi interakciókban való zártságát és szerepét, a kulturális különbözőségét, valamint az időbeli-történeti stabilitását, tartósságát illetően.³⁷ Az institucionalista tradíció szerint az etnikai határok konstruálását, kialakítását kísérő, egyéni percepciók, belső önmeghatározási és külső klasszifikációs küzdelmek és viták szereplői nem csupán az egyének és csoportok, hanem olyan külső tényezők is, mint a politikai intézmények, amelyek elismeréssel, politikailag létrehozott kategorizációval, erőforrások allokációjával stb. képesek befolyásolni a határok erősségét, sőt akár azok létezését is.³⁸ Ezek eredménye pedig függ az adott intézményi berendezkedéstől, azaz hogy milyen típusú határt lehet értelmesen és elfogadhatóan megvonni, a hatalom eloszlásától a szereplők között, azaz hogy milyen érdekek szerint megy végbe a differenciálás, és végül a hálózatoktól, azaz hogy az egyének milyen kategóriában fogják magukat találni.³⁹

A politikai és jogi szempontból egyaránt jelentős kérdés, a jogalanyok körének pontos meghatározása elsőként azt veti fel, hogy mely etnokulturális közösségeket, mely kategóriákat ismer el az állam hivatalosként, jogilag és politikailag az adott ország területén, amely pozitív és negatív értelemben (elismerés vagy nem elismerés) egyaránt növelheti az etnikai öntudatot, a csoport politikai szerveződését és mobilizációját.⁴⁰ A kérdéskör további aspektusa pedig az, hogy valamiképpen körül kell határolni a hivatalos közösségekhez való kötődés természetét, annak főbb összetevőit. Miközben tanulmányok sora, illetve az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa által 2012-ben kiadott *Ljubljani útmutató a sokszínű társadalmak integrálásához*

³⁵ Rainer BAUBÖCK: „Területi vagy kulturális autonómiát kapjanak a nemzeti kisebbségek?” *Pro Minoritate* 2002/Nyár. 139–174.

³⁶ Fredrik BARTH: „Régi és új problémák az etnicitás elemzésében” *Regio* 1996/1. 3–25.

³⁷ Andreas WIMMER: „The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory” *American Journal of Sociology* 2008/4. 970–1022.

³⁸ Joane NAGEL: „Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture” *Social Problems* 1994/1. 152–176.

³⁹ WIMMER (38. l.).

⁴⁰ Michael HECHTER – Dina G. OKAMOTO: „Political Consequences of Minority Group Formation” *Annual Review of Political Science* 2001/4. 198.

is azt hangsúlyozta, hogy a hétköznapi gyakorlatokban az egyéni identitások egyszerre lehetnek többesek, többretegűek, kontextustól függők és dinamikusan változók, de ezen a szinten már feltétlenül egyértelműsíteni kell azon személyek körét, akik a közösséghez tartozóként választójoggal rendelkeznek a speciális kisebbségi választásokon. Ennek során nem csupán az identitások imént jelzett rendkívüli összetettségét, hanem ráadásul az etnikai adatok kezelésének érzékeny voltát is figyelembe kell venni.

A nemzetközi jog ismert módon nem kínál olyan koncepcionálisan egyértelmű, nemzetközileg széles körben elfogadott, és akár még jogilag is kötelező erejű definíciót, amely segítené az államokat és magukat a kisebbségeket a kisebbségpolitikák alakításában, ha elérhető egyáltalán ezzel kapcsolatban konszenzus a nemzetközi szinteken, tekintetbe véve a világon létező számos, társadalmi, gazdasági és demográfiai szempontból különböző esetet, valamint a kérdéskör szoros összefonódását az egyéni és kollektív jogok problémájával.

Az ENSZ Közgyűlése által 1966-ban elfogadott *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának* (a továbbiakban: PPJNE) gyakorta idézett 27. cikkelye csupán azt mondta ki, hogy az

„olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják”.⁴¹

Ezzel a negatív kötelezettséggel összhangban, körülbelül egy évtizeddel később született meg a valószínűleg az egyik leginkább elfogadott, de jogilag nem kötelező erejű kisebbség-fogalom Francesco Caportorti professzortól, a Diszkrimináció Megelőzésével és a Kisebbségek Védelmével Foglalkozó Albizottság Különleges Jelentéstevőjétől, aki szerint a kisebbség egy

„olyan nem domináns csoport, amely lélekszámban kisebb az állam népességének többi részénél, s amelynek tagjai – mint az adott állam szülőttei – olyan etnikai, vallási vagy nyelvi jegyekkel rendelkeznek, amelyek különböznek az állam népességének többi részétől és olyan szolidaritásérzést tanúsítanak, még ha csak burkolt formában is, amely kultúrájuk, hagyományaik, vallásuk vagy nyelvük megőrzésére irányul.”⁴²

Az állami szinteken, jogszabályokban elfogadott kisebbség-definíciók bár tartalmazhatnak ettől eltéréseket, más elemeket, de alapvetően Capotorti e megközelítését követik.

Azonban sem a PPJNE-ben, sem pedig Capotorti meghatározásában nincs arra nézve iránymutatás, hogy miként lehetne körülhatárolni a csoporttagságot a lehet-

⁴¹ 1976. évi 8. tvr. az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről.

⁴² Idézi Girasoli NICOLA: *A nemzeti kisebbségek fogalmáról* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995) 111.

séges megkülönböztető objektív és szubjektív kritériumok révén értelmezett csoportokon belül, miközben evidens, hogy tagok nélkül aligha lehetne beszélni közösségről. A definíció elemei nyomán, szoros összefüggésben a nacionalizmuselméletek és az identitáskutatás egyik prominens vitájával, két lehetséges irányvonal rajzolóddott ki a problémakör megoldására. Ezek oly módon válnak szét, hogy vajon az identitást eleve adottnak, természetesnek, állandónak és előre meghatározottnak kell-e felfogni, vagy ellenkezőleg, csupán egy kiválasztott és konstruált kategóriaként kell-e értelmezni. Mindkettőn belül kérdés magának a csoportnak a szerepe is a kötődés meghatározásában. Ezek alapján az első megközelítés a potenciális objektív megkülönböztető jegyekre helyezi a hangsúlyt a kisebbségi hovatartozás vizsgálatakor, míg a másik kulcseleme az egyéni önmeghatározás és a szabad választás. Az alábbi nemzetközi jogi eszközök igyekeznek valamiféle egyensúlyt találni a két megközelítés, az egyén választása és a csoport társadalmi valósága között, és összességében a tagság megítélésekor a szubjektív aspektust veszik alapul, de kiegészítik azt a lehetséges objektív elemekkel, lévén, hogy a kötődés ezen objektív körülményekből fakad. Mindezek következtében az egyén szabad elhatározása és az illető közösséghez tartozás különböző objektív szempontjai együtt teszik ki a csoporttagság kritériumait.

Az Európa Tanács *Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményének* 3. cikke a csoporttagság kapcsán elsőként az egyén szabad választását emeli ki, amikor kimondja, hogy „minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga van szabadon megválasztani, hogy kisebbségként kezeljék-e vagy sem, és ebből a választásából vagy e választásával összefüggő jogainak gyakorlásából semmiféle hátránya ne származzék”.⁴³ Az identitás e minden hátrányos következménytől mentes, szabad választása a Keretegyezmény előtt már helyet kapott az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (a továbbiakban: EBEÉ) 1990-es, az Emberi Dimenzióval Foglalkozó Koppenhágai Találkozó – jogilag ugyan nem kötelező erejű – Dokumentumában, amelynek a 32. pontja rögzítette, hogy „a nemzeti kisebbségekhez tartozás a személy egyéni választása, s az egyén ilyen választásából semmilyen hátránya nem származhat”.⁴⁴

A Keretegyezmény 3. cikkéhez fűzött magyarázó megjegyzés szintén megerősíti az egyén választáshoz való jogát, annak eldöntését, hogy az illető kíván-e a Keretegyezmény által nyújtott jogokban és védelemben részesülni vagy sem, de úgy folytatja, hogy „e pont nem foglalja magában az egyén tetszés szerinti választási jogát valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozás tekintetében. Az egyén szubjektív választása elválaszthatatlanul kötődik a személy identitását meghatározó objektív kritériumokhoz”.⁴⁵ A Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága szerint tehát az önmeg-

⁴³ 1999. évi XXXIV. törvény az Európa Tanács *Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló, Strasbourgban, 1995. február 1-jén kelt Keretegyezményének kihirdetéséről* 3. cikk 1.

⁴⁴ Idézi: MAJTÉNYI Balázs – VÍZI Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai* (Budapest: Gondolat, MTA Jogtudományi Intézet, MTA Kisebbségkutató Intézet 2003) 195.

⁴⁵ Magyarázó megjegyzések a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményhez 35. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c1308>

határozás az egyén szubjektív választásával kezdődik, amely az adott helyzettől és egyes jogoktól is függ, és ezt csak ritka esetekben, például rosszhiszeműség esetén lehet megkérdőjelezni. A dokumentumban nem is definiált, lehetséges objektív ismérvek akkor kerülnek csak előtérbe, ha az egyén szabad döntésének az ellenkezőjét kell bizonyítani. Hasonlóan, az ENSZ Faji Megkülönböztetés Kiküszöbölésével Foglalkozó Bizottsága valamivel korábban, 1990-ben úgy foglalt állást, hogy az önmeghatározásnak az egyéni identifikáción kell alapulnia, amennyiben az ellenkezőjét semmi sem igazolja.⁴⁶ Az adott körülmények között értelmezhető objektív jellemzőket az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága az elhíresült *Lovelace vs. Kanada* (1981) ügyben, a PPJNE 27. cikke kapcsán sorolta fel, amikor a születést, a nevelkedést, a kisebbségi közösséggel fenntartott kapcsolatokat és szubjektív elemként az ennek fenntartására irányuló szándékot emelte ki.⁴⁷ A Keretegyezmény Tanácsadó Bizottságának 2016-os tematikus kommentárja elismeri ugyanakkor, hogy bizonyos esetek, például az önmeghatározás hivatalos célból történő nyilvántartásba vétele igényelheti az objektív kritériumok fennállásának a bizonyítását, de álláspontja szerint „a kisebbségi identitást nem lehet külsőleg előírni”.⁴⁸

A vizsgált közép- és délkelet-európai személyi elvű autonómiáknak egyértelmű közös vonásuk az a klasszikus demokratikus-képviselési paradoxon, hogy a kisebbségvédelmi előírások teljesítése érdekében egyfelől biztosítaniuk kell, hogy a rögzített kisebbségi jogokat csak a kisebbségekhez tartozók vehessék igénybe, amihez elkerülhetetlenül azonosítaniuk kell az aktív és passzív választójog alanyait, őket önkéntes alapon regisztrálni kell. Mindezt viszont oly módon, hogy a megválasztott kisebbségi képviselők rendelkezzenek a kellő társadalmi megalapozottsággal és demokratikus legitimitációval az érintett testületekben, hogy hatékonyan képviselhesék az egész csoportot, hogy döntéseket hozhassanak és véleményt nyilváníthassanak a közösséget érintő kérdésekben. Mindeközben sok tekintetben eltérő kompetenciákkal, funkciókkal és intézményi felépítéssel rendelkeznek (*1. sz. táblázat*), miként a tágabb jogi-politikai kontextus és a kisebbségek sajátosságai következtében eltérő kihívásokkal is kell szembesülniük, amelyekre eltérő válaszokat adhatnak.

⁴⁶ CERD General Recommendation VIII Concerning the Interpretation and Application of Article 1, Paragraphs 1 and 4 of the Convention Identification with a Particular Racial or Ethnic Group. www.legal-tools.org/doc/2503f1/pdf/

⁴⁷ *Lovelace vs. Canada*, Communication No. 24/1977, 30 July 1981, U. N. Doc. CCPR/C/13/D/24/1977, para. 14. minorityrights.org/wp-content/uploads/old-site-downloads/download-316-Lovelace-v.-Canada.pdf

⁴⁸ A Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága (Strasbourg, 2016. május 27.): „A Keretegyezmény: a sokféleség kisebbségi jogokon keresztül történő kezelésének kulcsfontosságú eszköze. Negyedik Tematikus Kommentár: A Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény alkalmazási területe” *Pro Minoritate* 2016/Ősz. 92–93.

1. táblázat. A kisebbségi választások főbb intézményi jellemzői az öt országban

	<i>Horvátország</i>	<i>Észtország</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Szerbia</i>	<i>Szlovénia</i>
Főbb jogszabályok	A nemzeti kisebbségek jogairól szóló alkotmány-törvény (2002); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (2012)	A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény (1993); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (2002); A nemzeti kisebbségi kulturális tanácsok megválasztásának szabályai (2003)	2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól; 2010. évi L. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról; 2013. évi XXVI. törvény a választási eljárásról	A nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvény (2009)	A nemzeti önkormányzati közösségi közölközési törvény (1994); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (1994); A nemzeti önkormányzati közösségek státútumai
Kisebbségek legalább egy megtartott választással ⁴⁹	Albán, bosnyák, cseh, macedón, magyar, montenegrói, német, olasz, roma, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán, zsidó (2003-tól), osztrák (2003, 2015), bolgár (2004-től), lengyel, orosz (2007-től)	Finn (2004, 2017), svéd (2007-től)	Bolgár, görög, horvát, lengyel, német, örmény, roma, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén (1994-től), ukrán (1998-től)	Albán, askáli, bolgár, bosnyák, bunyevác, cseh, egyiptomi, görög, horvát, macedón, magyar, montenegrói, német, roma, román, ruszin, szlovák, ukrán, vlach (2010-től), szlovén (2014)	Magyar, olasz (1994-től)
Választott testületek	Települési és megyei kisebbségi önkormányzatok	Nemzeti kulturális tanácsok	Települési, területi és országos nemzetiségi önkormányzatok	Nemzeti tanácsok	Nemzeti önkormányzati közösségek tanácsai
Mandátumok száma	10 (község), 15 (város), 25 (megye)	20-60 között	3-4 (települési), 7 (területi), 15-47 (országos)	15-35 között	5-12 között
Választási ciklus	Négy év	Három év	Öt év	Négy év	Négy év
Választási testületek	Állami és települési választási bizottságok	Kisebbségi szervezetek által létrehozott, a kormány által jóváhagyott központi választási bizottság, a kormány egy képviselőjével. Kinevezi az alsóbb szintű bizottságokat.	Állami és települési választási bizottságok	Köztársasági Választási Bizottság	Települési kisebbségi választási bizottságok
Választói névjegyzék	Központi állami szerv kezelésében	Kisebbségi kulturális szervezetek kezelésében	Nemzeti Választási Iroda kezelésében	Központi állami szerv kezelésében	Nemzeti önkormányzati közösség kezelésében
Választások kitézése	Helyi szint: 1,5%-a a helyi lakoságnak vagy 200 fő. Megyei: 500 fő (népszámlálás alapján)	Min. 50% regisztrált népszámlálási adatok alapján	Helyi szint: min. 25 fő a népszámlálás alapján. Megyei: min. 10 települési választás kitézve. Országos: törvény erejénél fogva	Közvetlen: min. 40% regisztrált népszámlálás alapján	Törvény erejénél fogva

⁴⁹ Szerbiában 2010, az első közvetlen nemzeti tanácsi választások óta.

	<i>Horvátország</i>	<i>Észtország</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Szerbia</i>	<i>Szlovénia</i>
Jelölés	Kisebbségi szervezetek vagy min. 20 fő támogatása községben, 30 városban, 50 megyében	Kisebbségi szervezetek vagy min. 20 fő támogatása	Kisebbségi szervezetek. Min. 5% (és min. 5 fő) támogatása helyi szinten	Kisebbségi szervezetek, választói csoportok, regisztrált kisebbségi politikai pártok min. 1% (min. 50 fő) támogatása	Független jelöltek min. 10 fő támogatásával
Választás napja	Kormány által kitűzve	Három nap, egy vasárnapot is beleértve.	Helyhatósági választások napja	Kormány által kitűzve	Helyhatósági választások napja
Választási formula	Többségi (blokk-szavazat)	Arányos (d'Hondt-módszer)	Települési: többségi (blokk-szavazat); területi és országos: arányos-listás	Arányos (d'Hondt-módszer)	Többségi (blokk-szavazat)

Fő szabályként mind az öt országban közvetlen választásokat tartanak, kivéve Szerbiát, ahol 2010-ig a kisebbségi tanácsokat közvetett úton hívták életre, ezt követően közvetlen választásokat abban az esetben lehet kiírni, ha a csoporttagok legkevesebb 40%-a regisztráltatta magát választóként. Amennyiben számuk ennél kevesebb, akkor továbbra is létrehozhatják közvetett úton a tanácsaikat, ahogyan azt a 2014-es választásokon a horvát, a macedón és a montenegrói közösség tette. A jellemzően az inkább a kisebb közösségeket érintő szerbiai mechanizmus mellett a többi országban egyes szinteket szintén ily módon hoznak létre: 2014-ig az országos és területi kisebbségi önkormányzatokat Magyarországon, a kisebbségi önkormányzatok koordinációs tanácsait Horvátországban, valamint az önkormányzati nemzeti közösségek csúcsszervét Szlovéniában. Észtországban és Szerbiában a tanácsokat kizárólag országos szinten hozzák létre, mindkét esetben arányos-listás választás útján, míg Horvátországban és Szlovéniában többségi rendszereket fogadtak el a helyi-települési szinteken. Három esetben a mandátumaik négy, Észtországban három, Magyarországon pedig öt évre szól 2014 óta. A kisebbségi választások anyagi és eljárásjogi szabályait egyik esetben sem maguk a kisebbségek határozták meg: azokat vagy a kormány rendeletben (Észtország), vagy a parlament fogadta el törvényi szinten oly módon, hogy vagy a helyhatósági választások szabályait kell alkalmazni a megfelelő eltérésekkel (Horvátország, Szlovénia), vagy a kisebbségi választási szabályok részét képezik a nemzetiségek jogairól szóló törvénynek (Magyarország, Szerbia), amelyekben túl a kérdést egyéb jogszabályok is szabályozzák.

A kisebbségi intézményekhez, így a kisebbségi önkormányzati/tanácsi választásokhoz való hozzáférés rendszerint azon nagykorúak és a legtöbb esetben az illető országok állampolgárai számára van fenntartva, akik valamely hivatalosan elismert kisebbséghez tartoznak és ezen kötődésüket kinyilvánítják a kisebbségi választói névjegyzékbe való feliratkozással. Ennek procedúrája azonban minden esetben szükségszerűen az etnicitás átpolitizálódásához vezet, amelynek eredményeként az identitás a hétköznapi gyakorlatokhoz képest jóval inkább egy kötelező, megosztó és előíró kategóriává válik, ahol nincs tere megélni annak többes, kontextuális és szituatív, illetve dinamikus jellegét. Mindeközben mind az öt országban az érintett kisebbségi

közösségek túlnyomó többsége relatíve kis létszámú: a hivatalosan elismert közösségek közül egyedül a horvátországi szerbek, a szerbiai bosnyákok, magyarok, romák, illetve a magyarországi németek és romák száma haladja meg a hivatalos népszámlálási adatok szerint a százezer főt. Területileg zömmel szétszórtan élnek, a nyelvi-kulturális asszimiláció előrehaladott fokán állnak, és gyakorta rendelkeznek olyan többes, akár elmosódott vagy épp vitatott identitással, amelynek következtében egyértelmű csoporthatárokat aligha lehet megvonni. Szerbiában például nincs egyértelmű arról, hogy a bunyevácok vajon a horvátokétól eltérő identitással rendelkeznek-e, és hasonlóan, mennyiben különböznek egymástól a vlachok és a románok, illetve az askálik, a balkáni egyiptomiak és a romák. Ha az állam látszólag nem is szándékozik szerepet játszani ezekben a vitákban, és engedi, hogy ezek a csoportok külön entitásokként lépjenek színre, egyesek részéről akkor is már elkerülhetetlenül vádolható az önmeghatározásokba való beavatkozással, bizonyos identitások intézményesítésével, míg az ellenkezője, a tiltás még problematikusabb lehet.⁵⁰ Az egyéni deklaráción túl, ezekben az esetekben különösen, a lehetséges objektív megkülönböztető jegyek megítélése már olyan üggyé válhat, amely végső soron politikai döntést igényel. Annál is inkább, mert amint azt az EBEÉ 1991-es genfi szakértői értekezletének jelentése is megállapította, „nem minden etnikai, kulturális, nyelvi, vallási különbség vezet szükségszerűen a nemzeti kisebbségek létrejöttéhez”.⁵¹

A modern nemzetállamoknak kétségkívül számos eszközük van a csoportviszonyok, önmeghatározások és határok befolyásolására és manipulálására, a Balkánon például új identitásformák és kategóriák elismerése és hivatalos támogatása révén,⁵² de idesorolható több kisebbségi elismerési kísérlet is az 1993 utáni Magyarországról. A relatíve csekély létszám ellenére számos közösségnek vannak eltérő társadalmi-gazdasági, vagy akár sajátosan különböző regionális, nyelvi-kulturális háttérrel rendelkező alcsoportjai, amelyek olykor a belső feszültségek, csoporton belüli rivalizálás és etnikai túllícitálás terepévé válhatnak, így az identitás mérvadó objektív formáiról, a tagság ismérveiről és a csoporthatárokról szóló viták a közéleti-politikai szintre is emelkedhetnek napi küzdelmeik során. Többeknek ráadásul még történelmi traumákkal is meg kell birkózniuk egykori diszkriminációs politikák nyomán, vagy napjainkban is kénytelenek széles körű negatív vélekedésekkel és megkülönböztetéssel szembesülni, különösen a roma közösségek, amely a becslések szerint a legnagyobb lélekszámú csoport a régióban. Ezzel kapcsolatban például magyarországi esettanulmányok sora mutatta ki, hogy a roma önmeghatározás nagyban függ a diszkrimináció és a stigmatizáció mértékétől, az ilyen irányú közéleti diskurzus erejétől.⁵³

Mindezek tükrében számos esetben komoly kihívás az illető közösségek számá-

⁵⁰ Rainer HOFMANN – Dalibor JILEK – Francesco PALERMO: Expert Report on the situation of minority rights in the Republic of Serbia (14 September 2012) www.hnu.org.rs/docs/pristupanje_srbije_eu/final_report_14_sept_2012.pdf

⁵¹ Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities, Geneva (19 July 1991) www.osce.org/hcnm/14588?download=true

⁵² Jan Muš – Mirella KORZENIEWSKA-WISZNIEWSKA: „Divide et Impera Principle. Minority Oriented State Policy in the Balkans” *New Balkan Politics* 2013. 73–89.

⁵³ TÁTRAI Patrik [et al.]: „Etnikai besorolási gyakorlatok. A cigányság külső kategorizálását befolyásoló tényezők” *Socio.hu* 2017/2. 48. socio.hu/uploads/files/2017_2/tatrai_tan.pdf

ra, hogy miként ériék el, hogyan mozgósítsák a kevésbé aktív és elkötelezett csoporttagokat, tekintetbe véve azt is, hogy közülük csupán néhányuknak sikerült tartósan és a közösség nagy részét átfogó módon, politikai szinten mobilizálódniuk az etnikai hovatartozás mentén, amely leginkább a saját, kisebbségi pártok létrehozásában és a választásokon az etnikai szavazásban ölt testet. Ez a folyamat legfőképp Horvátországban és Szerbiában figyelhető meg, rendszerint a nagyobb létszámú, öntudatosabb és területileg koncentráltabban elhelyezkedő kisebbségek esetében, ami visszavezethető Jugoszlávia erőszakos felbomlásának folyamataira is, tehát megelőzte az autonómia intézményi kereteinek a kialakítását e két országban.

A fenti tényezőket, az érintett kisebbségek többnyire csekély létszámát és politikai súlyát figyelembe véve elmondható ugyanakkor, hogy e közösségek esetében az etnikai törésvonal nem vált a politikai közösségeket alapjaiban megosztó vonalakká, kevés kivételtől – főként például a nagyobb létszámú horvátországi szerbektől, a vajdasági magyaroktól, illetve nem utolsó sorban a társadalmi-gazdasági integráció kapcsán a romáktól – eltekintve a velük kapcsolatos kisebbségi ügyek alig vannak jelen az érintett országok politikai napirendjén. Miként megállapítható az is, hogy a fentiek tükrében a választási eljárásban való részvétel, a regisztráció folyamata, az identitás hivatalos kinyilvánítása, majd utóbb magának a tényleges szavazatnak a leadása, amely sok esetben más napon és más szavazóhelyiségekben történik, mint például a helyhatósági választásokon, a csoporttagok számára komoly erőfeszítést, többletköltséget jelenthet.⁵⁴

Nem csupán a kisebbségi népesség esetében, de a választási részvételre általánosságban is számos különböző tényező lehet hatással, így például a kisebbségek hátrányos helyzete vagy a roma közösségek kedvezőtlen társadalmi-gazdasági mutatói is eleve olyan körülményekké válhatnak, amelyek inkább visszatartják őket, miközben sokan természetesen szükségesnek láthatják ily expresszív módon kifejezésre juttatni a hovatartozásukat. Az identitás deklarálásának elvárása, a külön regisztráció, az eltérő napon és helyszínen történő szavazás, a kisebbségi választások nagyban nem versengő jellege, azaz, hogy a szavazóknak leginkább csak a megosztott kisebbségek esetében van lehetőségük több jelölt és alternatíva közül választani, a kisebbségi testületek gyenge kompetenciái és erőforrásai, csekély hatékonysága, vagy a visszaélések hatására egyre szigorodó külső szabályok mind olyan tényezők lehetnek, amelyek végső soron demobilizáló erővel hatnak. A névjegyzékbe felvettek száma így rendre alacsonyabbnak bizonyult a vizsgált országokban, mint a népszámlálásokon kimutatott népesség vagy a becült létszámadatok, amelyben értelemszerűen közrejátszik az is, hogy az előbbieket számba vesznek olyanokat is, legfőképp a kis-korúakat, akik nem rendelkeznek választójoggal (2. sz. táblázat).

⁵⁴ Jóhanna Kristin BIRNIR: *Ethnicity and Electoral Politics* (Cambridge: Cambridge University Press 2007) 223.

2. sz. táblázat. A választásra jogosult nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozók száma Észtországban, Horvátországban, Magyarországon és Szerbiában a 2011-es népszámlálás alapján, és a regisztrált kisebbségi választók száma a legutóbbi kisebbségi választásokon⁵⁵

Kisebbség	Észtország		Horvátország		Magyarország		Szerbia	
	2011-es népszáml.	2016-os és 2017-es választás	2011-es népszáml.	2015-ös választás	2011-es népszáml.	2014-es választás	2011-es népszáml.	2014-es választás
Albán	-	-	17 513	12 495	-	-	5 809	35 395
Askáli	-	-	-	-	-	-	n. a.	1 746
Bolgár	-	-	350	99	6 272	1 355	18 543	14 908
Bosnyák	-	-	31 479	12 107	-	-	145 278	99 259
Bunyevác	-	-	-	-	-	-	16 706	8 634
Cseh	-	-	9 641	7 069	-	-	n. a.	1 271
Egyiptomi	-	-	-	-	-	-	n. a.	1 865
Finn	7 589 ⁵⁶	2 372 ⁵⁷	-	-	-	-	-	-
Goráni	-	-	-	-	-	-	7 767	-
Görög	-	-	-	-	4 642	1 744	n. a.	2 363
Horvát	-	-	-	-	26 774	10 637	57 900	n. a.
Lengyel	-	-	672	115	7 001	2 246	-	-
Magyar	-	-	14 048	11 632	-	-	253 889	137 111
Macedón	-	-	4 138	3 268	-	-	22 755	n. a.
Montenegrói	-	-	4 517	3 701	-	-	38 527	n. a.
Német	-	-	2 965	1 327	185 696	40 906	4 064	2 491
Olasz	-	-	17 807	17 594	-	-	-	-
Orosz	-	-	1 279	503	-	-	3 247	-
Oszták	-	-	297	29	-	-	-	-
Örmény	-	-	-	-	3 571	2 399	-	-
Roma	-	-	16 975	10 499	315 583	157 902	147 604	61 755
Román	-	-	435	0	35 641	5 088	29 332	17 858
Ruszin	-	-	1 936	1 448	3 882	3 107	14 246	8 270
Svéd	380	447 ⁵⁸	-	-	-	-	-	-
Szerb	-	-	186 633	196 993	10 038	1 689	-	-
Szlovák	-	-	4 753	2 986	35 208	12 211	52 750	31 196
Szlovén	-	-	10 517	7 412	2 820	692	4 033	1 741
Török	-	-	367	0	-	-	-	-
Ukrán	-	-	1 878	1 118	7 396	1 012	4 903	2 818
Vlach	-	-	29	0	-	-	35 330	27 763
Zsidó	-	-	509	199	-	-	-	-

⁵⁵ Források: Statistics Estonia: PC0428 Population by ethnic nationality, sex and place of residence, 31 December 2011. pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/varval.asp?ma=PC0428&ti=POPULATION+BY+ETHNIC+NATIONALITY%2C+SEX+AND+PLACE+OF+RESIDENCE%2C+31+DECEMBER+2011&path=../1_Databas/Population_census/PHC2011/01Demographic_and_ethno-cultural_characteristics/04Ethnic_nationality_Languages_Dialects&lang=1 Croatian Bureau of Statistics: Population by ethnicity, by towns/municipalities (Census 2011). www.dzs.hr/Eng/censuses/census2011/results/xls/Grad_02_EN.xls Választások: www.izbori.hr Központi Statisztikai Hivatal:

3. A CSOPORTTAGSÁG OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV KRITÉRIUMAI A VÁLASZTOTT SZEMÉLYI ELVŰ AUTONÓMIÁKBAN

A fentiek figyelembevételével rendkívül fontos annak feltárása, hogy a vizsgált öt közép- és délkelet-európai választott személyi elvű kisebbségi autonómiamodell keretében elfogadott jogszabályok és politikák miként közelítik meg a jogalanyiság, és ezzel összefüggésben az identitás és csoporttagság összetett problematikáját. Nem csupán azt kell megvizsgálni, hogy milyen módon, a kisebbség fogalmának rögzítésével és/vagy egy lista összeállításával ismerik el hivatalosan a különböző népcsoportokat, hanem hogy mennyiben támaszkodnak az objektív és a szubjektív elemekre, melyek az elismerés és a csoporttagság kritériumai, és végül, hogy az autonómia intézményeihez való hozzáférésben, az esetleges akadályok kijelölésében milyen szerepe van az állami hatóságoknak és maguknak a kisebbségi közösségeknek. Utóbbihoz kapcsolódik, hogy hogyan találnak arra megoldást, hogy kit kellene befogadni és kit nem, továbbá kinek kellene képviselni kiket ebben a kontextusban. Ahogyan azt az alábbiakban látni fogjuk, az eltérő intézményi és csoportosajátosságok következtében ugyanis a különböző kisebbségi csoportokat különböző kihívások érhetik, de a hasonló kihívásokra is eltérő stratégiákat és válaszokat fogalmazhatnak meg, különösen annak tekintetében, hogy mennyire rugalmasak a csoporthatárok megvonásakor, miként értelmezik az egyéni választást és az ezzel kapcsolatos, esetleges választási visszaéléseket, közkeletűbb elnevezéssel etnobizniszt.

A legtöbb esetben a vonatkozó jogszabályokban egyetlen hivatalos meghatározás szerepel, amelynek a kisebbségi csoportoknak elviekben meg kell felelniük az elismerés feltételeként, vagy pedig ennek hiányában, illetve ennek kiegészítéseként egy

2.1.6.1 A népesség nemzetiség, korcsoport, legmagasabb befejezett iskolai végzettség és nemek szerint, 2011 www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_2_1_6_1.xls Választások: www.valasztas.hu Statistical Office of the Republic of Serbia: Population by ethnicity and sex, by municipalities and cities (2011): media.popis2011.stat.rs/2014/eksel/Opstine/1_Stanovnistvo%20prema%20nacionalnoj%20pripadnositi%20i%20polu,%20po%20opstinama&gradovima.xls Választások: www.rik.parlament.gov.rs/latinica/arhiva-izbori-za-nacionalne-savete.php A 2002-es szlovéniai népszámlálás 2 258 olasz és 6 243 magyar nemzetiségű személyt irt össze, a legutóbbi 2011-es census viszont áttért a meglévő adatbázisokból összeállított, regisztrálatlanul összeírásra, amely ilyenformán nem tartalmazta az anyanyelvi, a nemzetiségi és a vallási hovatartozást. Lásd Statistical Office of the Republic of Slovenia: 15. Population by ethnic affiliation, age groups and sex, Slovenia, Census 2002 www.stat.si/popis2002/en/rezultati/rezultati_red.asp?ter=SLO&st=15 A becslések szerint 2011-ben a muravidéki kétnyelvű területen mintegy 4 600-4 800, az egész országban pedig kb. 5.500-5.800 magyar nemzetiségű személy élhetett. Lásd Kovács Attila: „Mennyi magyar él(t) a Muravidéken 2011-ben?” *Népűjság* 2011. december 15. A 2014-es választásokon összesen 2 644-en regisztráltak olasz választóként négy közigazgatási egységben. Az érintett öt magyar községből (Dobronak, Hodos, Lendva, Moravske Toplice, Salovci) viszont csak kettőből állnak rendelkezésre adatok, Dobronakról és Salovciból, ahol összesen 892 regisztrált magyar választó élt.

⁵⁶ A népszámlálás összeírt még további 369 ingriai és 363 karéliei személyt is.

⁵⁷ A 2017-es választásról összefoglaló: www.inkeri.ee/avaleht/230-kultuurinoukogu-valimiste-tulemused

⁵⁸ A 2016-os választásról összefoglaló: www.eestirootslane.ee/et/2016

akár bővíthető felsorolást adnak a honosként elismert népcsoportokról: az érintett országok alkotmányaiban (Horvátország, Szlovénia) vagy a kisebbségi törvényeiben (Észtország, Magyarország, Szerbia). *Szlovénia alkotmánya* konkrétan megnevezi a magyar, az olasz és a roma közösségeket, és ennek nyomán az alsóbb szintű jogszabályok sem tartalmazznak hivatalos definíciót.⁵⁹ Ezzel szemben a 2002-es szerbiai, *a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény* csak egy definíciót rögzít a kisebbség fogalmáról,⁶⁰ ugyanezt teszi a szintén 2002-ben elfogadott, *a nemzeti kisebbségek jogairól szóló horvátországi alkotmánytörvény* is,⁶¹ míg a *nemzeti kisebbségek kulturális autonómijáról* szóló 1993-as észtországi törvény és a *nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. magyarországi törvény*⁶² egyaránt tartalmaz definíciót és felsorolást. A 3. sz. táblázat összefoglalja, hogy a hivatalos négy kisebbség-meghatározás többnyire ugyanazokat az objektív elemeket és a szükséges szubjektív aspektust tartalmazza.

3. sz. táblázat. A hivatalos kisebbség-definíciók főbb elemei

	<i>Horvátország</i>	<i>Észtország</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Szerbia</i>
<i>Állampolgárság</i>	X	X	X (2019-től)	X
<i>Számbeli kisebbség</i>	–	–	X	X
<i>Hagyományos letelepedés</i>	X	X	X	X
<i>Hosszan tartó kapcsolatok</i>	–	X	X	X
<i>Etnikai, nyelvi, kulturális, vallási különbségek</i>	X	X	X	X
<i>Szubjektív kritérium: sajátosságok megőrzése</i>	X	X	X	X

A csoporttagság meghatározásakor a nemzetközi dokumentumok nyomán az egyén önmeghatározása bizonyul a döntő kritériumnak: a vonatkozó jogszabályok kimondják, hogy minden, kisebbséghez tartozó állampolgárnak joga van az önazonossága kinyilvánításához, annak felvállalásához (Horvátország, Magyarország, Szerbia, Szlovénia), vagy pedig a hovatartozásának a fenntartásához (Észtország), de a regisztráció érdekében rendszerint hozzáteszik, hogy ez a jog a további szabályozás mellett, bizonyos esetekben feltételekkel gyakorolható. A szubjektív elem mellett ugyanakkor meglehetősen ritka, hogy a csoporttagság kapcsán a jogszabályok hosszabban vagy rövidebben részletezett objektív összetevőket is tartalmazzanak. Szlovéniában például, *a nemzeti önkormányzati közösségekről* szóló 1994-es törvény szerint „szavazati joga és a községi önkormányzati nemzeti közösség tanács tagjává való megválasztásához azon nemzeti közösségek tagjainak van joga, akik szavazati joggal bírnak és a polgárok külön községi szavazójegyzékében a nem-

⁵⁹ Constitution of the Republic of Slovenia, Article 5, 64–65. www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitution/

⁶⁰ Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről, 2. szakasz. www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/torveny_a_nemzeti_kisebbssegek_jogainak_es_szabadsajogainak_vedelmerol.doc

⁶¹ Constitutional Act on the Rights of National Minorities, Article 5. www.sabor.hr/fgs.axd?id=3085

⁶² 1. § (1), 1. melléklet.

zeti közösség tagjaiként vannak nyilvántartva”.⁶³ A választói névjegyzékről szóló 2013-as törvény ezt részletezve kimondja, hogy egy személy csak abban az esetben kerülhet fel a listára, ha már szerepelt valamelyik korábbi névjegyzékben, hosszan tartó kapcsolatokat ápol az illető közösséggel, céljának tartja a kisebbségi sajátosságok megőrzését, vagy pedig családi kapcsolatban áll valamely kisebbséghez tartozóval.⁶⁴ Ezeknek a lehetséges feltételeknek a további kifejtésével azonban mind-ezidáig mindkét érintett közösség, a magyar és az olasz is adós.

Szlovénián kívül az érintett országok közül Észtországban is maguknak a kisebbségeknek a joga a kisebbségi választói névjegyzékek összeállítása és kezelése a hivatkozott jogszabályi keretek között, amely magában foglalná a hovatartozás objektív jegyeinek további megállapítását is a kellő jogorvoslati út biztosításával együtt. A másik három országgal összevetve, e két ország jellemzője, hogy az autonómiát mindeddig csak két-két, relatíve kis létszámú közösség esetében hívták életre. Szlovéniában a néhány ezerfős olasz közösség az adriai kikötővárosokban (Ankaran, Koper, Izola, Piran), míg a magyar kisebbség összefüggően a határmentén, jobbra rurális környezetben él. Az észt törvény bár konkrétan megnevezi a német, az orosz, a svéd és a zsidó közösséget, valamint bármely, legalább 3 000 főt számláló, a kisebbség törvényi definíciójának megfelelő csoportot, a gyakorlatban csupán az inkeri finnek és a svédek tudtak létrehozni kisebbségi tanácsot. A hivatalos statisztikai adatok mintegy 7 500 finnt tartanak nyilván Észtországban, akiknek jelentős része a Szentpétervár (az akkori Leningrád) környékéről, a sztálini időszakban a Szovjetunió középső területeire kitelepített inkeri és karéliei finn, és azok leszármazottai, és akik utóbb az Észt Szovjet Szocialista Köztársaságba kerülve számottevő mértékben asszimilálódtak vagy idővel továbbköltöztek Finnországba. Kisebbségi tanácsukat elsőként 2004-ben hozták létre, de a bizonytalan jogi státus miatt az alakuló ülést követően többször már nem ültek össze.⁶⁵ 2017 novemberében azonban ismét sikeresen választotta meg a tanácsát a zömmel középkorúakból és idősebbekből álló közösség. Ez utóbbi körülmény lehet a magyarázata annak, hogy az új testület immár egyesíteni kíván minden Észtországban élő finnt, azokat tehát, akik az észtországi finn és az inkeri-finn kultúra megőrzésében érdekeltek.⁶⁶ Még csekélyebb létszámú, és a vizsgált esetek közül is minden bizonnyal a legkisebb a szintén rendkívül előregedő észtországi svéd kisebbség, amely a két világháború között még mintegy 8 000 főt számlált, de zömük a második világháború végén, a harcok közeledtével Svédországba menekült. Napjainkban már csupán 3-400 fő él az országban és még kb. 150-en tartják számon észtországi állampolgárként a gyökereiket és ápolják a kapcsolatokat Svédországból. Kisebbségi tanácsukat viszont 2007 óta rendre, minden ciklusban létrehozzák.⁶⁷

⁶³ A nemzeti önkormányzati közösségekről szóló törvény, 8. cikk. muraidek.si/wp-content/uploads/2014/12/torveny.doc

⁶⁴ KOMAC–ROTER (14. l.) 107.

⁶⁵ SMITH (33. l.) 312. Az inkeri-finnekről lásd még PEREGI Dóra: „Az inkeri-finnek története” in NANOVFSZKY György (szerk.): *A finnugorok világa* (Budapest: Teleki László Alapítvány 1996) 59–61.

⁶⁶ www.inkeri.ee/avaleht/230-kultuurinoukogu-valimiste-tulemused

⁶⁷ SMITH (33. l.) 313.

Szlovéniához hasonlóan, Észtországban is az egyén kérelmére történik a kisebbségi választói névjegyzékbe való felvétel vagy az arról való törlés. Csak az választhat és az választható, aki ebben szerepel, a jelölteknek pedig az adott választókörzetben állandó lakhellyel is kell rendelkezniük.⁶⁸ Az utóbbi időszakban, a svédek kapcsán, a jogalanyisággal kapcsolatban bontakozott ki vita arról, hogy a Svédországban élő, svéd kötődésű észt állampolgárok vajon továbbra is részt vehetnek-e a kisebbségi tanácsi választásokon. Maga a jelentkezési űrlap csak az alapvető személyi adatokat és információkat tartalmazza, így az illető nemét, vezeték- és keresztnévét, születési helyét és idejét, személyi számát, családi állapotát, gyermekeinek adatait, lakhelyét, illetve nyilatkozatát nemzetiségéről, anyanyelvéről és vallásáról.⁶⁹ Mindezek mellett a svéd közösség még arra kéri a jelentkezőket, hogy írjanak egyrészt néhány sort a kisebbséggel fennálló kapcsolataikról, másrészt pedig nevezzenek meg néhány, a kisebbség számára fontos kérdést, valamint mellékeljenek egy fényképet is magukról.⁷⁰ A gyakorlatban ez meglehetősen egyszerűen működik: „van egy formanyomtatványunk, amit ki kell tölteni és el kell küldeni” a tanács tagjainak és az illetékes Minisztériumnak, de az utóbbi csak azt vizsgálja, hogy az illető észt állampolgár-e.⁷¹ A finnek esetében „a kérdés a fiatalabb generációknál, hogy a nagyszülők az inkeri finn vagy a finn közösség tagjai voltak-e, rendelkezni kell a gyökerekkel, tehát nem az utcáról véletlenszerűen jövő emberek [...] A családi háttér a kulcselem, de nem olyan módon, mintha mi lennénk az FBI, amely mindenkit leellenőriz”.⁷²

Belső viták és feszültségek a kisebbségek körében ugyan tetten érhetőek voltak mindkét országban, de a többi országhoz hasonló választási visszaélésről egyik helyről sem számoltak be. Ennek okai között szerepelhet az érintett közösségek relatíve csekély létszáma, a testületek kevés száma, esetleges alacsonyabb ismertsége a társadalomban, a szigorúbb, objektív elemek megkövetelése a szlovéniai rendszerben, vagy a kisebbségi tanácsok meglehetősen szimbolikus, konzultatív szerepe Észtországban. De szerepet játszhat a közösségek nagyfokú társadalmi-gazdasági integráltsága, előrehaladott asszimilációja, továbbá az, hogy a demográfiai összetételükből adódóan többnyire szeretnék mind jobban kiterjeszteni a közösségük határait. Igyekeznek tehát bevonni elsősorban a fiatalabb generációt, olyanokat, akik már inkább asszimilálódtak és kevésbé motiváltak a kisebbségi sajátosságok megőrzését tekintve, vagy akár olyanokat is, akik szorosabban véve egyáltalán nem is tartoznak az adott közösséghez: „a listán szerepelni nem jelent többet, mint-hogy az illető észt állampolgár, érdeklődik valamilyen szinten az észtországi svédek iránt, így akár lehet észt is, de mindenképpen nagyon érdekelt a mi ügyeinkben és kultúránkban.”⁷³

⁶⁸ Vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimise eeskiri (A nemzeti kisebbségi kulturális tanácsok megválasztásának szabályai, 2003. május 6.) www.riigiteataja.ee/akt/578630

⁶⁹ National Minorities Cultural Autonomy Act. 8. §.

⁷⁰ www.eestirootslane.ee/files/Eestirootslane-2013-1.pdf

⁷¹ Interjú Ülo Kalmmal, az Észtországi Svéd Kulturális Tanács egykori elnökével (Haapsalu, 2017. augusztus 24.).

⁷² Interjú Anatoli Schultz-cal, az Inkeri Finnek Észtországi Uniójának elnökével (Tartu, 2017. augusztus 25.).

⁷³ Interjú Ülo Kalmmal.

A másik három esetben, ahol az előzőekhez képest jóval több és általában nagyobb létszámú kisebbségek találhatók, a kisebbségi választói névjegyzékeket az illetékes állami vagy önkormányzati hatóságok állítják össze és kezelik, és szintén ők a felelősök a választások konkrét lebonyolításáért és felügyeletéért. Magyarországon a törvény 13 nemzetiséget ismer el, Horvátországban és Szerbiában pedig már közel 20-20 kisebbség számára rendeztek választásokat. Horvátországban csak azon kisebbségekhez tartozók rendelkeznek aktív és passzív választójoggal, akiknek lakóhelye az adott közigazgatási egységben van, és a *választói névjegyzékről szóló törvény* szerint, az általános névjegyzékben nemzetiségi szavazókként szerepelnek, amely adatot egyéni deklaráció nyomán lehet rögzíteni, törölni vagy éppen módosítani az illetékes hivatalokban. A kisebbségi önkormányzati választásokon minden egyes szavazókör kap egy-egy kivonatot az általános választói névjegyzékből a nemzetiségi adatokra vonatkozóan.⁷⁴ Szerbiában ehhez képest külön kisebbségi választói névjegyzékbe kell feliratkozniuk azoknak, akik részt kívánnak venni a választásokon, és amelyet az illetékes minisztérium kezel folyamatos jelleggel.⁷⁵

Magyarországon a szaporodó választási visszaélések hatására, a 2000-es évek közepétől folyamatosan szigorodtak a hozzáférés, az aktív és a passzív választójog gyakorlásának a feltételei. A – ma már nem hatályos – *kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2005. évi CXIV. tv.* szerint csak azon magyar állampolgárok szavazhattak, akik választójoggal rendelkeztek a helyhatósági választásokon és kisebbségi kötédsüket felvállalva, erről nyilatkozva, a választást megelőzően feliratkoztak a kisebbségi választói névjegyzékbe, amelyet a helyi választási iroda kezelt, azonban bármiféle objektív kritérium mérlegelése nélkül. A választást települési szinten akkor lehetett megtartani, ha annak kitűzése napján a névjegyzékben szereplők száma elérte a 30 főt. A szavazás a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásának a napján, de eltérő szavazóhelyiségekben zajlott. A névjegyzéket a választás eredményének jogerőssé válását követően haladéktalanul meg kellett semmisíteni. Jelöltet csak a meghatározott törvényi feltételeknek elegendő tevő kisebbségi jelölő szervezetek állíthattak, és a jelöltnek továbbá nyilatkoznia kellett arról is, hogy ismeri-e a közösség nyelvét, hagyományát, kultúráját, valamint hogy volt-e korábban más kisebbség önkormányzatának a tagja vagy tisztviselője. A szigorodó feltételek sem voltak azonban képesek teljes mértékben távol tartani a vélhetően vagy akár deklaráltan nem az adott közösséghez tartozókat, hogy a névjegyzékbe feliratkozva és kétes kisebbségi szervezetek indításával választhatóan és képviselővé válhassanak a 2006-os és 2010-es kisebbségi önkormányzati választásokon. A *nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. tv.* ezek hatására úgy szigorított tovább, hogy Horvátországhoz és Szerbiához hasonlóan, bevonta a választási eljárásba a népszámlálási adatokat azzal, hogy települési szinten akkor kell kitűzni a választást, ha a legutolsó népszámlálásnak a nemzetiségekre vonatkozó összesített adatai szerint az adott népcsoporthoz tartozók száma elérte a 25

⁷⁴ Zakon o popisima birača (2007) *narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2007_02_19_772.html*

⁷⁵ Törvény a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól *www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/torveny_a_nemzeti_kisebbsenek_nemzeti_tanacsairol_2014.doc*

főt.⁷⁶ A nemzetiségi választói névjegyzéket szintén a másik két országhoz hasonlóan, folyamatosan és központilag a Nemzeti Választási Iroda kezeli, amelyre a nemzetiséghez tartozásról szóló nyilatkozattal, egyéni kérelemre lehet feliratkozni vagy onnan a törlést kérni. A jelölteknek a korábbiak mellett most már arról kell nyilatkozniuk, hogy beszélik a nemzetiség nyelvét. Végül, a törvény immár kizárja azokat a jelöltségből, akik a megelőző két általános nemzetiségi önkormányzati választáson vagy az azokat követő időközi választáson más nemzetiség jelöltjeként indultak.

A vizsgált országok előző köréhez (Észtország, Szlovénia) képest, ahol a névjegyzékek kisebbségi kezelésben vannak, az utóbbi példák mindegyikéből jelentettek a regisztrációval és visszaélésekkel kapcsolatos problémákat. A komoly feltűnést kiváltó magyarországi esetek mellett Horvátországban a legutóbbi, 2015-ös kisebbségi önkormányzati választások kapcsán a kisebbségek képviselői felrótták, hogy a névjegyzékben gyakorta többségi horvátok szerepelnek kisebbségiként,⁷⁷ vagy egyes bosnyák szavazókat akadályozott meg a szavazásban az, hogy kiderült, muszlimként voltak regisztrálva.⁷⁸ A 2016-os parlamenti választások előtt pedig annak a gyanúja merült fel, hogy horvátok, szerbek és romák módosították a névjegyzékben a nemzetiségi hovatartozásukat és regisztráltak magyar szavazókként.⁷⁹ Szerbiában a választási visszaélések több, bár egymással összefüggő szempontból kerültek előtérbe. Egyrészt a nemzeti tanácsok első közvetlen választása kapcsán 2010-ben az adatvédelmi ombudsman is megfogalmazta azon gyanúját, hogy politikai pártok aktivistái írnak fel másokat azok tudta és akarata nélkül a kisebbségi névjegyzékekbe, amely lehetőség később megszűnt a kizárólagos egyéni jelentkezés bevezetésével. Ez azonban nem akadályozta meg a többségi szerbiai pártokat abban, hogy infrastruktúrájukkal, erőforrásaikkal ne igyekezzenek befolyásolni egyes kisebbségi választásokat oly módon, hogy a feliratkozásokkal elérjék a közvetlen választások megtartásához szükséges küszöböt, illetve hogy saját vagy az általuk támogatott jelöltekkel, listákkal kihatással legyenek a választások eredményeire is. Ezzel összefüggésben, hasonlóan Horvátországhoz, megjelentek olyan vádak, hogy például a vlach nemzeti tanács esetében a pártok olyan aktivistái is feliratkoztak a névjegyzékre, akik nem tartoztak a közösséghez.⁸⁰ A román kisebbség esetében is visszaélések, köztük az aláírások és választási listák meghamisítása, vala-

⁷⁶ Az 56. § (1) és a 242. § (2) értelmében a nemzetiségi önkormányzati képviselők 2024. évi választásától kezdve már 30 főt kell elérni.

⁷⁷ gong.hr/hr/izborni-sustav/manjinski/manjinski-izbori-u-medijskoj-tisini-pod-teretom-gr/

⁷⁸ www.forum.tm/vijesti/srbi-dobivali-sms-ove-s-popisom-kandidata-bosnjaci-ljuti-jer-ih-vodekao-muslimane-romi

⁷⁹ Lásd index.hu/kulfold/2016/09/28/kamumagyarokkal_bundazhattak_meg_a_horvat_valasztast/; „Bundagyanú a magyar kisebbségi szavazatok kapcsán a horvát parlamenti választáson” hu.globalvoices.org/2016/09/8836

⁸⁰ Igor NOVAKOVIĆ – Nenad ĐURĐEVIĆ: *Serbian-Romanian Relations and the Status of the Vlach Minority in Serbia* (Beograd: International and Security Affairs Centre 2015) 74–75. Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee): Information note by the rapporteurs on their fact-finding visit to Belgrade and Novi Pazar (28 November – 2 December 2010) AS/Mon(2010)34 rev., 17 December 2010. assembly.coe.int/CommitteeDocs/2010/amondoc34rev2010.pdf

mint zsarolás révén a szerb politikai pártoknak sikerült szerbeket és a pártjaikból a megfelelő román nemzetiségű személyeket beválasztaniuk a román nemzeti tanácsba.⁸¹

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány célja volt, hogy elméleti szempontból, de az érintett öt közép- és délkelet-európai ország vonatkozó szabályozására és gyakorlati tapasztalataira támaszkodva összehasonlító módon, főbb vonalakban feltárja azt, hogy az ezekben kialakított, választott személyi elvű kisebbségi autonómiák miként közelítik meg az identitás és a csoporthatárok ügyét. Kérdés az is, hogy mindezekre nézve a politikai elismerés, a külső klasszifikáció, valamint a kisebbségekre kívülről rászabott intézményi keretek hogyan befolyásolják az önmeghatározásukat, részvételüket és stratégiáikat, mennyire válnak nyitottá vagy zárttá a közösségi határok, megjelenik-e, értelmezhető-e egyáltalán a család problémája a jogalkotó és maguk a kisebbségek számára. A választási összetevő miatt ezek a rezsimek elkerülhetetlenül felvetik azt a dilemmát, hogy miként lehet körülhatárolni a jogalanyokat, megőrizve az identitás vállalásának és változtatásának a szabadságát, másrészt milyen úton biztosítható egyidejűleg a megválasztott kisebbségi testületek demokratikus legitimitációja. A kérdéskör szoros összefüggésben van a kisebbségek hatékony közéleti részvételének ügyével, a személyes adatok védelmével, valamint a többes identitások elismerésének a kérdésével. Az érintett kisebbségi önkormányzatok/tanácsok politikai súlyától, kompetenciáitól és forrásaitól is függhet, hogy vajon meghatározó politikai-képviselési szerepük van-e a kisebbségeket érintő döntéshozatalban (mint például Magyarországon, Szerbiában és Szlovéniában) vagy szerepük a kultúrára és oktatásra fókuszálva inkább csupán szimbolikus és konzultatív (Észtország, Horvátország), és a csoporttagok ekként is érzékelik, ekként is viszonyulnak hozzájuk.

Következtetésként adódik, hogy a fenti dilemma némiképp mérsékelhető magának a kisebbségi közösségnek a részvételével az egyéni önmeghatározások és a csoporthatárok kontrolljában, miként számos érv hozható fel amellett, hogy a csoport kezelje a tagsággal összefüggő kérdéseket. Különösen azért, mert azon vizsgált országokban, ahol ez a szisztéma megvalósult (Észtországban és Szlovéniában), nem jelentették választási visszaélés gyanúját. Ez utóbbi körülmény további kutatásokat igényel és körültekintően is kell kezelni, mert ez mindkét esetben tulajdonítható az érintett kisebbségek sajátosságainak és stratégiáinak is, nevezetesen, hogy csekély létszámukból és előrehaladott asszimilációjukból adódóan mind jobban kiterjesszék a közösségük határait az asszimilálódott szegmensek felé, amelynek következtében az esetleges család szinte alig válik értelmezhetővé. Érdekes módon, miközben a kisebbségek többségének az egyértelmű célja a sajátosságok ápolása és hosszabb távú megőrzése mind az öt országban, a közösség iránt jobb

⁸¹ André Michael HEIN: *Does Transnational Mobilization Work for Language Minorities? A Comparative Study on Romanians in Serbia, Bulgaria, Ukraine and Hungary* (Zürich: Lit Verlag 2014) 133–134.

esetben pusztán érdeklődő, de oda deklaráltan nem tartozók belépése a másik három országban – Horvátországban, Magyarországon és Szerbiában – jobbra inkább felzúdulást vált ki, amely jelzi az etnicitás erősségét, egyúttal a csoporthatárok és identitások megkonstruálásában közreműködő szereplők eltérő stratégiáit és érdekeit is. Miközben ez utóbbi három ország is sokféle esetet kínál, nem kevés összefüggésben a képviselői helyek, szervezeti pozíciók körüli küzdelmekkel. Miként az Magyarországon is látható volt az elmúlt két évtizedben, sokan eleve elvi-morális elutasításukat hangsúlyozzák a közösséghez nem vagy kevésbé tartozók kisebbségi joggyakorlását illetően, mások ezzel szemben, Észtországhoz és Szlovéniához hasonlóan igyekeznek nyitni a közösség peremvidékei irányába vagy annak határait mind jobban kiterjeszteni. Mindezek nyomán további vizsgálatokra szorul az, hogy ez utóbbi három országban hogyan kerül előtérbe a hovatartozás megkérdőjelezése, a csalás gyanúja és vádja, ilyenformán a legitimitáció gyengítése a különböző szereplők viszonyrendszereiben, így a kisebbségek külkapcsolataiban az állami és önkormányzati szervekkel, illetve nem utolsósorban a közösségen belüli interakciókban, akár a különböző etnokulturális, regionális alcsoportoknak az autenticitás és az érdekképviselet körüli vitáiban.

A vizsgált esetekben látható az az elviekben kényes egyensúly is, hogy egy nagyvonalú és kellően befogadó mechanizmus az objektív elemekre való hagyatkozás nélkül kétségtávolú annak a veszélyét rejti magában, hogy az egyedüli szubjektív kritérium, az egyéni identifikáció a csoporttagság inflálódásához vezethet, és olyanokat is magában foglalhat, akiknek nincs semmilyen ilyen jellegű kötődése, ahogy az számos botrányhoz vezetett az utóbbi országcsoportban. Ezzel szemben, egy inkább kizáró és korlátozott hozzáférést biztosító rendszer, amely nagyban hivatkozik a lehetséges objektív ismérvekre, megakadályozhatja azok részvételét, akik gyengébb szálakkal kapcsolódnak a közösséghez, és ezáltal gyengíti a csoport azon képességét, hogy hatékonyan képviselje magát és befolyásolja az őt érintő döntéseket.

SZENTGÁLI-TÓTH BOLDIZSÁR*

„A NYUGAT MAGYARORSZÁGA” –A MAGYAR ÉS AZ ÍR ALKOTMÁNYFEJLŐDÉS KAPCSOLATA A HOSSZÚ 19. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

A hosszú 19. század utolsó évtizedeiben az Osztrák-Magyar Monarchia igen fontos helyet foglalt el Európa nagyhatalmai sorában, de a Magyar Királyság önmagában is a kontinens legnagyobb területű országai közé tartozott. Ebből következően az akkori Európában Magyarország súlya jóval nagyobb volt, mint napjainkban, mind népességét, mind gazdasági, mind politikai jelentőségét, mind pedig presztízsét tekintve. Ennek köszönhetően a magyarországi események általánosságban Európa szinte minden részében nagyobb figyelmet váltottak ki, mint ez manapság jellemző.

Egyes esetekben azonban egyfajta vélelmezett sorsközösség is erősítette a különböző országok egymás iránti érdeklődését: Magyarország kapcsán ez főként azokban az országokban volt releváns, melyek hazánkhoz hasonlóan egy náluk erősebb országgal kényszerültek szoros szövetségben együtt élni. A Svédországgal perszonálunióban lévő Norvégiában Magyarországra úgy tekintettek, mint egy másik dualista monarchia gyengébb tagjára, melynek sorsa a norvég fejlődés számára egyaránt fontos tapasztalatokkal szolgál. Ezeket a feltételezett közös vonásokat a magyar közjogi és publicisztikai irodalom is felismerte és viszonylag gyakran hivatkozott is azokra. Ugyanezek a folyamatok megfigyelhetők Magyarország és Írország vonatkozásában, egy fontos különbségre azonban fel kell hívni a figyelmet. Magyarország és Norvégia alkotmányfejlődésének hasonlóságait főként a magyar szakirodalom hangsúlyozta, ezzel szemben ír–magyar relációban a nyugat-európai ország foglalkozott jóval többet az esetleges párhuzamokkal.

Magyarország, Norvégia és Írország alkotmányos fejlődésének kölcsönhatása a hosszú 19. században mindhárom ország relációjában vizsgálható, a magyar szakirodalom Norvégiára vonatkozó korabeli utalásaival foglalkoztam már egy korábbi tanulmányomban, de az ír–norvég párbeszédre ugyancsak számos forrás utal. Ezúttal arra fókuszálok, hogy a hosszú 19. század utolsó évtizedeiben hogyan és milyen kontextusban jelentek meg a magyarországi fejlemények az ír politikai párbeszédben, illetve publicisztikában. Munkámhoz elsősorban a korszak ír újságjaiban elérhető szövegeket használtam, de egyúttal nagyban merítettem a később született, de az általam vizsgált korszakkal foglalkozó tudományos művekből is.

A hosszú 19. század utolsó évtizedeiben az Osztrák-Magyar Monarchia Európa egyik meghatározó nagyhatalmának számított, de a Magyar Királyság önmagában is Európa hatodik legnagyobb országa volt. Ebből következően az akkori magyaror-

* Tudományos segédmunkatárs, MTA TK Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: totboldi@gmail.com

szági fejlemények igen komoly visszhangot váltottak ki egész Európában, hiszen a kontinens egyik jelentős országáról volt szó, mely gazdasági teljesítményét tekintve még a gyarmatokkal rendelkező Spanyolországot is megelőzte. Ez már önmagában ugyancsak magyarázza, hogy abban az időszakban mindaz, ami Magyarországon történt, általánosságban nagyobb figyelmet váltott ki, mint napjainkban. Bizonyos országokban azonban egyfajta sorsközösség szintén társult ezekhez a tényezőkhöz, különösen azokban az országokban, melyek akarataik ellenére egy másik, náluk erősebb állammal kényszerültek szoros szövetségben együtt élni. A Svédországgal perszonálunióban lévő Norvégiában Magyarországra úgy tekintettek, mint egy másik dualista monarchia gyengébb tagjára, melynek sorsa a norvég fejlődés számára egyaránt fontos tapasztalatokkal szolgál. Ugyanez a párhuzam úgyszintén megjelent a korabeli magyar közjogi szakirodalomban és publicisztikában. Hasonlóan kialakult egy kölcsönös reflexió az ír szerzőkkel is, míg azonban a norvég–magyar párhuzam inkább Magyarországon volt elterjedt nézet, ír–magyar vonatkozásban a szigetországban gondolták úgy, hogy Magyarország akár követendő példa lehet. Magyarország, Norvégia és Írország alkotmányos fejlődésének kölcsönhatása a hosszú 19. században mindhárom ország relációjában vizsgálható, a magyar szakirodalom Norvégiára vonatkozó korabeli utalásaival foglalkoztam már egy korábbi tanulmányomban,¹ de az ír–norvég párbeszédre ugyancsak számos forrás utal.² Ezúttal arra fókuszálok, hogy a hosszú 19. század utolsó évtizedeiben hogyan és milyen kontextusban jelentek meg a magyarországi fejlemények az ír politikai párbeszédben, illetve publicisztikában. Munkámhoz elsősorban a korszak ír újságjaiban elérhető szövegeket használtam, de merítettem a később született, de az általam vizsgált korszakkal foglalkozó munkákból is.³

A téma iránt először 2015 novemberében kezdtem érdeklődni, amikor Oszlóban a norvég alkotmány 200. évfordulójára rendezett konferencián adtam elő.⁴ Ez alkalommal talákoztam Sissel Roslanddal, a tromsöi egyetem jogtörténész professzorával, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy az osztrák–magyar dualizmus nemcsak Norvégiában, hanem Írországban is nagy figyelmet kapott a századfordulón. Miután alaposabban körbejártam a témát, hosszas előkészületek után 2017 novemberében Dublinba utaztam. Itt sok segítséget kaptam a Sutherland School of Law jogtörténész professzoraitól, különösen Thomas Mohrtól, Coleman Dennehytől, Colum Kennytől és Conor Mulvagh-tól. Az Ír Nemzeti Könyvtárban lehetőségem nyílt az

¹ SZENTGÁLI-TÓTH Boldizsár: „A norvég Alkotmány hatása Magyarországon a hosszú XIX. század folyamán” *Jogtörténeti Szemle* 2016/2. 66–71.

² David REDWALDSEN: „Great Britain and the Norwegian Constitution of 1814” *Parliaments, Estates and Representation* 2014/2. 182–202.

³ Nicholas MANSERGH – Diana MANSERGH (szerk.): *Nationalism and Independence: Selected Irish Papers. History Ireland* (Country Cork: Cork University Press 1998); Joseph KELLY – Our JOYCE: *From Outcast to Icon* (Texas: University of Texas Press 1998) 45; Thomas KABDEBO: „The Hungarian-Irish Parallel and Arthur Griffith’s Use of His Sources” in Thomas KABDEBO: *Ireland and Hungary. A Study in Parallels with an Arthur Griffith Bibliography* (Dublin – Portland: Four Courts Press 2001) 19–46; Thomas KABDEBO – Séamas Ó SÍOCHÁIN: „Hungary and the Two Roger Casements” in uo. 73–79; Roy FOSTER: *Modern Ireland 1600–1972* (London: Penguin Books 1988).

⁴ www.jus.uio.no/forskning/omrader/rettshistorie/arrangerenter/konferanser-seminarer/2015/Fagkonferanse-november/programme-16.11.15.pdf

Arthur Griffithhez kapcsolódó szakirodalom tanulmányozására, mint megtudtam, maga Griffith úgyszintén ezekben a termekben képezte magát mintegy 130 esztendővel korábban. Hozzáférhettem az ír újságok adatbázisához, így pedig megismerhettem a korabeli ír lapok rendkívül gazdag Magyarországgal foglalkozó anyagának egy jelentős részét, képet alkothattam arról, milyen visszhangja volt a dualista osztrák–magyar berendezkedésnek akkoriban a távoli szigeten. A dualizmus külföldi fogadtatásának problémája jelen van a magyar szakirodalomban,⁵ az ír vonatkozás azonban mindeddig kevesebb figyelmet kapott. A következőkben e hiány mérséklésére teszek kísérletet. A magyar–ír párhuzam alaposabb feltárása nem értelmezi alapvetően újra sem az ír, sem a magyar alkotmányfejlődést a hosszú 19. század utolsó évtizedeiben, de értékes adalékokat szolgáltathat ezen időszak folyamatainak teljesebb megértéséhez.

1. A MAGYAR–ÍR PÁRHUZAM OKAI ÉS HÁTTERE

Írország már a középkorban folyamatos angol fenyegetéssel nézett szembe, majd a kora újkorban egész területe hosszú időre angol befolyás alá került. Kezdetben legalábbis formailag az angolok tiszteletben tartották Írország függetlenségét, a két országot csak a közös király személye kötötte össze. Később azonban – hasonlóan Ausztria és Magyarország kétoldalú kapcsolatainak alakulásához – a domináns angol fél számos formális és informális csatornát alakított ki, melyen keresztül beavatkozhatott az ír társadalom mindennapjaiba. A 18. század végén *Henry Grattan* vezetésével még sikerült elérni, hogy a londoni törvényhozás elismerje Írország függetlenségét és az ír parlament teljes szuverenitását. 1801-ben viszont Írország már mint az Egyesült Királyság egyik alkotórésze jelent meg, mely elveszítette formálisan is önálló állami státuszát. Az angol túlsúly Írországgal szemben csak fokozódott a 19. század folyamán, az angolok mintegy gyarmatként tekintettek a tőlük nyugatra elterülő szigetre, mely nem egyszer fegyveresen is fellépett az angol uralom ellen, mindannyiszor sikertelenül.⁶ Az 1840-es években kitört burgonyavész és az annak nyomán beköszöntő pusztító éhínség – melynek tragikus következményeit Írország máig sem heverte ki – végképp elmélyítették a szakadékot a protestáns Anglia és a katolikus többségű Írország között.⁷

Ebben a helyzetben a mindenféle önállóságot nélkülöző Írországban a dualista monarchia vonzó konstrukciónak látszott. Sokan vizionálták természetesen a Brit Birodalomtól való teljes elszakadást, azonban számos alkalommal tapasztalta meg az ír társadalom, hogy ezt fegyveres eszközökkel nem képes elérni.

⁵ SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában* (Budapest: Atlantisz 2011) 431–435.

⁶ Az ír szabadságmozgalmak történetéről lásd D. George BOYCE: *Nationalism in Ireland* (London: Routledge 1991) és Tom GARVIN: *Nationalist Revolutionaries in Ireland, 1858–1928* (Oxford: Clarendon Press 1987).

⁷ James S. DONNELLY Jr.: „The Construction of the Memory of the Famine in Ireland and the Irish Diaspora, 1850–1900” *Eire-Ireland Irish-American Cultural Institute* 1996/1-2. 26–61.

Ezzel szemben Magyarország a 20. század elején gyorsan fejlődő országnak számított, melynek gazdasági és politikai súlya fokozatosan növekedett a Monarchián belül. Meg kell ezért jegyezni, hogy Magyarországgal szemben Norvégia sajátos geopolitikai és gazdasági helyzetének köszönhetően oly mértékben megerősödött a Svédországgal való unió évtizedei alatt, hogy 1905-ben békés eszközökkel elérhette a perszonálunió felszámolását.

Egy másik jelenség az ír–magyar párhuzam hátterében a külföldi minták iránti növekvő érdeklődés, ami nem csak Írországból volt elterjedt megközelítés a korszakban. Magyarországon a reformkorban szembeötlő, hogy az ország társadalmi és gazdasági felemelkedését szorgalmazók külföldi utazásaik során törekedtek otthon is hasznosítható tapasztalatok, megoldások felkutatására és hazaérkezve az otthoni közvélemény elé tárására.⁸ Írországból ez a megközelítés a Brit Birodalmon belüli sajátos státusszal is párosult. Az írek egyrészt tekintettel voltak egyes brit gyarmatok fejlődésére, de úgy ítélték meg, elsősorban nem itt kell kapcsolódási pontokat keresniük.⁹ Az angol felfogás szerint Írország egy a gyarmatok sorában, bár földrajzilag közelebb esik Angliához a többinél. Ezzel szemben az írek ősi európai országgént tekintettek magukra, mely egyenrangú a kontinens más szuverén államaival. Ezt a kettősséget a korszak vezető brit politikusai közül is többen felismerték.¹⁰ Következésképpen bár sokan kerestek közös vonásokat Kanadával és Indiával is, a közjogi és politikai publicisztika többnyire inkább Európával kereste a kapcsolatot. Ez a tendencia szintén segítette az ír–magyar párhuzam gondolatának terjedését.

Hozzá kell tennünk, hogy az angol–ír viszonyrendszer rendezésének párhuzamait nem csupán az írek keresték Európában. Az „ír kérdés” és annak lehetséges európai analógiái általában Londonban is előtérbe kerültek az ún. *Home Rule* viták során.¹¹ Ezek a szabályok rögzítették Írország státuszát a birodalmon belül, ezeket a korszakban a Westminsteri Parlament fogadta el. Az 1880-as évek közepén zajlottak az első nagyobb viták a kérdésben, ennek kapcsán William Gladstone, Anglia akkori miniszterelnöke gyakran hivatkozott a Brit Birodalom más gyarmataira,¹² de sorra vette azokat az európai példákat is, amikor két ország szoros szövetségben élt egymással. Az osztrák–magyar és a svéd–norvég párhuzam mellett felhívta például a figyelmet Finnország és Oroszország kapcsolatrendszerére is.¹³ Gladstone amellet érvelt, hogy az ilyen szövetségek egyáltalán nem ássák alá az abban résztvevő országok stabilitását, éppen ellenkezőleg: azok kiegyensúlyozott fejlődését segítik elő.¹⁴ Ugyanakkor utalt azokra az eltérő körülményekre is, melyek

⁸ FENYŐ István [1968]: „A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt” in FENYŐ István: *Két évtized* (Budapest Magvető 1968) 127. epa.oszk.hu/.../itkEPA00001_1964_05-06_603-613.pdf

⁹ *Kerry Evening Post* 1869. jún. 13. 4.

¹⁰ MS 44672 – *Gladstone Papers* DLXXXVII. 48–56.

¹¹ *George Joachim Goschen* in the Government of Ireland debate, April 13, 1886, House of Commons, Hansard's Parliamentary Debates, 1886, col. 1465.

¹² Richard SHANNON: *Gladstone: God and Politics* (London: Hambledon Continuum 2007) 415.

¹³ MS 44672 – *Gladstone Papers* DLXXXVII. 109–157.

¹⁴ *William Ewart Gladstone* in the Government of Ireland debate, April 8, 1886, House of Commons, Hansard's Parliamentary Debates, 1886, col. 1047.

megnehezítik az osztrák-magyar, vagy akár más dualizmusok példájának recepcióját a Brit-szigeteken.¹⁵

A magyar-ír párhuzam hátterében tehát mindenekelőtt valamiféle feltételezett sorsközösség állt, ami már jóval a kiegyezés előtt is jelen volt az ír köztudatban. Az irek úgy érezték, Magyarország ugyanúgy egy európai nagyhatalom keretei közé szorult, mint Írország és történelmének kulcskérdésévé az vált, hogyan és mennyiben tudja megőrizni függetlenségét erősebb ellenfelével szemben. A magyar szabadságküzdelmek visszhangja ennek megfelelően számottevő volt Írországban. Kossuth és O’Connel alakját már a 19. század első évtizedeiben egy lapon emlegették,¹⁶ a későbbiekben Arthur Griffith kapcsán merült fel, hogy szerepe Deák Ferencéhez hasonlítható.

Nem véletlen az sem, hogy a kiegyezést követő években,¹⁷ de még a századfordulón is gyakoriak az 1848–49-es magyar szabadságharcot méltató sorok,¹⁸ de ez nem csupán egy egyoldalú jelenség. Még az I. világháború idejében is megfigyelhető, hogy a dublini húsvéti felkelést Magyarországon úgy fogadták, mint egy elnyomott kis nemzet szabadságküzdelmét túlerőben lévő elnyomóival szemben.

A magyar utalások intenzitása változó a korabeli ír forrásokban. A kiegyezést Írországban aktívan figyelemmel kísérték és sokan számos tekintetben követendő példának tartották.¹⁹ A következő intenzívebb időszak az 1880-as évek közepére tehető,²⁰ amikor az ír *Home Rule* nagy parlamenti vitái zajlottak a Westminsterben.²¹ A későbbiekben még több hasonló diskurzusra is sor került egészen az I. világháború kitöréséig, az álláspontok és az érvek többsége azonban már a 19. század ’80-as éveiben kikristályosodott. A harmadik időszakként a 20. század első éveit kell kiemelnünk, ekkoriban zajlott le a svéd–norvég unió felbomlása,²² Magyarországon pedig az elhúzódó kormányválságnak lehettek tanúi a kortársak. Ezt utólag értékelhetjük a Monarchia politikai instabilitása első jeleinek is, Írországban azonban elsősorban úgy tekintettek rá, mint Magyarország kísérletére a teljes függetlenség elnyerésére, vagy legalábbis pozícióinak erősítésére a Monarchián belül.²³ Talán nem véletlen, hogy ezekben az években született meg a magyar–ír párhuzamot legteljesebben kidolgozó munka, Arthur Griffith: *„Magyarország feltámadása”* című könyve, mely valójában több hónap alatt publikált cikkek sorozatából állt össze. E műről a későbbiekben bővebben lesz szó, itt elegendő annyit leszögezni, hogy Griffith színrelépésével megszerveződött egy új politikai párt, a *Sin Féin*, mely fő céljának azt tekintette, hogy magyar mintára Írország szuverenitásának talaján állva kiegyez-

¹⁵ MS 44672 – *Gladstone Papers* DLXXXVII. 21–26.

¹⁶ Ez a párhuzam megjelenik még Arthur Griffithnél is. Arthur GRIFFITH: *The Resurrection of Hungary: a Parallel for Ireland. III.* (Dublin: Whelan and son 1918) 72.

¹⁷ Példaként lásd *Nation* 1870. jún. 25. 3.; *Dundalk Democrat* 1871. jún. 17. 4.; *Nation* 1873. nov. 29. 2.

¹⁸ Példaként lásd *Irish Examiner* 1893. máj. 6. 6.

¹⁹ Példaként lásd *Nation* 1873. dec. 11. 11.

²⁰ *George Joachim Goschen* in the Government of Ireland debate, April 13, 1886, House of Commons, Hansard’s Parliamentary Debates, 1886. col. 1465.

²¹ *Westmeath Examiner* 1886. máj. 4. 5.

²² Michael STOLLEIS: „The Dissolution of the Union between Norway and Sweden in 1905: A Century Later” in Ola MESTAD – Dag MICHALSEN (szerk.): *The Legal History of the Swedish-Norwegian Union 1814–1905* (Oslo: Iniversitets-forlaget 2005) 35–48.

²³ *Irish Independent* 1905. márc. 3. 6.; *Irish Examiner* 1906. máj. 22. 5.

zen a britekkel. Különösen az I. világháború éveiben ismét felerősödtek a teljes elszakadást és a köztársaság kikiáltását szorgalmazó hangok, de Magyarország még ekkor is fontos hivatkozási pontnak számított, Arthur Griffith könyvét még 1918-ban is újra kiadták. Végeredményben főként Griffithnek és munkatársainak köszönhetően 1921 decemberében Írország egyfajta kiegyezés útján nyerte el részleges függetlenségét, ekkorra azonban a magyar utalások már eltűntek a korabeli dokumentumokból, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően aligha tűnhetett már ez vonzó perspektívának. Ma már tudjuk, hogy az ír–angol kiegyezés bár az adott pillanatban kompromisszumnak látszott, hosszú távon megnyitotta Írország számára az utat a teljes függetlenség irányába.

A következőkben arra fókuszálok, milyen közös vonások eredményezték azt, hogy a magyar, az ír és a norvég szerzők között egyfajta párbeszéd alakult ki bő száz esztendővel ezelőtt.

2. DUALISTA MONARCHIÁK A 19. SZÁZAD EURÓPÁJÁBAN

A dualizmus, két többé-kevésbé független állam szoros együttélése nem számított elterjedt jelenségnek Európában, ezért az ilyen berendezkedést alkalmazó országok kevés külföldi mintára támaszkodhattak. Mindössze két hosszú távon is működő dualista rendszert emelhetünk ki: Skandináviában Svédország és Norvégia perszónalunióját (1814–1905), majd később Ausztria és Magyarország viszonyrendszerét (1867–1918).²⁴ E két államszövetség természetesen sokban eltért egymástól, bizonyos közös pontok azonban azonos problémákat idéztek elő mindkét államalakulat keretein belül. Északon Svédország, míg Közép-Európában Ausztria lett történelmi, gazdasági és társadalmi okok miatt a dualista berendezkedés erősebb szereplője, ezzel szemben állt Norvégia és Magyarország mint gyengébb felek. A két fél megközelítése élesen szembehelyezkedett egymással. A magyar és a norvég vezető körök úgy ítélték meg, hogy a dualista berendezkedések teljesen független államok szövetségei, melyeket csupán a közös király személye kapcsol össze. A közös ügyeket a lehető legszűkebb körre kell visszaszorítani, az uralkodónak és tanácsadónak tiszteletben kell tartaniuk a tagállamok függetlenségét és szuverenitását. Svéd és osztrák szemszögből nézve a dualista államok egységes és oszthatatlan birodalmat alkotnak egy uralkodó jogara alatt, a birodalom két fele csak bizonyos fokú autonómiával rendelkezik. A norvég és magyar értelmezés alapján tehát a nemzeti érdekek és az unió érdekeinek ütközése esetén a nemzeti szempontok az elsődlegesek, vagy legalábbis egyensúlyt kell találni a kétféle megközelítés között. Ezzel szemben a svéd és osztrák politikusok számára az unió fenntartása volt a fő cél, emellett Norvégia,

²⁴ BEKSICS Gusztáv: *A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink* (Budapest: Athenaeum 1892); KOZÁRI Monika: „Az Osztrák-Magyar Monarchia” in uő.: *A dualista rendszer: 1867–1918* (Budapest: Pannonica 2005); SZENTE Zoltán: „Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban” [Doktori értekezés] (Budapest: 2010). real-d.mtak.hu/403/4/dc_42_10_doktori_mu.pdf

vagy Magyarország érdeke csak másodlagos megfontolásként jöhetett számításba. Ezek a feszültségek álltak a nemzeti autonómia kiterjesztéséért vagy a szuverenitás teljességéért indított mozgalmak háttérében a dualista rendszerekben. A dualista struktúra emellett számottevően torzította a politikai vitákat Norvégiában és Magyarországon. Európa legtöbb országában a politikai élet gazdasági és társadalmi problémák mentén szerveződött. Ezzel szemben a norvég és magyar pártok közötti törésvonal az ország közjogi helyzete mentén húzódott: milyen legyen az alkotmányos viszony a dualista partnerrel és a királlyal, aki idejének jelentős részét az ország határain kívül tölti?²⁵ Henrik Ibsen: „Magyarországhoz” címzett verse ékes bizonyítéka annak, hogy a norvég–magyar kapcsolatok erősödése egyes szerzőkre is termékenyítően hatott.²⁶

Ez a rövid összehasonlítás kirajzolja azokat a sajátosságokat, melyek némileg eltérő körülmények között, de felkeltették az ír politikusok figyelmét. Írország ugyanúgy független országnak tekintette magát, mint Magyarország, vagy Norvégia, és az is igaz, hogy ugyanúgy egy erősebb országgal kényszerült szoros szövetségben együtt élni, mint Magyarország és Norvégia. Szintén megfigyelhető az a sajátosság, hogy az ír politikai élet struktúráját egyáltalán nem a szociális, gazdasági és belpolitikai kérdések határozták meg, hanem az állam- és kormányforma, illetve a Nagy-Britanniához fűződő viszony. Egészen az 1920-as évekig, az Ír Szabadállam megalakításáig az ír közélet legfontosabb kérdésének ez számított, minden más csak ezt követően kerülhetett terítékre.

Írország mégsem említhető egy lapon Norvégiával, vagy Magyarországgal több tekintetben sem és nem véletlen az sem, hogy ír-magyar vonatkozásban nem érvényesült az a reciprocitás, kölcsönös egymásra hatás, mint Magyarország és Norvégia esetében. Magyarország és Norvégia fő problémáját az jelentette, hogy megőrizték és megerősítették pozícióikat a dualista állam keretein belül az „erősebb partnerrel” szemben, illetve annak rovására. A cél tehát a részleges függetlenség kiszélesítése és kiteljesítése volt. Hangsúlyozni kell azt is, hogy mind Magyarország, mind Norvégia

²⁵ A magyar-norvég alkotmányos párbeszédre példaként lásd Sulyok Vince: „A norvégok és Magyarország” epa.oszk.hu/01400/01433/00008/pdf/03-3-047-Norvegok_Sulyok.pdf; HADOBÁSZ Sándor: „Herman Ottó 1888. évi norvégiai kutatóútja” *Földrajzi múzeumi tanulmányok* 1992/11. 29–32; Szász Zsombor [1902]: *Norvégia demokrácia* (Kolozsvár: k. n. 1902) 15–16; Szász Zsombor: „Államkapcsolat és parlamenti kormányrendszer” *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1911/7. 545–562. mtportal.extra.hu/ADATTAR/cikkta/sz_cikk/szasz_zsombor_allamkapcsolat_es_parlament_i_kormanyrendszer.pdf; SCHWARZ Gyula: „Az európai monarchiák rendszere alapötvényeiről, tekintettel ezek alkotmány-történelmi előzményeire” in PESTI Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalomtudomány köréből* 1888/9. 1–80; LUDMÁNY Lajos: „A Svéd-Norvég Királyság közjogi helyzete 1814 és 1905 között” [Szakdolgozat] (Debrecen: 2007) dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/3006?locale-attribute=en; Szász Zsombor: „A norvég és svéd államkapcsolat revidiói” *Jogállam. Jog- és államtudományi szemle* 1907/6. 292–304; VÁRNAI Sándor: „A svéd-norvég unió államjoga az 1867. XII. t.c. revidiója szempontjából” *Athenaeum* 1905/3. 352–372; LOJKÓ Miklós: *National Loyalties in the Peripheries of Europe* (Belfast: Proceedings of the John Hewitt Summer School 1995); FRANK Tibor: „The Austro-Hungarian Compromise of 1867 and its Contemporary Critics” *Hungarian Studies* 14. 2000/ 2. 193–200.

²⁶ HENRIK IBSEN: „Til Ungarn” [Magyarországhoz] ibsen.nb.no/id/26685.0; további részletekért lásd KARE TONNESSON: „The Norwegian Constitution of 17 May 1814: International Influences and Models” *Parliaments Estates and Representation* 21. 2001/1. 175–186.

az esetleges belső ellentétek ellenére is rendkívül gyorsan fejlődött a korszakban és súlya folyamatosan növekedett az adott birodalmon belül, részesültek tehát a beköszöntő gazdasági prosperitásból. Ezzel ellentétben Írország semmiféle autonómiával nem rendelkezett a Brit Birodalmon belül. Arthur Griffith fogalmazta meg, hogy a fő célkitűzésnek az ír politikusok többsége azt tekintette, hogy elérjék, az Írországra vonatkozó döntések meghozatalának súlypontja London helyett Írországba kerüljön, mint ahogy Griffith olvasatában történt ez Magyarország és Bécs viszonyában. A másik oldalról, Magyarországról és Norvégiából nézve Írország azonban legfeljebb szimpátiát kelthetett szabadságküzdelseivel, mint a húsvéti felkelés idején, követendő példaként azonban a burgonyavészt övező évtizedekben nem merülhetett fel. Az 1840-es években a reformkor útirajzaiban azonban mégis találhatunk az írek törekvéseivel szimpatizáló utalásokat.²⁷ Az ír nemzeti mozgalom egyik vezetője, William Smith Obrien már a 19. század közepén így fogalmazott: „Írország és Magyarország pozícióját tekintve számtalan hasonlóság fedezhető fel a két ország között.”²⁸ Egy másik korabeli ír politikus, Sidney Smith hasonlóképpen vélekedett. „Írország mostani helyzetét a magyar párhuzam felidézése nélkül nem lehet reálisan felvázolni.”²⁹ Írország tehát hasonlított Magyarországhoz és Norvégiához annyiban, hogy egy nagyobb birodalomból történő kibontakozás lehetséges útjait kereste, még azonban máshol dualista partnerországokról volt szó, Írországból egyelőre csak ennek a státuszának az elérése lehetett napirenden. Ebben a folyamatban Magyarország, mint lehetséges párhuzam azért jutott szerephez, mert sikertelen fegyveres felkelések sorozatát követően végül békés eszközökkel tudta elérni a kiegyezés útján a dualista berendezkedést. Ez a szuverenitásból jöttányit sem engedő, de egyéb vonatkozásban kompromisszumokat és bizonyos mértékű rugalmasságot igénylő irányvonal, ha nem is elégített ki mindenkit, számos támogatót szerzett Írországból és végül eredményben az ő álláspontjuk kerekedett felül, amennyiben Írország végül hosszas tárgyalások eredményeként, kétoldalú megállapodás útján nyerte el előbb részleges, majd később teljes függetlenségét. A továbbiakban Arthur Griffith munkásságára és főbb tételeinek felvázolására és elemzésére koncentrálok, hiszen ő dolgozta ki és foglalta össze legteljesebben az ír–magyar párhuzam doktrínáját.

3. ARTHUR GRIFFITH: MAGYARORSZÁG FELTÁMADÁSA

Mint már kitértem rá, korántsem Arthur Griffith volt az első, aki felvetette a magyar és az ír fejlődés analógiáját, az már az 1860-es évektől, sőt mélyebb gyökereit tekintve már az 1840-es évektől jelen volt az ír közbeszédben. Valójában az alkotmányos eszmék,³⁰ illetve politikai koncepciók vándorlásának egy érdekes esetével állunk

²⁷ Pl. IRINYI József: *Német-, francia-, és angolországi utijegyzetek* (Halle: Heynemann 1846).

²⁸ Idézi GRIFFITH 1918 (16. l.) 5.

²⁹ Idézi GRIFFITH 1918 (16. l.) 5.

³⁰ Az alkotmányos eszmék közötti áramlásának elméleti hátteréről lásd SUIJT CHOUdry (szerk.): *The Migration of Constitutional Ideas* (Cambridge: Cambridge University Press 2006) 1–35.

szemben.³¹ Griffith nélkül azonban nem válhatott volna ez a koncepció annyira közeletűvé, mint amilyen lett a 20. század első két évtizedében, ezért e témáról nem lehet anélkül szólni, hogy Griffith életútjának és munkásságának külön fejezetet ne szentelnék. Voltak természetesen az osztrák–magyar minta átvételének más szószólói is, így John Mitchel, vagy Michael Doheny, hatásuk azonban meg sem közelítette Griffith művének visszhangját.

Arthur Griffith a századforduló ír függetlenségi mozgalmainak egyik jelentős alakja, aki vezető szerephez jutott az 1921-es angol–ír tárgyalások során. Középosztálybeli családból származott, jórészt önmagát képezte az Ír Nemzeti Könyvtárban, mielőtt a közélet színterére lépett volna.³² Az 1890-es években hosszabb időt töltött Dél-Afrikában, ahol közelebről megismerkedett a bürok brit ellenes mozgalmaival, ez komoly hatást gyakorolt későbbi nézetei kialakulására.³³ Visszatérve Dublinba csatlakozott az angolelles, katolikus íreket képviselő politikai körökhöz és csakhamar jelentős szerephez jutott. Ekkoriban alakult ki politikusként az Írország függetlenségéért sikra szálló karaktere, illetve előtérbe került következetes szembehelyezkedése a szocialista eszmével.³⁴ Kritikusai többször vádolták antiszemita megnyilvánulásokkal is.³⁵ Bár Magyarországon sosem járt, rengeteget olvasva igen részletes képet kapott az ország múltjáról és jelenéről, ami jelentős hatást gyakorolt a 20. század elejére kikristályosodó politikai krédójára.³⁶ Magyarországgal kapcsolatos ismereteit és elképzeléseit 1904-ben az általa szerkesztett folyóirat, az *United Irish Man* hasábjain tette közzé 1904 folyamán egy terjedelmes, 27 részből álló cikksorozat keretében, mely végül könyv formájában is napvilágot látott „*Magyarország feltámadása*” címmel. Ír szerzők is gyakran úgy hivatkoznak erre az írásra, mint a 20. század egyik legnagyobb befolyást gyakorló ír politikai koncepciójára. Griffith víziója az volt, hogy Írország számára az elérendő cél a szuverén országok együttműködésén alapuló dualista monarchia Angliával, az ehhez vezető út pedig az obstrukció, a passzív ellenállás és az anyanyelv erősítése lehet. Ez a két fő elem, amit Griffith a 19. századi magyar történelem tanulmányozásából merített: a dualizmus mint cél, illetve a passzív ellenállás és az anyanyelvű kultúra fejlesztése³⁷ mint az ahhoz vezető eszközök.³⁸

³¹ Ennek a jelenségnek az elméleti háttéréről részletesebben lásd David DOLOWITZ – Stephen GREENWOLD – David MARSH: „Policy Transfer: Something Old, Something New, Something Borrowed, but why Red, White and Blue?” *Parliamentary Affairs* 1999/4. 719–730; David DOLOWITZ – David MARSH: „Learning from Abroad: The Role of Policy Transfer in Contemporary Policy-making” *Governance: An International Journal of Policy and Administration* 2000/1. 5–23; Oliver JAMES – Martin LODGE: „The Limitations of »Policy Transfer« and »Lesson Drawing« for Public Policy Research” *Political Studies Review* 2003/1. 179–193.

³² James STEPHENS: *Arthur Griffith: Journalist and Statesman* (Dublin: Wilson Hatnell 1922) 7.

³³ Brian MAYE: *Arthur Griffith* (Dublin: Griffith College Publications 1997) 58–60.

³⁴ Padraic COLUM: *Arthur Griffith* (New York: Crown Publishers 1959) 76–77.

³⁵ Calton YOUNGER: *Arthur Griffith* (Dublin: Gill & Macmillan 1981) 9.

³⁶ GRIFFITH 1918 (16. lj.) 1–68.

³⁷ GRIFFITH (16. lj.) 73–75.

³⁸ GRIFFITH (16. lj.) 75–78.

„A magyarok a passzív ellenállást választották és nem ismerték el Ausztria jogát Magyarország kormányzására, ezzel szemben az írek elfogadták a parlamentarizmust és a brit uralom jogszerűségét. És az egyik ország most gazdag, erős és képes dacolni korábbi legyőzőjével, míg a másik szegény, gyenge és minden korábbinál szorosabban tartják markukban meghódítóit.”³⁹

Griffith rendszerében a dualista berendezkedést a Henry Grattan által a 18. század végén tető alá hozott alkotmány jelentette, mely legalább formailag elismerte Anglia és Írország egyenjogúságát. Griffith igen részletesen tanulmányozta a magyar történelmet, illetve többnyire közvetett kapcsolódási pontjait az ír fejleményekkel és ez alapján arra következtetésre jutott: Írország és Magyarország hasonló helyzetből indult neki a 19. századnak, azonban az egyik állam, Magyarország sikeresen és gyakorlatilag függetlenségét visszanyerve fejezte be ezt a korszakot, ezzel szemben Írország gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben is Nyugat-Európa legelmaradottabb területévé vált, melynek kilátásai kevéssé voltak kecsegtetőek.⁴⁰

„Magyarország csak magában hitt és csak magában bízott, mindezt Írország sosem tette meg. Mi lett mindennek az eredménye? 1849-ben mindkét ország reménytelenül, kifosztva és elnyomatva állt. Ezzel szemben az az ország, amely bízott magában, mára komoly tekintélyt és elismertséget vívott ki magának a nemzetek sorában. A másik ország, mely mindig másokra támaszkodott és kívülről várt segítséget, ma is a legelnyomottabb Európában.”⁴¹

Griffith különösen a kiegyezés folyamatának és Deák Ferenc tevékenységének szentelt nagy figyelmet, mivel a megegyezés kompromisszumos útját tekintette követendőnek.⁴² Griffith tisztában volt azzal, hogy pusztán fegyveres eszközökkel Írország nem vívhatja ki függetlenségét a nyomasztó erőfölényben lévő britekkel szemben, ugyanakkor úgy vélte, Írország nem mondhat le szuverenitásának egyetlen lényegi eleméről sem.⁴³ Ez az a kapcsolódási pont, ahol leginkább tetten érhető kötéde Deák Ferenc eszméihez: reális kompromisszumokat lehet kötni, de egy ország sosem mondhat le önként egyes szuverén jogainak gyakorlásáról, függetlenségéről. Griffith úgy ítélte meg, az szolgálná legjobban Írország érdekeit, ha egyértelművé válna: nem tartozik a Brit Birodalom gyarmatai közé, ezért nem alkalmazhatóak azok a kormányzati eszközök az Ír-szigeten, melyek a távoli gyarmatokon eredményre vezetnek. Ehelyett Írországnak olyan szövetségi státuszt kellene biztosítani, mely a birodalmat érintő legfontosabb kérdésekbe beleszólást engedne Írországnak, belső ügyeiben pedig biztosítaná függetlenségét. Egy ilyen berendezkedés lehetővé tenné, hogy Írország is részesülhessen annak a rendkívüli gazdasági fejlődésnek az

³⁹ GRIFFITH (16. l.) 76.

⁴⁰ GRIFFITH (16. l.) 68–89.

⁴¹ GRIFFITH (16. l.) 69.

⁴² GRIFFITH (16. l.) 72.

⁴³ GRIFFITH (16. l.) 78–79.

eredményeiből, melyek Nagy-Britannia más területein végbementek az ipari forradalom egymást követő hullámai nyomán a 19. században.⁴⁴

Griffith taktikája ennek a célnak a megvalósításához a Windsor-dinasztia uralodói jogainak elismerése, azonban valamennyi angol uralmat képviselő intézmény bojkottálása volt, ezt az elképzelését már 1902-ben megfogalmazta. Nézete szerint mivel Anglia és Írország uniója törvénytelen és mindenféle legális jogalapot nélkülöz,⁴⁵ az ír képviselőknek ki kellett volna vonulniuk a londoni parlament munkájából, az ír hivatalnokoknak az angol adminisztrációból, ily módon juttatva kifejezésre egyet nem értésüket a fennálló viszonyokkal szemben. Abban bízott, Magyarországhoz hasonlóan ez a magatartás, illetve a nemzetközi helyzet esetleges kedvező alakulása előbb-utóbb rákényszerítené Angliát a tárgyalások kezdeményezésére és hosszú távon stabilitást biztosító megoldás keresésére.

Griffith műve igen népszerűvé vált ír ellenzéki körökben, 1918-ban már harmadik kiadását élte meg a *Magyarország feltámadása* című könyv. Az első kiadás példányaiból 24 óra alatt mintegy 5 000 darab kelt el, a következő hónapokban pedig továbbra is olyan jelentős maradt a kereslet, ami máig rekordnak számít az ír könyvkiadás történetében.⁴⁶ Bár főként a protestáns érzelmű belfesti lapokban elutasító reakciókat is kiváltott munkája, az Írország szabadságáért küzdők többsége szimpatizált nézeteivel és az általa ezek gyakorlati megvalósítására létrehozott *Sin Féin* nevű párttal.⁴⁷ A *Sin Féin* az 1904-et követő években vált Írország meghatározó politikai erejévé, azonban az I. világháború kitörését követő időszak és a Brit Birodalomra helyeződő fokozódó külső nyomás a radikálisabb változásokat követelők malmára hajtotta a vizet. Ők robbantották ki német segítségben bízva 1916. húsvétján az írek utolsó fegyveres felkelését az angolokkal szemben, mely azonban néhány nap alatt összeomlott, vezetői külföldre menekültek, vagy fogságba estek, többeket közülük az angolok ki is végeztek. A húsvéti felkelést kirobbantó körök már nem elégedtek meg a kompromisszum keresésével,⁴⁸ hanem az angolok teljes kiszorítását, illetve a köztársaság kikiáltását szorgalmazták.⁴⁹ Kísérletük bukását és az I. világháború végét követően azonban ismét Griffith ésszerű megalkuvásra kész irányzata került túlsúlyba. Ekkoriban a magyar párhuzam mellett érvelt az ír mozgalom vezetői közül például Eamon de Valera, Írország későbbi köztársasági elnöke is.⁵⁰ A körülmények végül 1921. őszén értek meg a közvetlen angol–ír tárgyalások megkezdésére, ír részről a tárgyaló delegációt Griffith vezette.⁵¹ A maratoni tárgyalásso-

⁴⁴ GRIFFITH 1918 (17. lj.). 81–83.

⁴⁵ GRIFFITH 1918 (17. lj.) 85–90.

⁴⁶ MAYE 1997 (34. lj.) 368.

⁴⁷ Patrick MAUME: *The Ancient Constitution: Arthur Griffith and His Intellectual Legacy to Sinn Féin* (Dublin: Irish Political Studies 1995) 113–137.

⁴⁸ Owen MCGEE: *The IRB: The Irish Republican Brotherhood from the Land League to Sinn Féin* (Dublin: Four Courts P. 2005) és John O'BEIRNE-RANELAGH: „The IRB from the Treaty to 1924” *Irish Historical Studies* 1976/20. 26–39.

⁴⁹ Michael LAFFAN: *The Resurrection of Ireland: The Sinn Féin Party, 1916–1923* (Cambridge: Cambridge University Press 1999) 26.

⁵⁰ Document no. 2. of Eamon de Valera, and the doctrine of External Association

⁵¹ John E. KENDLE: *Ireland and the Federal Solution: The Debate Over the United Kingdom Constitution, 1870–1921* (Montreal and Kingston 1989) 41.

rozat eredményeként jött létre az a megállapodás 1921. decemberében, mely lényegében megrajzolta az Ír-sziget ma is ismert politikai térképét, Írországnak pedig nagyfokú függetlenséget biztosított, ekkor még a Brit Birodalom formális keretein belül. A teljes függetlenséget csak az 1930-as években érte el Írország. Az 1921-es tárgyalások idején már ismert volt az Osztrák-Magyar Monarchia tragikus sorsa, így a magyar párhuzam közvetlenül ekkor már nem merült fel Griffith részéről sem. Végeredményben azonban mégiscsak az ő irányvonala és a békés kiegyezés keresése vezetett el Írország szabadságának elnyeréséhez, egy sok évszázados küzdelem fontos szakaszának lezárulásához. Csakúgy, mint az osztrák–magyar kiegyezés, Griffith kompromisszuma sem volt tökéletes, ezt bizonyítják az Észak-Írországból egészen a közelmúltig fellángoló fegyveres konfliktusok. Az viszont tagadhatatlan, hogy az 1921-es események alakulásában az előzmények, illetve implicit hatásait tekintve az 1867-es kiegyezés mintája főként Griffith tevékenysége eredményeként igen fontos szerepet játszott.

Értelemszerűen Griffith koncepciója, illetve a magyar párhuzam általa részleteiben is kidolgozott elmélete, mind valamennyi ilyen jellegű konstrukció, sok szempontból bírálható.⁵² Az ellenérveket két területre lehet összpontosítani. Egyrészt Griffith valószínűleg eltúlozta a Henry Grattan korabeli író parlament mozgásterét, valójában Írország sorsáról a 18. század végén is Londonban döntöttek már, az angol és az ír parlament egyenjogúsága csak névleges volt. Hiába érte volna el tehát Írország az 1782-es alkotmány akár némileg módosított helyreállítását, ez önmagában valószínűleg nem hozta volna el Írország számára a kívánt felemelkedést. A másik aggály abban foglalható össze, hogy Griffith a magyarországi eseményekről kizárólag újsághírekből, illetve könyvekből tájékozódott, így csak közvetett forrásokra támaszkodhatott. A kiegyezés és a dualizmus kapcsán továbbá csak azokat a tényezőket vázolta fel, melyek támogatták elméletét. Nem vette figyelembe azt a tényt, hogy a kiegyezés létrehozatalát a társadalmi és gazdasági tényezőkön felül a nemzetközi környezet Magyarország számára kedvező alakulása, Ferenc József hosszú távú stabilitásra törekvő politikája, továbbá az akkori magyar vezetők kvalitásai tették lehetővé. Nem számolt azokkal a feszültségekkel sem, melyek a kiegyezést követően a dualizmus időszakában a nemzetiségi kérdésemből eredtek Magyarországon, illetve nem tért ki Ausztria és Magyarország, illetve az uralkodó rendszeres súrlódásaira, valamint a magyar társadalom kiegyezéshez fűződő ellentmondásos viszonyára sem. Ezzel szemben ellenérvként hozható fel például az, hogy Griffith igenis foglalkozott Magyarországgal és a nemzetiségek, illetve a szláv nyelvű népesség konfliktusaiival és leszögezte: Magyarország annyival nehezebb helyzetben szállt síkra függetlenségéért, hogy Habsburg részről az országhatár kérdése is felhasználható volt Magyarországgal szemben.⁵³ Mindezek alapján Arthur Griffith elméletét fenntartásokkal kell kezelnünk, az azonban kétségtelen, hogy az beleillett a 20. század eleji írói társadalom széles rétegeinek világképébe, ezért is válhatott gyorsan népszerű és hatásos koncepcióvá a távoli szigeten. Az 1920-as évek elejének eseményei, az

⁵² Donal McCARTNEY: „The Political Use of History in the Work of Arthur Griffith” *Journal of Contemporary History* 1973/1. 3–19.

⁵³ GRIFFITH (16. l.) 70.

angol–ír kiegyezés pedig jól jelzik, hogy főként Griffithnek köszönhetően ennek a megközelítésnek számos eleme a gyakorlatban is érvényesült. Maga Griffith azonban nem sokkal élte túl élete fő művének megalkotását, nem kis részben a tárgyalásokhoz kapcsolódó túlhajszoltság következtében már 1922 augusztusában elhunyt.

4. AZ ÍR ÚJSÁGOK MAGYARORSZÁGRÓL A SZÁZADFORDULÓN

Rendkívül izgalmas és tanulságos, ha a századforduló ír újságjainak, folyóiratainak magyar vonatkozású anyagait böngésszük. Ezek száma igen magas, ami egyaránt magyarázható Magyarország akkori nagyobb európai súlyával, valamint a Magyarország iránt széles körben megnyilvánuló szimpátiával. A híradások természetesen korántsem mindig a politikai eseményekhez, vagy az esetleges párhuzamokhoz kötődtek, gyakoriak a mai sajtóra is jellemző katasztrófákról,⁵⁴ vagy bűnesetekről⁵⁵ érkező jelentések. Előbbieket különösen az árvizek pusztításai,⁵⁶ utóbbiakat a kirívó büntények ismertetése képviseli, sajnos mindkettőt szép számban vonultatták fel az akkori ír lapok. Ennél szívderítőbb fejezete a magyar vonatkozású cikkeknek a magyar borokat,⁵⁷ illetve a magyar zenét és táncot⁵⁸ népszerűsítő szövegek egész sora, melyek jelzik, Magyarország gazdasági és kulturális értelemben is hatást gyakorolt az akkori ír közvéleményre. Felbukkannak olyan már-már szinte színes információk is, mint egy waterlooi magyar veterán halálhíre;⁵⁹ a Vaszary Kolos esztergomi érsek elleni rablótámadás;⁶⁰ illetve Magyarországon tartott kiállítások,⁶¹ vagy Vámbéri Ármin utazásai.⁶² A katolikus Írország sajtóorgánumaiban helyet kaptak magyar zarándokok találkozásai is a pápával.⁶³

A szemelvények többségét mégis a napi politikai fejleményeket érintő híradások szolgáltatják, melyek változó intenzitással bár, de jellegükből is következően behálózják az egész korszakot.⁶⁴ A kiegyezést követő években a kiegyezéshez vezető

⁵⁴ Példaként lásd *Irish Examiner* 1894. nov. 7. 5.; *Irish Examiner* 1910. nov. 19. 2.

⁵⁵ *Kerry Weekly Reporter* 1901. máj. 18. 3.

⁵⁶ *Nenagh Guardian* 1876. márc. 1. 3.; *Kerry Evening Post* 1878. szept. 4. 4.; *Belfast Newsletter* 1879. márc. 13. 5.; *Irish Examiner* 1881. ápr. 11. 3.; *Skibbereen* 1888. szept. 2. 2.; *Irish Examiner* 1910. jún. 20. 7.

⁵⁷ Egyebek mellett lásd *Irish Examiner* 1869. márc. 25. 1.; *Kerry Evening Post* 1871. nov. 15. 1.; *Freemans Journal* 1873. szept. 4. 4.; *Freemans Journal* 1874. máj. 9. 5.; *Freemans Journal* 1875. okt. 25. 5.; *Irish Examiner* 1877. máj. 26. 2.; *Freemans Journal* 1879. ápr. 19. 2.; *Nenagh Guardian* 1880. szept. 1. 2.; *Belfast Newsletter* 1883. okt. 13. 4.; *Kerry Sentinel* 1887. ápr. 12. 2.

⁵⁸ *Irish Examiner* 1893. szept. 21. 4.; *Kerry Evening Post* 1901. aug. 31. 3.

⁵⁹ *Kerry Weekly Reporter* 1891. jún. 28. 7.

⁶⁰ *Irish Examiner* 1892. dec. 16. 3.

⁶¹ *Evening Herald* 1908. máj. 9. 2.

⁶² *Irish Examiner* 1890. okt. 2. 3.

⁶³ *Freemans Journal* 1893. máj. 26. 10.; *Anglocelt* 1900. máj. 12. 3.

⁶⁴ Példaként lásd *Irish Examiner* 1879. feb. 2. 2.; *Leinster Express* 1886. okt. 2. 4.; *Irish Examiner* 1888. márc. 2. 3.; *Irish Examiner* 1891. dec. 29. 4.; *Irish Examiner* 1896. okt. 26. 6. és nov. 27. 7.; *Irish Independent* 1911. aug. 4. 3.

folyamatot részletező,⁶⁵ a dualista berendezkedést méltató,⁶⁶ illetve az új rendet megalapozó magyar törvényeket elemző cikkek voltak többségben. Egyebek mellett a vallásszabadság szabályairól alkotott magyar törvényről is írtak akkoriban.⁶⁷ Később a kétpólusú monarchia megszilárdulásával a budapesti parlamenti viták,⁶⁸ időnként az esetleges demonstrációk⁶⁹ kerültek előtérbe, nem ritkán a nagyobb visszhangot kiváltó kérdések és interpellációk is felbukkannak az ír beszámolóokban. Rendszeresen terítékre került Magyarország költségvetésének helyzete, az általa felvett kölcsönök, illetve az osztrák-magyar pénzügyi kiegyezés⁷⁰ és annak 10 évente történő újratárgyalása is.⁷¹ Ezek a sokszor tényyszerű közlések a magyar és az ír alkotmányfejlődés mélyebb hátterét nem világítják meg, de lehetővé tették, hogy a mindennapok ír olvasója viszonylag könnyen tájékozódhatott arról, mi is történt Magyarországon a hosszú 19. század utolsó évtizedeiben.

Különösen érdekes szemlézni azokat az írásokat, melyek a korabeli magyar közélet vezető személyiségeire vonatkoztak. Együtt érző sorokat olvashatunk 1876 januárjának végén Deák Ferenc halálhíre kapcsán,⁷² 1894 tavaszán pedig Kossuth halálára és temetésére reflektálva jelent meg számos írás.⁷³ De megemlékeztek az ír lapok Pulszky Ferenc haláláról,⁷⁴ illetve Jókai Mór írói munkásságának 50. évfordulójáról,⁷⁵ később pedig élete utolsó éveinek alakulásáról is.⁷⁶

A témánkhoz szorosan kapcsolódó politikai/közjogi vonatkozású közlések többsége Magyarországot követendő példaként vázolja fel,⁷⁷ a szimpátiát egészen az 1848–49-es szabadságharcig vezetik vissza, sőt Griffith még ennél korábbi kapcsolódási pontokra is utal. Érdemes ezen a ponton megjegyezni, hogy eredetileg Griffith könyve is újságcikkek formájában, több részletben került a nyilvánosság elé. A lehetséges párhuzamot felvető cikkek első hulláma az 1860-as évek végére és az 1870-es évek elejére tehető, amikor a kiegyezés közvetlen hatása érvényesült. A második intenzívebb időszak az 1880-as évek közepére esett, amikor komoly viták zajlottak a Westminsteri Parlamentben Írország jövőbeli státuszáról.⁷⁸ Végül a harmadik fel lendülést a svéd–norvég unió felbomlásával és a magyar függetlenedési törekvések felerősödésével egy időben, a Griffith könyvének megjelenését követő években

⁶⁵ *Wexford People* 1867. máj. 18. 6; *Nation* 1867. jún. 15. 3.

⁶⁶ *Connaught Telegraph* 1867. márc. 27. 2; *Nation* 1868. dec. 19. 9; *Nation* 1875. júl. 31. 9.

⁶⁷ *Nenagh Guardian* 1870. márc. 12. 4.

⁶⁸ Pl. *Irish Examiner* 1897. dec. 30. 5; *Evening Herald* 1892. feb. 22. 4; *Irish Examiner* 1898. jan. 19. 5; *Kerry Sentinel* 1902. márc. 12. 4; *Irish Examiner* 1902. ápr. 21. 7; *Freemans Journal* 1902. okt. 9. 2; *Evening Herald* 1904. máj. 15. 3; *Irish Examiner* 1907. okt. 31. 5; *Irish Examiner* 1908. feb. 7. 5.

⁶⁹ Példaként lásd *Irish Examiner* 1912. jún. 07. 3.

⁷⁰ *Nation* 1867. szept. 7. 16.

⁷¹ *Irish Examiner* 1897. dec. 30. 5; *Irish Examiner* 1899. nov. 23. 2.

⁷² *Nenagh Guardian* 1876. jan. 31. 5.

⁷³ *Evening Herald* 1894. márc. 21. 1; *Evening Herald* 1894. márc. 28. 2. és márc. 31. 1.

⁷⁴ *Irish Examiner* 1897. szept. 10. 7.

⁷⁵ *Freemans Journal* 1894. jan. 9. 4.

⁷⁶ Pl. *Irish Examiner* 1899. jan. 21. 11.

⁷⁷ *Nation* 1877. dec. 29. 6.

⁷⁸ *Nation* 1886. okt. 30. 1.

tapasztaljuk. Ekkoriban Magyarország már nemcsak politikai, hanem például vasútépítési,⁷⁹ mezőgazdasági,⁸⁰ vagy akár adózási⁸¹ tekintetben is átültetésre alkalmas mintaként merült fel. Griffithnek a *Sin Féin* politikáját meghatározó irányzatát az 1910-es években a „magyarok bandája” néven is emlegették, míg Írország több szövegben is, mint a „Nyugat Magyarország” szerepelt.⁸² Különösen 1905-ben számos összefoglaló, beszámoló és elemzés is megjelent Griffith könyvéről, ezzel is elősegítve a könyv főbb gondolatainak terjedését.⁸³ A kompromisszumon alapuló megegyezés útját keresők a későbbi években is többször hallatták hangjukat.⁸⁴ A *Southern Star* hasábjain ezt olvashatjuk 1909. februárjában:

„Amint Arthur Griffith rámutat: Magyarország, mely 1860-ban szegénységben és elnyomatva sínylődött, és amelyet Európa már-már szinte elfeledett, ötven esztendővel később a kontinens egyik leggazdagabb országa, ráadásul visszaszerezte függetlenségét, csupán a közös ügyekben működik együtt Ausztriával.”⁸⁵

Bizonyos cikkek időnként meglepő módon terjedelmesen értekeztek az Osztrák–Magyar Monarchia belső struktúrájáról is.⁸⁶ A magyar és az ír fejlődés közötti párhuzam annyira közkeletű nézetté vált a korszakban, hogy az unionisták, akik Nagy-Britannia túlsúlyának további fenntartását támogatták, bírálták is ezt a koncepciót belfesti lapjaikban.⁸⁷ Főként ezekben a sajtóorgánumban, de néha máshol is találhatóunk több utalást a Magyarország számára kényes kérdésekre, így a nemzetiségi kérdésre,⁸⁸ a választójog körüli vitákra,⁸⁹ vagy a 20. század elejére állandósuló éles belpolitikai feszültségekre.⁹⁰

⁷⁹ *Irish Examiner* 1890. okt. 2. 3.

⁸⁰ *Freemans Journal* 1910. jún. 13. 9; *Drogheda Independent* 1910. jún. 18. 3.

⁸¹ *Freemans Journal* 1911. jan. 25. 7.

⁸² David G. HAGLUND – Umut KORRUT: „Going Against the Flow: Sinn Féin’s Unusual Hungarian ‘Roots’” *The International History Review* 2015/1. 41–58. www.queensu.ca/politics/sites/webpublish.queensu.ca/polswww/files/files/Going%20against%20the%20Flow.pdf

⁸³ Példaként lásd *Connaught Telegraph* 1905. máj. 20. 7; *Connaught Telegraph* 1905. jún. 24. 2; *Connaught Telegraph* 1905. júl. 22. 7; *Connaught Telegraph* 1905. júl. 29. 7; *Connaught Telegraph* 1905. aug. 19. 7; *Connaught Telegraph* 1905. szept. 23. 2;

⁸⁴ Példaként lásd *Western People* 1902. nov. 22. 6; *Irish Independent* 1907. okt. 07. 6; *Freemans Journal* 1907. dec. 26. 10.

⁸⁵ *Southern Star* 1909. február 6. 2.

⁸⁶ Példaként lásd *Evening Herald* 1897. dec. 8. 2; *Irish Examiner* 1912. dec. 16. 5.

⁸⁷ Pl. *Belfast Newsletter* 1886. jan. 2. 2.

⁸⁸ *Irish Examiner* 1883. aug. 20. 3; *Irish Examiner* 1894. máj. 11. 7; *Irish Examiner* 1897. nov. 11. 8; *Skibbereen* 1899. jún. 5. 5.

⁸⁹ *Irish Examiner* 1884. márc. 26. 2.

⁹⁰ *Irish Examiner* 1899. febr. 20. 5; *Irish Independent* 1905. márc. 3. 6; *Irish Examiner* 1906. máj. 22. 5.

5. KÖVETKEZTETÉS, ZÁRÓ GONDOLATOK

Fentiek alapján jól látható, hogy a magyar és az ír alkotmányfejlődés közötti kapcsolódási pontok keresése nem csupán a 21. század kutatója által felvázolt elmélet, hanem valóban erőteljesen élt a korabeli ír köztudatban is. Valószínűleg nem állítható, hogy Griffith, vagy más ír vezetők nézeteiket közvetlenül a magyarországi fejlemények fényében alakították volna ki, inkább az a helyes megközelítés, hogy itt találták meg azt a fogódzót, azt a referenciát, amire támaszkodhattak az ír függetlenségi törekvések békés jellegének alátámasztására. Az ír politikusok azonosították a magyar kiegyezés és a dualista rendszer azon elemeit, melyek az elért sikerek háttérében álltak, mellőzték viszont az olyan jelenségeket, melyek nem voltak beilleszthetőek rendszerükbe. Így egy erősen idealizált képet tártak a közvélemény elé az ír újságok Magyarországról, ami azonban megfelelt az akkori ír társadalom igényeinek. Az angolokkal szembeni több évszázados küzdelemben résztvevő íreknek szükségük volt ebben a korban néhány olyan példára, melyek reményt adhattak arra, hogy az idegen elnyomás alatt álló és gazdaságilag elmaradott ország a körülmények szerencsés alakulása és a megfelelően megválasztott stratégia segítségével gyorsan javíthat helyzetén. A magyar–ír párhuzam történelmi szerepe és mozgatórugója tehát ez volt, nem véletlen, hogy fordított irányban Magyarországon a kis nemzet szabadságküzdelmének kijáró szimpátián felül nem szembesülünk az írországi események érdemi visszhangjával. A releváns írországi források sokszínűsége is jól mutatja, mennyire jelentős országnak számított akkoriban Magyarország Európában. A sors iróniája, hogy az írek éppen akkor tudták elérni a maguk kiegyezését Angliával, amikor az osztrák–magyar dualizmus és az oly gyakran emlegetett kiegyezésemagyar minta már letűntek a történelem színpadáról. Mindez azonban már túlmutat a hosszú 19. század utolsó évtizedein, egy olyan korszakba, amikor a magyar–ír párhuzam többé már nem merült fel.

TAJTI TIBOR*

A JOGBÉRLETI (FRANCHISE) SZERZŐDÉS JANUS-ARCÚ ASZIMMETRIÁJA**

Annak ellenére, hogy a franchise – a lízinggel együtt – a két legsikeresebb jövevény szerződés egyike és fejlődését jelentős számú jogirodalmi publikáció követte, a franchise egy lényeges eleme – a franchise-aszimmetria – nem kapott kellő figyelmet. Vonatkozik ez az új Polgári törvénykönyvre (Ptk.) is, amelynek minimálisra kerekedett hat §-a a rendszerbe való bevezetésén kívül csak néhány főbb kötelezettség és jog deklarálására szorítkozik. Mivel a rendelkezések diszpozitívak, a franchise tartalommal való kitöltését a Ptk. valójában a gyakorlatra bízta, amiből az szűrhető le, hogy a jogalkotó nem számolt az aszimmetriával.

Az aszimmetria olyan Janus-arcú, immanens része a franchise-nak, amely a jogra lényeges feladatokat hárít. Egyfelől, a franchise-ba adó fél információs és erőfölénye adott, és az ebből fakadó jogait a jognak bizonyos fokig garantálnia is kell, mivel ez az üzleti siker kulcsa. A jogbérletbe adó joga nemcsak a franchise-szerződés minden lényeges elemének a meghatározása, hanem a végrehajtásának szigorú ellenőrzése és akár szigorú szankcionálása is. Ez lényegében azt jelenti, hogy általában a franchise-ba adó diktál.

Másfelől, az aszimmetriával a jogbérletbe adó vissza is tud élni, ahogyan ezt legszemléletesebben az amerikai tapasztalatok mutatják. A jog ellenkező előjelű feladata épp ezért a gyengébb fél védelme a jogbérletbe adói túlkapások és abúzusok ellen. A védelem lehet ad hoc jellegű, amikor a magánjog általános érvényű szabályaira alapozva hoz a bíróság a jogbérletbe adót elmarasztaló döntést, vagy a versenyjog eszköztárát mozgósítják e célból. A franchise szülőhazájában, az USA-ban azonban a jogbérletbe vevőt mint a gyengébb felet, már szektor-specifikus, kógens normákra építő törvényekkel védik.

A cikk e paraméterek alapján próbál egy nemzetközi kitekintés útján rámutatni a franchise-aszimmetria magyar jog számára is fontos voltára.

1. ELŐSZÓ – AVAGY MI TETTE A FRANCHISE- ASZIMMETRIÁT ÉRDEKESÉ SZÁMOMRA?

A tanári szakma részesei gyakran megjegyzik, hogy a tanítás egyben tanulási folyamat is. Tizennyolc év intenzív tanítás távlatából, ezt alá is tudom támasztani. Ami hiányzik, az inkább a konkrétum: miben is nyilvánul meg pontosabban mindez? Hogyan tud a tanár, az előadó, vagy a professzor tanulni a diákjaitól? Vagy miben is merülhet ki az ilyen fajta tanulás?

* A Közép-európai Egyetem (1051 Budapest, Nádor u. 9.) Jogi Tanulmányok Tanszéke tanára, a nemzetközi üzleti jogi program vezetője.
E-mail: tajtit@ceu.edu

** A szerző külön köszöni Krzysztof Kazmierczyknek (Dentons, Varsó) a cikkel kapcsolatos segítségét.

A franchise-aszimmetria esetében ennek az egyik konkrét példája. Ugyanis nyolc évig üzleti iskolában is tanítottam a jogi egyetem mellett, ahol a hallgatók java része már pár éves üzleti tapasztalattal rendelkezett. Néhányuk nem is kevés sikeres, avagy kevésbé sikeres évet tudott már maga mögött. Bár azok közül, akik érdeklődést mutatottak a franchise iránt, többen voltak, akik csak tervezték, hogy jogbérként kezdjék üzleti karrierjüket, volt, aki már megjárta ezt az utat.

Új keletű szerződés példajaként épp a franchise-ra esett a választásom, mivel a hallgatók javarésze már legalábbis hallott róla és legtöbbjük egy valóságos sikertörténetként tekintett az amerikai jövevényre. A beadandó írásbeli feladvány témajaként épp ezért a franchise lényege meghatározását vártam el a hallgatóktól, egy rövidebb amerikai mintaszerződés néhány konkrét szakasza e kritérium szerinti analízisével egyetemben. A legtöbb válasz az akkori magyar jogirodalomból is ismert kitételeket ismételte, ami egyébként akkortájt jellemző volt nemcsak a régió, de az európai publikációkra is. Ezek egyike sem beszélt aszimmetriáról, sem ez, sem más címszó alatt. Inkább jellemző volt az optimista hangvétel, amely csak a sikeres üzleti karriert látta a jogbérletben és korántsem a benne rejlő kockázatokat.

A kivételt egy olyan idősebb hallgató írása képezte, aki megvallása szerint már két, Magyarországon akkor még aktív franchise-rendszer jogbérelője is volt. Az ő tapasztalatai korántsem voltak pozitívak. Bár idézni nem tudom, a válasza lényege csak egy pontra fókuszált: a franchise lényege a jogbérletbe adó erőfőlénye, és az abból fakadó jogai, melyek révén nemcsak mindent diktál a franchise-ba vevőnek, hanem olyan erős ellenőrzési és szankcionálási felhatalmazásai is vannak, amelyeknek köszönhetően a jogbérletbe vevő teljesen ki van téve az erősebb fél kénye-kedvének.

E hallgató tapasztalatai, az azzal kapcsolatos beszélgetés, és végezetül a tanulmányunkban is tárgyalt lengyel jogeset tették részemre az aszimmetriát érdekessé. Az amerikai jog ezek utáni kutatása csak megerősítették bennem, hogy egyáltalán nem egy egyedi esetről volt szó a hallgató esetében, hanem az erőfőlény, az aszimmetria lényegi elemek és ez jól látszik mind az amerikai jogszabályokból, mind az amerikai jogirodalomból. A lentebb említett német jogesetek, de a legújabb angol nyelvű nemzetközi publikációk is ezt támasztják alá.

De ha az alábbi tanulmány nem meggyőző a téma fontosságát illetően, próbáljuk magunkat egy olyan fiatal pár helyébe képzelni, akik most akarnak egy nagy amerikai franchise-rendszer jogbérletbe vevőivé válni. Akik befektetik mindenüket, akár el is adósodnak bankoknál, és belépnek egy olyan rendszerbe, ahol valójában mindent az erősebb fél határoz meg. Ez lehet a siker kulcsa, de akár a gyors bukás útja is, különösképp, ha a jogbérletbe adó rendelkezik például a rátelepedés jogával. Avagy milyen esélyei vannak egyáltalán egy ilyen eladósodott párnak akár részt is venni olyan választott bírósági eljárásban, amelyet kötelezően az Atlanti óceán túloldalán tartanak, ha a dolgok rosszra fordulnak?

Mindazonáltal, a tanulmány célja nem elrettenteni a vállalkozókat a jogbérlettől, hanem egy realisabb képet mutatni napjaink egyik legsikeresebb szerződéséről, illetve üzleti modelljéről. A kulcsszó az aszimmetria, a megoldás pedig az a jogi képlet, amely nemcsak megvédi a gyengébb és kiszolgáltatottabb felet, hanem teszi ezt úgy, hogy a vállalkozás sikerességét garantáló, de erőfőlényből eredő jogokat is elismeri.

1.1. TÉRKÉP A TANULMÁNYUNKHOZ

Mivel a franchise-aszimmetria új téma, első lépésként fontos röviden összehasonlítani a magyar és az amerikai franchise-jogirodalom főbb ismérveit, az utóbbit, mint a franchise-ról írottak legbőségesebb és legváltozatosabb tárházát. A kettő egymás mellé helyezése sokatmondó, hisz a kettő fókusza és kritikussága lényegesen különbözik és így egészen más képet kaphatunk, nemcsak a jogbérleti aszimmetriáról, hanem magáról a jogbérletről is.

Ezután a hangsúly a franchise és főképp az aszimmetriája meghatározására helyeződik. Mivel a jogbérlet definiálásával bőségesen foglalkozik a magyar jogirodalom, csak az aszimmetria megértése szemszögéből fontos tételeket kommentáljuk röviden.

Természetesen ez után, *harmadsorban*, a franchise-aszimmetria mibenlétére, lehetséges megjelenési formáira és a kapcsolatos jogi kérdésekre fókuszálunk. E célból magyar és német bírósági döntvényekből szemelvényezünk és egy, az aszimmetria lényegét taglaló, lengyel precedenst is megemlítünk. Tanulmányunk a záró gondolatokat megelőző részében a német és az amerikai franchise-joggal és -jogirodalommal foglalkozik az aszimmetria szemszögéből.

Végezetül egy terminológiai megjegyzés. Bár többen is komoly kritikákkal illették a Ptk. nyelvújító törekvéseit és a *jogbérlet* terminus bevezetését, nem célunk ehhez a diskurzushoz csatlakozni és kardot törni egyik megoldás mellett sem. Ezért a tanulmányunkban egyaránt használni fogjuk, mind az angol-eredetit – a *franchise* – kifejezést, mind a Ptk. által preferált magyar megfelelőjét. Következésképp, a feleket megnevezendő *franchise-ba adó* azonos a *jogbérletbe adóval*, valamint a *franchise-ba vevő* a *jogbérletbe vevővel*.

2. A FRANCHISE-ASZIMMETRIA A FRANCHISE-JOGIRODALOMBAN

2.1. A MAGYAR FRANCHISE-JOGIRODALOM ISMÉRVEI ÉS HIÁNYOSSÁGAI

Az 1990-es évektől kezdődően íródott magyar franchise-jogirodalom négy jellemzőjét fontos megemlíteni a cikkünk központi témája szemszögéből azon felül, hogy nem találtunk olyan publikációt, amely kifejezetten az aszimmetria kérdésével foglalkozna.

Először is, az írások legtöbbször a definíció és a közvetlenül kapcsolódó kérdésekre koncentrálnak, illetve jogdogmatikai kérdések tűnnek dominánsnak. Bár találhatóak közgazdászok tollai alól származó írások is.¹ *Másodsor*, nagyon kevés maga a jogbérlet mint *sui generis* üzleti modell és szerződés kritikus hangvételű analízise, és ezzel összefüggően, *harmadszor*, kevés az olyan publikáció is, amely empirikus adatokon és kutatásokon alapulna. *Végezetül*, az összehasonlító jogra is építő írások általában vagy mellőzik az USA, a világ legkritikusabb és empirikus kompo-

¹ FLASKÁR Anett: „A franchise rendszerek duális irányítási struktúráját magyarázó elméletek” *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei* 2012/5. 191–201.

nensekkel legbősegebben tarkított irodalmát, vagy nem mélyednek el az amerikai jog részleteiben.

Ami a jogdogmatikai kérdéseket illeti, csak annyit kell kiemelni, hogy a magyar szakértői vélemények sok tekintetben különböznek. A meghatározások sokszor attól függően különböznek, hogy milyen forrás a domináns, avagy mit emel ki egy adott szerző mint fő, meghatározó tulajdonságot.² Az eltérő vélemények ellenére azonban kijelenthető, hogy lényegében a franchise, mint új keletű szerződés és egyben üzleti modell általában ismert, mind a jogászok, mind az üzletemberek között.

A franchise bölcsője, az USA joga és jogirodalma azért fontos, mert a jogbérletről kialakítható általános kép teljesen más, ha a magyaron kívül ezzel is megismerkedünk. Csak a magyar franchise-irodalom áttekintése után, különösképp, ha az olvasó előtt ismert például az amerikai írások kritikus hangneme, az a benyomása alakulhat ki, hogy a franchise egy olyan tökéletes üzleti modell, ahol kudarc és csőd nincs, a felek pedig olyan ideális partnerek, akik még a legmélyebb vizályukat is baráti módon tudják rendezni. A realitás nem teljesen fedi ezt a képet.

Hiányosság az is, hogy a franchise-ra vonatkozóan kevés empirikus adat található idehaza, a bejegyzett franchise-vállalkozások számán és a publikált bírósági döntvényekből, illetve a jogirodalomból leszűrhetőkön kívül. Ezek hiányában azonban nem igazán lehet látni az aszimmetria megjelenési formáit és kockázatait, aminek hiányában a rendszer azt kénytelen feltételezni, hogy a jogbérleti szerződés felei egyenrangúak és egyenlő szerződéses pozícióban vannak.

Ez szöges ellentétben áll az amerikai szektor-specifikus szabályozás filozófiájával, amely arra épít, hogy a franchise-ba adó erőfőlnye adott és a tipikus franchise-ba vevő olyan egyén, házastársak vagy partnerek, akik eleve alárendelt helyzetben vannak, és ezért fontos őket külön jogi eszközökkel védeni. Amint lentebb látni fogjuk, e felfogás mentén, az amerikai rendszer jóformán minden jogág eszköztárát mozgósította e cél érdekében, ellentétben a magyarral, amely csak a magánjogra támaszkodik, mi több, pusztán felülírható diszpozitív szabályokkal. Ha többet tudnánk az idehaza működő franchise-rendszerekről, ki és milyen pozícióban van a tipikus magyar jogbérletbe vevő, meglehet, a vélemények is megváltoznának. Ezek hiányában azt sem tudjuk például, hogy hány jogbérlet-be vevő csődölt be az erősebb fél túlkapásai, avagy az aszimmetrikus szerződéses kitételek kihasználása miatt.

Az amerikai szabályozással azért is fontos lenne részleteiben foglalkozni, mivel több amerikai franchise-láncolat régóta jelen van a magyar piacon és a jogi háttér hiánya, illetve a Ptk. megjelenése után a diszpozitivitásnak köszönhetően, restrikciónélkül alkalmazhatták az odahaza már bevált megoldásokat. Ezek pedig mestermunkái az aszimmetria által adott lehetőségek kihasználásának.

Természetesen az európai jogi megoldások is fontosak, de a franchise lényege megértéséhez nem biztos, hogy elegendők. A Ptk. aszimmetria iránti érzéketlen-

² A lent idézett írásokon felül megemlítenédök még RÁTKY Miklós: *A franchise szerződés jogi aspektusai* (Budapest: KJK 1994); JUHÁSZ Ágnes – UJVÁRINÉ Antal Edit: „Atipikusból tipikus? A franchise szerződés jogi szabályozásának jelene és jövője” in GONDOSNÉ PUSZTAHELYI Réka – JUHÁSZ Ágnes (szerk.): *Javitandó és jobbítható elemek a Ptk. kodifikációjában* [Miskolci konferenciák] (Miskolc: Novotni 2011) 74–98; Csécsy György: „A franchise szerződésről” *Gazdaság és Jog* 1996/1. 14–15.

sége is feltehetően annak tudható be, hogy a jogbérlet szabályai is európai forrásokra épülnek, pontosabban „túlnyomó részt” a *Principles of European Law* jogegységesítő javaslatára.³ Mindazonáltal, ahogyan ez az írás is rá akar mutatni, számos olyan idehaza is jogos kérdés fogalmazható meg az amerikai tapasztalatok alapján, amelyek európai forrásokra építve egyáltalán nem, vagy csak nehezen tehetők fel.

2.2. AZ USA FRANCHISE-JOGIRODALMA KRITIKUSSÁGÁRÓL

Ahogyan fentebb már utaltunk rá, az amerikai franchise-irodalom volumene valószínűleg a legnagyobb globális szinten. Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy nemcsak jobban támaszkodik tapasztalati adatokra, hanem kritikusabb is. Mindez egy sokkal kiegyensúlyozottabb, a franchise jó és kevésbé jó tulajdonságaira egyaránt rámutató képet vetít a cikkünk tárgyát képező, egyébként kétségkívül sikertörténetként is aposztrofálható új szerződéstípusról. Az amerikai jogirodalom kritikus hangvételéhez nem szokott kutatónak ez nemcsak szokatlannak, hanem néha akár túlzónak is tűnhet.

Az egyik, a franchise-ipart meglehetősen kritikusan lefestő szerzőpáros, Steiberg és Lescatre,⁴ több olyan kritikus megjegyzést tesz, amelyek felvetése és megvitatása kétségkívül jogos volna más országok kontextusában is. Ezek közül kettőt tartunk fontosnak megemlíteni.

Egyrészt aláhúzták, hogy a franchise-ipar (*franchise-industry*), illetve az ipar által támogatott szerzők írásaiban a jogbérletről alkotott kép gyakran nem teljesen fedi a valóságot.⁵ Véleményük szerint a jogbérlet „*inkább a siker retorikájára, mintsem a realitásra épülve*”⁶ vált sikertörténetté. Az ipar képviselői gyakran nem hivatalos statisztikai adatokra támaszkodnak, vagy szelektíven prezentálják azokat, úgy hogy a franchise a garantált siker útjának látsszon.

Másrészt, az USA franchise-ipara döntően tudta befolyásolni nemcsak a Nemzetközi Franchise Szervezetet, hanem azon keresztül a nemzetközi jogalkotás folyamatait is.⁷ Mivel az ipar álláspontja szerint az amerikai tagállami szabályozás túlzottan védi a gyengébb felet, a jogbérletbe vevőt – ahogyan ezt részletesebben ki is fejtjük az ún. kapcsolati szabályozás kapcsán lentebb –, nincs érdekükben e szabályozások terjesztése nemzetközi berkekben. Steiberg és Lescatre szerint például ez az oka annak, hogy az UNIDROIT⁸ franchise-modell törvénye csak a szerződés

³ GÁRDOS Péter: „Új és megújult szerződéstípusok az új Ptk.-ban” *Jogtudományi Közöny* 2014/3. 117–127. 126.

⁴ PAUL STEINBERG – GERALD LESCATRE: „Beguiling Heresy: Regulating the Franchise Relationship” *Penn State Law Review* 2004 nyár. 278.

⁵ STEINBERG–LESCATRE (4. lj.) 139–146.

⁶ STEINBERG–LESCATRE (4. lj.) 140. Az angol változat: „*Franchise sells on perception of success rather than reality.*”

⁷ STEINBERG–LESCATRE (4. lj.) 274.

⁸ Magánjog Egységesítésével Foglalkozó Nemzetközi Intézet (International Institute for the Unification of Private Law).

megkötése előtti időszakra terjed ki (*pre-sale phase*) és a franchise-ba adó közlési kötelezettségében (*disclosure*) merül ki.⁹

3. MI A FRANCHISE ÉS A FRANCHISE-ASZIMMETRIA?

3.1. A FRANCHISE, AVAGY A JOGBÉRLET ISMÉRVEI

Mivel a magyar jogi irodalom elsősorban a franchise definiálására, valamint a fajtáira és a jellemzőire fókuszált, az állásfoglalások részletekbe menő elemzése helyett csak az aszimmetria szemszögéből fontosakat emeljük ki. Ismételten kihangsúlyozva, hogy az aszimmetriával mint egy komplex, specifikus kérdéskörrel, egyik kezünkbe került publikáció sem foglalkozott. Az aszimmetria egyes elemei, az általa generált jogi kérdések némelyike viszont megjelentek már mind bírósági döntvényekben, mind a jogirodalomban.

3.1.1. A PTK.-T MEGELŐZŐ ÉS AZ AZON KÍVÜLI MEGHATÁROZÁSOK

A Ptk.-t megelőző és az azon kívüli meghatározások természetesen különbözőnek a domináns forrásnak, avagy a szerző által kiemelt tulajdonságnak¹⁰ köszönhetően is.

A különbségek ellenére azonban abban egyesség volt már az új Ptk. meghozatala előtt is, hogy a franchise egy olyan komplex a-tipikus szerződés, amelyben ötvöződnek több más nevesített szerződés elemei. Ahogyan a Tematika, amely még le akart mondani a szerződés nevesítéséről, helyesen megfogalmazta, a franchise olyan „jellegzetesen vegyes típusú szerződés, amelyben adásvételi és/vagy vállalkozási elemekhez szellemi termékre vonatkozó felhasználási jogok, know-how-jogok társulnak, és amelyben tanácsadási és a személyzet betanítására vonatkozó kötelezettségek is gyakran szerepelnek”.¹¹

Szokatlannak tűnhet ezért a jogbérletet szinergikusnak titulálni, de valami igazság minden bizonnyal van ebben az állításban is. Ugyanis, ahogyan a hidrogén és oxigén szintéziséből valami teljesen más jellegű vegyi anyag létesül – jelesül a víz –, a franchise-ot alkotó szerződések kombinálása is mást eredményez, mint az egyes alkotóelemek külön-külön.

A hangsúlynak tehát valamelyik specifikus szerződés helyett az összhatáson (szinergia) kell lennie. Ezt azért fontos kiemelni, mert az aszimmetria is csak eme összhatás részeként érthető meg. A Tematika definíciójának hiányossága, hogy pusztán csak a komponens-szerződésekre épít. Pontosabban csak a komponens, nevesített szerződések fő tulajdonságaiból indul ki. Azonban a franchise nem pusztán e neve-

⁹ STEINBERG–LESCATRE (4. lj.) 274.

¹⁰ Papp Tekla pl. megkülönbözteti az ún. Ptk-n kívüli franchise-szerződést és Ptk. által szabályozottat. A vonatkozó részeket lásd PAPP Tekla: *Atipikus szerződések* (Budapest: Opten 2015) következő részeiben: a Ptk. által szabályozott franchise: 52–55. és 80–82., a Ptk.-n kívüliek: 332–345.

¹¹ „Az új Ptk. koncepciója és tematikája” *Magyar Közlöny* (különszám) 2002/15. II. 102.

sített szerződések mechanikus kombinációja (szerződés-halmaz),¹² hanem fontos részét képezik a felek szerződéses, avagy stratégiai pozíciói is. Az aszimmetria mindkettőt feltételezi.

A franchise meghatározásával foglalkozó írásokból, az aszimmetria szemszögéből még kiemelendő Darázs Lénárd megjegyzése, miszerint „nem beszélhetünk franchise-jogviszonyról [...] ha egy vállalkozás [a franchise-ba adó] nem rendelkezik előre kidolgozott know-how-val [...] és ezt korábban nem működtette”.¹³ Ez a kitétel azért is fontos, mert ez a franchise-tulajdonság, avagy előfeltétel egyben indokolja a franchise-ba adó erőfölényét is. Illetve, megalapozza az aszimmetria egy részének jogosságát. Ugyanis, ha a franchise-ba adó már befektetett, kockáztatott és tapasztalatokat szerzett mire a sikerhez szükséges know-how-hoz jutott, akkor jogos az az elvárás, hogy egyrészt joga legyen a modelljét megvédeni, másrészt a profitábilis alkalmazás céljából annak pontos betartatását megkövetelni a másik félen.

3.1.2. A PTK. JOGBÉRLETI SZABÁLYAI

Mint ismert, a franchise Ptk. általi nevesítése és első-generációs, diszpozitivitásra épülő rövid szabályozása zömében kritikus kommentárokat generált.¹⁴ Ez érthető is, hiszen még a definíciókhoz szokott Európában sincs egy jól kitaposott út, egy egységes meghatározás, így utópisztikus teljes konszenzust elvárni. Azonban az, hogy mi értendő franchise alatt, az Ó-kontinensen is többé kevésbé köztudott mind jogászi, mind üzleti körökben, hiszen ki ne tudná kapásból felsorolni legalább a McDonalds, Subway vagy a magyar Fornetti franchise-láncolatok neveit.

Cikkünk létjogosultságát azonban az adja, hogy a Ptk. sem figyelt fel a franchise-aszimmetriára és annak jelentőségére. Legalábbis, ez nem tűnik ki sem a kommentárokból, sem magukból a Ptk. vonatkozó paragrafusaiából. Ha elfogadjuk azt, hogy az aszimmetria fontos építő eleme a franchise-szerződésnek, illetve -ügyletnek, akkor a Ptk. jelenlegi szabályaira mind pozitív, mind negatív előjelű megjegyzések tehetők.

Egyrészt, maga a szerződés nevesítése és a magyar jogrendszerbe való bevezetése egyértelműen pozitív fejleménynek tekinthető több okból is. A franchise, hasonlóan például a lízinghez, már legalább az 1990-es évektől kezdődően a magyar gazdaság szerves részét képezi és ezt nem észrevenni hiba volna a jogalkotó részéről. Minden jel arra utal, hogy valójában a Ptk. megfogalmazói sem törekedtek többre, mint a nevesítésre. Ahogyan a Complex-féle kommentár megjegyzi: „a jogbérletre vonatkozó szabályozás új, annak korábban nem volt semmilyen magánjogi szabálya. A szabálynak tehát a célja sokkal inkább a gyakorlat bátorítása és előmozdítása, semmint a létező szerződéses gyakorlatok korlátok közé szorítása.”¹⁵ Ez a hozzáál-

¹² PAPP Tekla (10. lj.) 338.

¹³ DARÁZS Lénárd: „A Jogbérletli szerződés” in WELMANN György (szerk.): *Az új Ptk. magyarázata* (Budapest: HVG-ORAC 2013) 243.

¹⁴ Pl. DARÁZS (13. lj.) 237.

¹⁵ GÁRDOS Péter: „A jogbérletli (franchise) szerződés” in VÉRÁS Lajos (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal* (Budapest: CompLex 2013) 840.

lás lényegében helyes, hiszen a tartalmi elemeket illetően már nagy a disszonancia és egy átfogó empirikus elemzésre volna szükség a továbblépéshez.

A bírói gyakorlat is a nevesítést támasztotta alá, hiszen a magyar bíróságok nem kérdőjelezték meg a franchise mint specifikus szerződés létjogosultságát. Mi több, rutinszerűen és helyesen deklarálták, hogy egy jövevény, összetett, atipikus szerződésről van szó.

A Ptk.-ba való integrálás azért is hasznos, mert egy magasabb fokú jogbiztonságot is teremt. Joggal feltételezhető például, hogy a felek ezentúl kevésbé függenek majd attól, hogy a jogvitáikat eldöntő bíró melyik más nevesített szerződés jelenlétét találta meghatározónak, ahogyan ez látható például néhány Ptk-t megelőző időszaktól származó döntvényből is.¹⁶

Azok a kritikák azonban, amelyek azt jegyezték meg, hogy a franchise nem pusztán csak egy szerződés, hanem valami több, jogosak, mert ezek figyelembevétel nélkül nem lehet megérteni a franchise lényegét sem. E kritika tekintetében azonban egyet kell értenünk a jogalkotó azon álláspontjával, miszerint az összetett jelleg „önmagában [...] nem jelenti, hogy e komplex jogviszony szerződéses elemei ne lennének szabályozhatóak a Ptk.-ban”.¹⁷ Cikkünkkel arra szeretnénk rámutatni, hogy a Ptk.-val nemcsak a franchise szerződéses elemeit lehet és kell szabályozni.

Ha az aszimmetria fontos, a Ptk. szabályaival a fő probléma a következőkben rejlik. Mivel a hat jogbérletre vonatkozó paragrafus mind diszpozitív jellegű, ez azt jelenti, hogy a jogalkotó a gyakorlatra hagyta a tartalmi elemek megformálását. Tehát a tipikusan erőfölényben lévő jogbérletbe adó láncolatokat nincs, ami korlátozza abban, hogy az általuk részleteiben kidolgozott, kifejezetten aszimmetrikus normákat fogadtassák el az eleve gyengébb pozícióban lévő, rendszerbe belépni kívánó partnereikkel. A diszpozitivitás, más szóval, az erősebb diktátumát eredményezi a legtöbb esetben, illetve legitimitást ad az ilyen magatartásnak.

Ez természetesen kedvez a Janus-arc jogbérletbe adó oldalának és lehetővé teszi a már bejáródott működési modell szinte korlátok nélküli alkalmazását Magyarországon is. Tény, ez szükséges is, hiszen a siker záloga az uniformitásban, illetve egységességben, annak az erős ellenőrzésében és az egyéb aszimmetriai elemekben (is) rejlik. Igaz, a Ptk. hat paragrafusa némelyike előír bizonyos jogokat a jogbérletbe vevő számára és megpróbálja a magánjog eszköztárával valamelyest védeni a vélt gyengébb felet. Azonban ezek nemcsak diszpozitív – tehát felülírható – rendelkezések, hanem általánosak is. Ez azt is jelenti, hogy pert nyerni egy olyan franchise-ba adó ellen, amelyik jogilag maximálisan felvértezte magát, szinte lehetetlen, és ehhez hozzájárul a diszpozitivitás is. Nem beszélve arról, hogy az a jogbérlet-

¹⁶ Lásd pl. a Fővárosi Ítéletábrla 8.Pf.21.065/2007/5 számú döntését, amelyben a franchise-szerződés azonnali hatályú felmondása joga attól függött, vajon melyik nevesített szerződés elemei voltak dominánsak és melyik szerződés vonatkozó szabályait kellett alkalmazni. Ebben az esetben, míg az első fokú bíróság három szerződés elemeit lelte fel, a másodfokú bíróság a bizományi szerződést találta dominánsnak. A jogeset rövid kommentárja angol nyelven megtalálható Zsófia OLÁH – Csongor István NAGY: „Enforcement of Contracts in Hungary” in Stefan MESSMANN – Tibor TAJTI: *The Case Law of Central and Eastern Europe – Enforcement of Contracts* (Bochum: European University Press 2009) 289.

¹⁷ GÁRDOS (3. l.) 126.

be vevő, akinek vállalkozása tönkrement és elvesztette az összes befektetett pénzét, nem igazán tudja egy hosszadalmas per költségeit finanszírozni, főként, ha az külföldi bírósági vagy választott-bírósági eljárást feltételez. E gondolatmenet jogosságát tekintve érdemes elolvasni lentebb, mit gondolnak a német bíróságok (is) minderről.

A fentiek függvényében, tehát ha a franchise-szabályok második generációjának a jövőbeli megfogalmazói a franchise fontos alkotóelemének tartanák az aszimmetriát, a szabályoknak valamilyen módon tükrözniük kellene a meglétét. Ez a franchise-aszimmetria Janus-arcúsága következtében megkövetelné nemcsak annak a kimondását, hogy milyen fokú aszimmetria a megengedett, hanem részletesebb szabályokkal a gyengébb fél, a Janus-arc jogbérletbe vevő felét is jobban lehetne védeni a magánjog eszköztárával. Nemcsak kógens normák hozzáadásával, hanem – hasonlóan a Közös Referenciakeret Tervezetéhez¹⁸ – a jogok és kötelezettségek részletesebb szabályozásával is.

Külön kérdés, hogy szükség volna-e közjogi értelemben vett szabályozásra, hasonlóan az amerikai tagállamok egy részéhez? Avagy mennyire támaszkodhatna a rendszer a Franchise Szövetség etikai és egyéb szabályaira? Tény, az önszabályozás is fontos és hatékony módozata lehet a jogbérletbe adók fegyverkezésének. Magyarországon jó példáját láthatjuk ennek egy 2000-es Legfelsőbb Bírósági döntvényben,¹⁹ amelyben egyrészt a Magyar Franchise Szövetség a jogvita rendezése céljából szerződés módosítására hívta fel a franchise-ba adót, és másrészt, a Legfelsőbb Bíróság figyelembe vette azt a tényt, hogy ennek a felhívásnak a fél nem tett eleget.

Az amerikai tapasztalatok egyértelműen azt sugallják, és a jelen sorok szerzője is azon a véleményen van, hogy a magánjog és az önszabályozás nem elegendőek a gyengébb fél védelmére. Empirikus adatok és célzott elemzések hiányában azonban ez határozottan nem állítható Magyarország tekintetében.

3.2. MI A FRANCHISE-ASZIMMETRIA?

3.2.1. A SZERZŐDÉSES ASZIMMETRIÁRÓL ÁLTALÁBAN

Az, hogy mi értendő pontosan szerződéses aszimmetrián, nincs definiálva és a vonatkozó jogirodalom is elenyésző. Maga a szerződéses aszimmetria azonban ismert és használatos is, bár inkább *ad hoc* jelleggel és gyakran csak egyéni preferenciák mentén. Jó kiindulási pont azonban az, hogy az aszimmetrikus szerződések ellentéteiről – a kiegyensúlyozott szerződésekről – már empirikus jellegű tanulmányok is fellelhetőek.²⁰ De olvasni lehet olyan iratlan szabályokról is, amelyek egyes

¹⁸ Lásd a 4.3. pontot lejjebb.

¹⁹ BH 2000.458.

²⁰ Pl. The Oxford/Clifford Chance European Contract Law Survey (2005). Erre a felmérésre hivatkozott Stefan VOGENAUER: „Regulatory Competition through Choice of Contract Law and Choice of Forum in Europe: Theory and Evidence” című írásában is, amely Horst EIDENMÜLLER: *Regulatory Competition in Contract Law and Dispute Resolution* (Oxford: Oxford University Press 2013) könyvében jelent meg.

országok jogát a felek között neutrálisnak, balanszírozottnak vélik. Például, Közép-Európában és főként választott bírósági berkekben, a svájci magánjogot és főként a svájci szerződések jogát tekintik sokan a legkiegyensúlyozottabbnak.²¹

Ahogy már ebből a pár kitételeből is lesűrhető, a szerződéses aszimmetria egyben jogpolitikai kérdés is. Azonban az, hogy mi egy adott jogrend álláspontja e kérdés kapcsán, gyakran nehezen állapítható meg. A Ptk. kommentárjait olvasva, ahogyan azt részletesebben kifejthetjük alább, az szűrhető le, hogy bár a legtöbb szerződés esetében nincs közvetlen említés róla, van, ahol megjelenik mint mérlegelés tárgyát képező kritérium.²²

Az összehasonlító jog is a segítségünkre lehet. Az USA és az angol jog viszonylatában, például a *Lloyds Bank v Bundy* 1975-ös döntvényében²³ a bírák (többek között Lord Denning, az Egyesült Királyság egyik legnagyobb 20. századi bírójának) kimondták, hogy azok a mélységek, ameddig az amerikaiak elmentek az ún. egyenlőtlen szerződési pozíció (szerződéses erőfölény) elismerésében, nem elfogadhatók Britanniában a Parlament törvényi jóváhagyása nélkül. Más szóval, az angol jog kevésbé toleráns, mint az amerikai, az olyan aszimmetrikus szerződéseket illetően, mint a franchise.

Amennyiben a franchise-aszimmetriára vonatkozó kitételek elfogadásra találnak, a jogalkotónak három alapvető kérdést el kell döntenie, mielőtt jogszabályt alkotna. *Először is*, tisztázni kell azt, hogy a szimmetriára törekvős jogalkotói célkitűzés-e, mint általános érvényű kritérium, és *másodsorban*, melyek azok a specifikus szerződések, amelyek esetében az átlagtól eltérő aszimmetriát természetesnek fogadnak el. Az utóbbi folyományaként, *harmadszor*, el kell döntenie vajon a gyengébb felet védeni kell-e a fölénnyel való esetleges visszaélés miatt, és ha igen, a jog milyen eszközeivel? Az amerikai és a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a franchise tűnik a manapság ismert szerződések közül az átlagon felüli aszimmetria iskolapéldájának.

Bár a szerződéses egyensúly iránti igény természetesnek vehető és gyakran feltételezett is, valójában minden egyes lényegbevágó jog vagy kötelezettség az egyik vagy másik fél felé való elmozgatásával aszimmetrikussá tehetjük, illetve tesszük a mindennapjainkban használatos szerződéseinket. A legtöbb szerződés már magában a Ptk.-ban is valamilyen fokon aszimmetrikus, amit aztán a diszpozitív szabályok módosításával fokozhatunk is. Az aszimmetria csak akkor kap kiemelt hangsúlyt, ha egy adott szerződésre vonatkozó szabályok valamelyike ezt megköveteli, vagy egy konkrét szerződés megfogalmazásakor erre felfigyelünk. Azonban a franchise lényegében egy aszimmetriára épülő szerződéstípus. Legalábbis ez az, amit az amerikai és egyre inkább más országok bírósági döntései, vagy publikációi elismernek. Ezért is fontos, hogy a magyar bíróságok álláspontján kívül mit látnak az amerikai, német, avagy a lengyel bíróságok.

²¹ The Queen Mary International Arbitration Study of 2010.

²² Lásd lent a franchise és a zálogjogi CompLex-kommentárra vonatkozó szöveget.

²³ *Lloyds Bank Ltd. v Bundy* [1975] Q.B. 326, 333 (Eng.). A vonatkozó kommentárt lásd Edwin PEEL: *Treitel on the Law of Contract* § 10-049 (London: Sweet & Mawell ¹³2011) 408.

3.2.2. A FRANCHISE-ASZIMMETRIA MEGNYILVÁNULÁSAI

Ami a franchise-ot különlegessé teszi, hogy esetében az aszimmetria csak (vagy szinte kizárólag) a jogbérletbe adó javára billenhet, és szembeötlően túltesz más nevesített szerződésekből látható aszimmetria mértékén. Ez az aszimmetria, mi több, nem módosítható, illetve mozgatható, mivel normál esetben nem egyesség tárgya, hanem a franchise-ba adó által felkínált előre megfogalmazott szerződés szerves része, amit a potenciális franchise-ba vevő vagy elfogad teljes egészében, vagy nem is válik szerződéses partnerré.

Bár a nagy amerikai franchise-társaságok szerződéseikhez nehéz hozzájutni, közvetett forrásokból (például publikált jogesetek), de akár franchise-tapasztalattal rendelkezőktől is megtudható, hogy ezek általában (magyar forintban kifejezve) milliós belépési ár előzetes befizetéséhez kötik a szerződés megkötését. Mindezt megtehetik, mivel óriási erőfölénnyel rendelkeznek és van piaca az üzleti modelljüknek. Hogy ez mennyire van így helyi, magyar franchise-rendszerek esetében, nem tudni, mivel empirikus adatok és azokat feldolgozó tanulmányok nincsenek. Viszont nincs olyan adat, ami azt sugallná, hogy a helyzet lényegében más, mint másutt.

A nemzetközi jogirodalom a franchise-aszimmetria két fő válfajáról beszél: az információs („*information asymmetry*”) és az erőfölényből („*power asymmetry*”) eredő aszimmetriáról.²⁴ Mindkettő természetesen a jogbérletbe adó privilégiuma.

Az információs aszimmetria adott, hiszen maga az üzleti modell veleje, hogy a jogbérletbe adó van birtokában jóformán mindennek, ami a modell sikeres működtetéséhez szükséges, a tudás, a tapasztalat és a sok más kapcsolódó információ (például beszállítók adatai). A jogbérletbe adó továbbá abban érdekelt, hogy csak az üzlet pozitív oldalairól informálja a potenciális partnereit és nem annak a buktatóiról is. E tekintetben nem igazán különböznek a régióbeli franchise-társulások a nemzetköziektől, bár az utóbbiak esetében talán sokkal kifejezettebb a tőkeerős franchise-rendszerek dominanciája. Probléma az is, hogy általánosságában keveset lehet tudni magáról az iparágáról, ahogyan ezt tapasztalhatjuk Magyarországon is.

A franchise-erőfölénybeli aszimmetria is adott, mivel a jogbérletbe adók általában eleve erősebb üzleti (stratégiai) és szerződéses pozícióban vannak. A jognak tolerálnia kell az ilyen aszimmetria bizonyos megjelenési formáit, hiszen ezek is elengedhetetlen előfeltételei a sikeres működtetésnek.

Az erőfölénybeli aszimmetriának több aspektusát kell megkülönböztetni. *Először is*, a jogbérletbe adó egyoldalúan határozza meg a tárgyalás feltételeit, annak fázisait és azt, hogy milyen feltételek mellett hajlandó egyáltalán tárgyalni és kivel. *Másodszor*, a szerződéstől kezdve a kézikönyvig (*manual*) szinte minden jogilag releváns dokumentumot ő szövegez meg, aminek köszönhetően lehetősége van maximálisan védeni a pozícióját. Gyakran maguk a szerződéses rendelkezések is aszimmetrikusak. Például könnyebben és akár azonnali hatállyal is felmondhatóvá teszik

²⁴ Elizabeth CRAWFORD SPENCER: *The Regulation of Franchising in the New Global Economy* (Cheltenham: Edward Elgar 2010) 64–75.

a szerződést a jogbérletbe adónak, míg ezt a jogot nem adják meg azonos feltételek mentén a jogbérletbe vevőnek.

Harmadszor, az irodalom ennek a legfőbb magyarázatát abban látja, hogy a franchise sikeres működésének a záloga a majdnem teljes egyformaság, egységesség („*uniformity*”), amit a jogbérletbe adónak joga nemcsak előírni, hanem alkalmazását szigorúan megkövetelni és ellenőrizni. A jog, más szóval, elismeri és előnyben részesíti a gazdasági-üzleti prioritásokat és a kiegyensúlyozottságra, szimmetriára törekvés helyett tolerálja az aszimmetria e formáját biztosító jogokat. Az alapgondolat lényege, hogy az egységes munkamodell minőséget eredményez. Ha minden franchise-ba vevő egy recept, egy procedúra, ellenőrzött beszállítótól származó alapanyaggal készíti a terméket, vagy ugyanaz a képlet szerint nyújtja a szolgáltatásokat, a magas minőség garantált lesz. Mi több, ez a módja a védjegy és a név (*brand*) megvédésének, de a költségek mérséklésének és a rizikók minimalizálásának is. Nem utolsó sorban, ha a jogbérletbe vevők iránti elvárások is egységesek, a jogbérletbe adó nem vádolható egyes jogbérletbe vevők diszkriminációjával sem.²⁵

Negyedszer, a jognak azt is el kell ismernie, hogy a jogbérletbe adó is sokat kockáztat. Ugyanis első lépésben ő az a szerződő fél, aki kockáztatja azt a szellemi tulajdont, know-how-t, cégnevet és tekintélyt, aminek a használati jogát megadja a jogbérletbe vevőnek. A rosszul kiválasztott partner ugyanis nagyon könnyen lejáratathatja nemcsak a saját vállalkozása, hanem az egész rendszer hitelét és jó hírnevét. Nagyon sokat mondó a McDonald's Corp. esete egy francia franchise-ba vevővel,²⁶ aki több mint tíz évig képes volt megakadályozni a nagy amerikai partnert abban, hogy felmondja a vele kötött szerződést. Történt mindez annak ellenére, hogy tanúk sora mondta ki különféle illusztris kifejezésekkel, hogy az alperes párizsi létesítménye nem volt más, mint egy disznóól. Manapság, az internet és a szociális hálóak világában, egy tömeges ételmérgezés a világ egyik felén eltántoríthatja a kuncsaftokat a világ másik végén is, épp a közös védjegynek és névnek köszönhetően.

Nem utolsó sorban, különösen olyan országokban, ahol a jogrendszer kevésbé működik és a jogállamiság csak foszlányaiban létezik, a helybéli oligarchák nagyon könnyen elbitorolhatják a külföldi franchise-rendszert, amint az gazdaságilag beindul. Sokszor ez a helyi bíróságok és állami szervek hathatós segítségével történik. Erre már ismereteseek konkrét példák is.

Ötödször, mind az egységesség, mind a kockáztatott szellemi tulajdon és az üzlet velejét képező tudás, tapasztalat megosztása a jogbérletbe vevővel megkívánja, hogy a franchise-ba adó fel legyen vértézve nemcsak hatékony ellenőrzési jogokkal, hanem azzal is, hogy szinte diktálja a vállalkozás menetét és a konkrét megteendő lépéseket. A franchise-ba adó ilyen erős kontrollja a franchise egy másik elengedhetetlen ismérve, s mivel csak az egyik félnek adatik meg, az aszimmetria egy másik fontos megnyilvánulási formája. A jellegéből adódóan természetesen a kont-

²⁵ CRAWFORD SPENCER (24. l.) 66–73.

²⁶ *Raymond Dayan v. McDonald's Corp.* 466 N.E.2d 958 (Ill. App. 1984). A jogesetre vonatkozó rövid kommentárt lásd Larry A. DiMATTEO: *The Law of International Business Transactions* (Mason: Thomson South-Western 2003) 92–95.

roll ki is használható, aminek következtében a jogalkotó feladata fellépni a gyengébb fél – a jogbérletbe vevő – védelmében is, ahogyan ezt már említettük is fentebb.

Míg az egységességet és a kontrollt illetőleg kifejezett, vagy legalább hallgatolagos egyetértés van, az aszimmetriának olyan megnyilvánulásai is ismertek, amelyek legitimitásához kétségek fűződnek. Az egyik az ún. rátelepedés („*encroachment*”) joga. Ha ezt a jogot a szerződés megadja (illetve nem zárja ki expliciten), a franchise-ba adó jogot szerez arra, hogy a jogbérletbe vevő gazdálkodási területén belül, akár közvetlenül az üzlethelyisége mellé, egy új konkurens üzletet nyisson saját maga vagy ilyen jogot adjon egy új partnernek. Ez a jog a legtöbb esetben nemcsak megcsappantja a jogbérletbe vevő bevételeit, hanem gyakran csődbe is viszi az egyébként jogilag önálló vállalkozását. Ezt a szerződéses klauzulát a franchise-ba adó, más szóval, arra is kihasználhatja, hogy a piac egy adott szegmensét vissza-, illetve megszerezze. Gazdaságilag ennek akkor van értelme, ha már a piac kiépült és az üzlet már jövedelmező, ami javarészt a jogbérletbe vevő befektetéseinek és munkájának köszönhető. Van olyan nemzetközi franchise-láncolat, amely ezeket a szerződéses kitételeket előszeretettel használja, amit meg is tehetnek jogszabályi tilalom hiányában a szerződéses szabadság címszáva alatt.²⁷ Ez a konkrét kérdés, a rátelepedés joga is az aszimmetria egy fontos válfajaként fogható fel.

A kérdéses, jogbérletbe adó pozícióját erősítő megoldások, szerződéses klauzulák listája azonban nem zárul a rátelepedés joga kérdéskörével. Külön figyelmet érdemel a franchise és a választott-bíráskodás viszonya. Bár ez a kérdés rendszer szintű problémává ez ideig csak az Egyesült Államokban vált, nyomai vannak más országokban is, bár inkább csak egy-két publikussá vált bírósági ítélet erejéig – ahogyan azt a lenti német példák is mutatják.

3.2.3. A FRANCHISE-ASZIMMETRIA JANUS-ARCÚSÁGA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az aszimmetria-problematika lényege pont abban rejlik, hogy egyrészt az aszimmetria a franchise lényegi tulajdonsága, a *sine qua non* elem, és másrészt, az aszimmetria által nyújtott jogok könnyen ki is használhatóak. E tekintetben a jogra két ellen-pólusú feladat vár.

Egyfelől el kell ismernie és védenie kell a franchise-ba adó jogait, még ha azok aszimmetrikusak is és megbontják a szerződő felek közötti egyensúlyt, amit egyébként a jog igyekszik fenntartani. Ez az előfeltétele annak, hogy az uniformizáltságra épülő üzleti modell ki tudjon bontakozni mindkét fél javára. A kérdés inkább az, hogy milyen fokú aszimmetriát hajlandó egy adott jogrend elfogadni ebben a kontextusban? Még konkrétan, ezek a franchise-ba adó milyen jogaiban nyilvánulhatnak meg? Például, tolerálható-e a fentebb említett rátelepedés joga?

Másfelől, tudomásul kell azt is venni, hogy a franchise-ba vevő így nagyon kiszolgáltatott helyzetből indul és marad is a szerződés tartama alatt. Bár megjegyzendő, hogy nincsenek pontos statisztikai, illetve tapasztalati kimutatások arról, kik,

²⁷ Abell szerint a rátelepedés joga mind amerikai, mind európai franchise-szerződések része szokott lenni. Mark ABELL: *The Law and Regulation of Franchising in the European Union* (Cheltenham: Edward Elgar 2013) 63. és 289.

milyen felkészültséggel és tőkeerővel válnak jogbérletbe vevővé Magyarországon, de akár a régiókban is.

Az USA mint a franchise őshazája, azonban eleve abból indul ki, hogy tipikusan olyan egyének, házastársak, avagy partnerek vállnak jogbérletbe vevőkké, akik eleve kitettek az aszimmetria által generált rizikóknak. Gyakran épp emiatt lehet angol nyelvű szövegekben belebotlani a „mama és papa franchise” („*mom-and-pop franchise*”) kifejezésbe, amely nagyon jól rámutat a probléma velejére, hiszen a legtöbb franchise-ba vevő tényleg olyan kis önálló családi vállalkozás, ahol a beszálláshoz és a vállalkozás beindításához a család befekteti a összes megtakarított pénzét. Az amerikai szabályozás ezt kulcsfontosságú tényezőként kezeli. Az, hogy az USA-ban létezik a szövetségi szabályozáson felül – ahogyan látni fogjuk részleteiben lentebb – még tagállami, még mélyebbre ható szabályozás, regulatíva is, csakis ennek köszönhető. Ezek funkciója a gyengébb fél minél hatékonyabb védelme. Mi több, ez a leghatékonyabb rétege a magán- (szerződéses és deliktuális jog) és versenyjogon, illetve a franchise-ipar önszabályozásán felüli jogforrásnak Amerikában.

Mint ahogy a fentiekből lesűrhető, a jogalkotó feladata megfogalmazni azt a jogi képletet, amely a fentebb vázolt két ellentétes előjelű célkitűzést egyaránt tudja szolgálni. Ellentétben az eddigi felfogással, ez a képlet nem szorítkozhat csak a verseny-, illetve a magánjogra és a megoldás korántsem csak a jog e két területén keresendő. Ahogyan a lenti összehasonlító jogi áttekintés mutatni fogja, számításba kell venni még az önszabályozás nyújtotta lehetőségeket és főként a szűkebb értelemben vett szabályozást (*regulation*) is.

3.2.4. A FRANCHISE-ASZIMMETRIA NYOMAI: MAGYAR ÉS KÜLFÖLDI PÉLDÁK

3.2.4.1. A PTK. ÉS A MAGYAR JOGIRODALOM

A magyar források közvetlenül nem foglalkoznak az aszimmetria kérdésével, de közvetett formában érintették bizonyos aspektusait.²⁸ Közvetetten, úgy tűnik, a HVG Ptk. Kommentár ment el a legmesszebb, amikor kifejti, egyrészt hogy „a franchise rendszerek és jogviszony immanens eleme a jogbérletbe adó (franchise) ellenőrzési jogának szerződéses rögzítése”.²⁹ Másrészt, amikor röviden levezeti, hogy a jogbérletbe adó nemcsak arra jogosult, hogy „meghatározza a hálózati működés részletes tartalmát,” hanem azt a szerződés tartama alatt módosíthatja, de akár konkrét utasításokat is adhat.³⁰ Amit azonban ez a kommentár sem mond ki, hogy ezek az önállónak tűnő jogok nagyfokú, a jogbérletbe adó javára elbillenő aszimmetrián alapulnak.

²⁸ Lásd pl. Mihály PETKÓ: „Control of the Franchise Agreement in the Civil Code” in Veronika SZIKORA – Éva TÖRÖK (szerk.): *Intellectual Property Rights and Consumer Protection* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2014) 77–91; RÁTKI Miklós: *A Franchise Szerződés Jogi Aspektusai* (Budapest: KJK 1994); JUHÁSZ–UJVÁRINÉ (2. lj.) 74–98.

²⁹ DARÁZS (13. lj.) 260.

³⁰ DARÁZS (13. lj.) 259.

A 2013-as Polgári Törvénykönyv (Ptk.) több újítást is hozott. Az aszimmetria tekintetében az immár harmadizben átírt, zálogjogi (és nem a franchise-) szabályokat említhetjük, hiszen az utóbbi nem foglalkozik a franchise ezen aspektusával. Konkrétan a Complex-féle Ptk. kommentár jegyzi meg a zálogtárgy tulajdonjogának a zálogjogosult által történő megszerzése kapcsán, hogy a fogyasztói zálogszerződések esetében ez az érvényesítési forma azért nem alkalmazható, mert a rendszer azt feltételezi, hogy a zálogjogosult visszaélhet a helyzetével, ami a felek „információs és erőbeli aszimmetriájából”³¹ fakad. Ezzel ellentétben, a modern értelemben vett franchise őshazájában, az USA-ban, míg az aszimmetria lényegi eleme a vonatkozó szabályozásnak, addig ez nem jellemző az ingóságokon, jogokon és követeléseken létrehozott zálogjogra.³²

Nem cikkünk tárgya, de megjegyzendő, hogy míg a Ptk. kizárja ezt az érvényesítési módot fogyasztói zálogszerződések esetén,³³ addig az amerikai Egységes Kereskedelmi Kódex (*Uniform Commercial Code*) zálogjogi kilencedik fejezete³⁴ csak korlátozza ezt. Ez az úgynevezett 60 százalékos szabály (*60 percent rule*), miszerint amennyiben fogyasztói zálogszerződések esetében a fogyasztó már törlesztette az adóssága 60 százalékát, a zálogjogosult már köteles a zálogtárgyat árverésen értékesíteni és nem tarthatja azt meg, illetve nem tehet tulajdonszerzési nyilatkozatot.³⁵ Teszi mindezt a Kódex gyakorlati okokra hivatkozva, de nem említve az aszimmetriát.

A zálogjogi résszel ellentétben, sem az első-generációs jogbérleti szerződésre vonatkozó Ptk. szabályok,³⁶ sem a vonatkozó kommentárok közvetlenül nem tesznek említést aszimmetriáról. Bár a jogbérletbe adó utasítási és ellenőrzési jogai deklarálva vannak, csak közvetetten szűrhető le ezekből, hogy az aszimmetria és a jogbérletbe adó fél abból eredő jogai *sine qua non* feltételei ennek az új keletű import szerződésnek. Megjegyzendő, hogy e tekintetben a magyar szabályozás nem különbözik a legtöbb európai társától.

³¹ GÁRDOS István: „A zálogjog” in VÉKÁS Lajos (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal* (Budapest: CompLex 2013) 473.

³² Az angolszász jogrendszerekben az ingatlanokon és az összes többi vagyontárgyon létrehozott zálogjog, ellentétben mind a magyar, mind a legtöbb kontinentális európai jogokkal, nem egy egységes, hanem különválasztott részei a jogrendszernek. Ennek következtében, míg az ingatlanokon alapított zálogjog neve „*mortgage law*”, az ingóságokon, jogokon és követelések zálogjoga elnevezése vagy „*personal property law*” (pl. ez a helyzet Ausztrália, Kanada, avagy az Egyesült Királyság esetében) vagy „*secured transactions law*” (Egyesült Államok). Ezt fontos kiemelni azért is, mert a magyar zálogjogi reform is elsősorban csak a másodikra, az ingóságokon, jogokon és követeléseken alapított zálogjogokra vonatkozott.

³³ Ptk. 5:128(b) §.

³⁴ Európai szemmel félrevezető és kétségkívül szokatlan elnevezéseket használtak a kódex megfogalmazói. Ugyanis a 9. zálogjogi fejezet hivatalos elnevezése „Article 9,” ami szó szerinti fordításban 9. szakaszt (vagy paragrafust) jelent. Ezzel ellentétben ez a fejezet a kódex nemcsak legterjedelmesebb, hanem egyben a legkomplexebb része is.

³⁵ Uniform Commercial Code § 9-620(e).

³⁶ Ptk. 6:376–6:381 §§.

3.2.4.2. FRANCHISE-ASZIMMETRIA A GYAKORLATBAN: EGY LENGYEL JOGESET AZ ASZIMMETRIA LÉNYEGÉRŐL

Az 1990-as években Magyarországhoz hasonlóan Lengyelországba is a nagy amerikai franchise-vállalatokkal érkezett meg a jogbérlet, mint új üzleti modell és egyben új szerződés típus is. A franchise gazdasági fejlődése is sok hasonlóságot mutatott, hisz ott is és idehaza is a külföldi rendszerek után számos hazai kezekben lévő franchise-társaság jelent meg (például Fornetti, DIEGO) és létrejöttek a nemzeti franchise-szövetségek is. Természetesen a piac méreteitől függően, míg a lengyel franchise-rendszerek száma mára már átlépi az ezret,³⁷ a Magyar Franchise Szövetség csak 350 tagról tesz említést.³⁸

Lengyelországban a jogbérletet a mai napig nem tették szabályozás tárgyává, aminek köszönhetően a két ország joga sok tekintetben hasonlított egymáshoz a jogbérlet 2013-as Ptk. általi bevezetéséig. Sőt, mivel az új Ptk. első-generációs szabályai a teljességükben diszpozitív jellegűek, feltételezhető, hogy sok hasonlóság továbbra is fenn fog maradni.

Ezek a hasonlóságok teszik több mint indokolttá, egy 1998-as lengyel fellebbviteli bíróság döntvénye említését,³⁹ hiszen az abban foglaltak egyaránt vonatkoztathatóak a magyar jogbérletre is. Pontosabban a cikkünk központi kérdésére: a jogbérleti aszimmetria mibenlétére és szerepére.

A jogvita egy helyi, mobil fagyaltot árusító, 1993 júniusában megkötött franchise-szerződés kapcsán robbant ki, miután a jogbérletbe vevők vállalkozása 1995 elejére csődbe ment és így kénytelenek voltak felmondani a szerződést. A keresetükben a szerződés semmissége kimondását kérték a bíróságtól. A franchise-szerződés tipikusnak volt mondható: a jogbérletbe vevők egyszeri belépési majd utána rendszeres licenc-díjat voltak kötelesek fizetni, a jogbérletbe adótól a logójával ellátott járműveket kellett bérelniük, és a jogbérletbe adó által szállított fagyaltot voltak kötelesek árusítani. A szerződés a bevétel felhasználási módozatát is precízen meghatározta és minden költséget, valamint a jogbérletbe adónak járó juttatásokat, prioritásként határozta meg.

A felperes jogbérlet szerinti a vállalkozásuk már a kezdetektől veszteséges volt. Ami az ügyet rendkívül érdekessé teszi, hogy az általuk felsorakoztatott okok valójában mind a franchise-aszimmetriára vezethetők vissza. Többek között azt állították, hogy a rendszer eleve hibás, aminek következtében azt a leszerződött formában nem is lehetett rentábilisan működtetni. Mi több, a vállalkozásuk valójában azért ment tönkre, mert mindent a jogbérletbe adók diktáltak. Állításuk szerint a

³⁷ Lásd a Lengyel Franchise Szövetség angol nyelvű honlapját: franchise.org.pl/report-on-franchising-in-poland.

³⁸ Lásd a Magyar Franchise Szövetség honlapját: franchise.hu/A+sz%C3%B6vets%C3%A9g/A+Sz%C3%B6vets%C3%A9g%C5%91l.

³⁹ A Katowice-i Fellebbviteli Bíróság 1 ACa 636/98 számú, 1998. március 4-i döntése. A döntvény indokolása legfontosabb részei angol és lengyel nyelven, kapcsolódó kommentárral megtalálhatók a következő kiadványban: Krzysztof KAZMIERCZYK – Filip KŁOWSKI: „Enforcement of Contracts in Poland” in Stefan MESSMANN – Tibor TAJTI: *The Case Law of Central and Eastern Europe – Enforcement of Contracts* (Bochum: European University Press 2009) 653–659.

szereződés immoralis is volt, hiszen az összes kockázatot és felelősséget a jogbérletbe vevőre háritotta és nem volt ekvivalencia a felek között.

Míg az elsőfokú bíróság részben a felperesnek adott igazat és a jogbérletbe adó a belépési díj visszafizetésére kötelezte, a Katowice-i Feljebbviteli Bíróság teljesen másként értékelte a felperes aszimmetriát vitató érvelését és abból indult ki, hogy az aszimmetria a franchise lényeges előfeltétele és karakterisztikája. Egyrészt leszögezte, hogy a franchise egy olyan nem nevesített, vegyes szerződés, amely jellemzője „erős függőség a forgalmazási rendszer szervezőjétől, ami gyakran alárendeltséget is jelent”.⁴⁰ S ahogyan például a rendszerben alkalmazandó forgalmazási árakat illeti, ez jogos is, hiszen ha az árszabás tekintetében teljes szabadságot adnának a jogbérletbe vevőnek, ez akadályozhatná a rendszer normális működését és fejlődését.

Megállapította továbbá azt is, hogy téves a felperes azon feltételezése, miszerint minden rizikó és felelősség kizárólag őt terhelné. Ugyanis, amikor a jogbérletbe adó a másik félnek elérhetővé és használhatóvá teszi a forgalmazási rendszerét, védjegyét, know how-ját és üzleti tapasztalatait, azzal együtt kockáztatja a hírnevét is, hiszen ezek rossz alkalmazása, avagy bemocskolása csorbítaná a jogbérletbe adó piaci helyzetét és versenyképességét.⁴¹

Hozzáfűzte még, hogy a felek közötti egyenlőtlenség érve azért sem állhat fenn, mivel nagyon nehéz felbecsülni mi az értéke „egy teljes üzleti vállalkozás rendszerének, a kapcsolódó üzleti tapasztalatoknak, logóknak, védjegyeknek és más szellemi tulajdon rendelkezésre bocsajtásának”.⁴²

Mint látható a fentiekből, a lengyel bíróság nem találta a jogbérletbe adó javára billenő aszimmetriát problematikusnak, legalábbis nem az adott jogeset keretei között. Inkább úgy látta, hogy az adott szerződés rendelkezései a jogbérletre tipikusnak mondhatóak.⁴³ Más szóval, az aszimmetria szerves része és a sikeresség fő kulcsa franchise esetében. Amire nem válaszolt a lengyel bíróság, és aminek megválaszolására elsősorban az amerikai jogra és az ottani tapasztalatokra kell támaszkodnunk, az annak a kérdése, hogy milyen mértékű aszimmetria és milyen megnyilvánulási formái tolerálhatóak a jog által?

3.2.4.3. FRANCHISE-ASZIMMETRIA MAGYAR BÍRÓSÁGOK ELŐTT

A publikus jogbérletre vonatkozó döntvények bizonyítják, hogy a bíróságok gyakran foglalkoztak a franchise definiálásával. Azonban a lengyel precedenshez hasonló, az aszimmetria lényegére koncentráló magyar jogesetről nem tudunk. Viszont találhatók olyanok, amelyek közvetve rátapintanak az aszimmetria jelenlétére és fontos szerepére, illetve bizonyos megjelenési formájára.

A Szekszárdi Városi Bíróság egy 2005-ös, a franchise és az önálló kereskedelmi ügynök elhatárolása kapcsán, például a két következő különbséget emelte ki. Egyrészt, a kereskedelmi ügynök „nem visel áruértékesítési kockázatot” a rendszer-

⁴⁰ KAŻMIERCZYK–KIJOWSKI (39. l.) 656.

⁴¹ KAŻMIERCZYK–KIJOWSKI (39. l.) 657.

⁴² KAŻMIERCZYK–KIJOWSKI (39. l.) 655.

⁴³ KAŻMIERCZYK–KIJOWSKI (39. l.) 658.

bérlővel (jogbérletbe vevővel) ellentétben. Az aszimmetria szemszögéből viszont fontosabb, másrészt, hogy „a forgalomközvetítői tevékenységet szorosabb alárendeltség, kooperáció és ellenőrzés mellett végzi, mint a kereskedelmi ügynök”.⁴⁴ Bár a kooperáció inkább egyenrangúságot, mintsem alárendeltséget jelent és kétséges vajon egy franchise-rendszer lehet-e egyszerre mindkettő, a szoros alárendeltség (szubordináció) és erős ellenőrzés már azt jelzi, hogy a bíróság helyesen érezte, hogy ezek a jogbérlet létfontosságú tulajdonságai.

Az aszimmetria egy másik elemére mutatott rá a Legfelsőbb bíróság egy 2008-as határozatában.⁴⁵ Ebben egyrészt helyesen kimondta, hogy a franchise egy olyan atipikus szerződés, amely esetében „a rendszeréből a kereset alapjául megjelölt adásvételi szerződés nem ragadható ki”. Ennek folyományaként másrészt megállapította, hogy az adásvételi szerződés nem volt uzsorás jellegű és így annak „feltűnő értékaránytalansága önmagában nem vizsgálható”.

A fent már említett 2000-ben hozott Legfelsőbb Bírósági döntés⁴⁶ azért érdekes, mert a szóban forgó franchise-együttműködési szerződésről kétséges, vajon franchise-szerződés volt-e egyáltalán, vagy inkább tényleg pusztán csak valamilyen együttműködést előíró egyesség?

4. NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

4.1. A FRANCHISE-SZABÁLYOZÁSI RENDSZEREK OSZTÁLYOZÁSA

A franchise-aszimmetria szemszögéből a legcélszerűbb abból kiindulni, mi egy adott országra legjellemzőbb szabályozási forma? Ugyanis ebből közvetve leszűrhető az is, vajon valósnak-e és milyen intenzitású problémának látja az adott rendszer a franchise-aszimmetriát. A legjellemzőbb vagy legfontosabb szabályozási módozatot pedig azért szükséges kiválasztani egy-egy jogrendszer minősítésekor, mivel a legtöbb vegyesnek is titulálható, hiszen a magánjog szinte minden országban a rendelkezésre áll a jogbérlet felei számára.

Valójában három fő szabályozási szintet és módozatot kell megkülönböztetni: a magánjogra, az önszabályozásra és a szektor-specifikus kötelező erejű szabályozásra épülő rendszereket. A magyar tipikus példája az elsőnek, mivel egyértelműen a magánjog tekinthető a franchise-jog domináns forrásának. Bár létezik önszabályozás is Magyarországon, erről nagyon keveset tudunk és a jogirodalom sem igen beszél róla. A magánjog dominanciája azt jelenti a franchise-ba vevőnek mint gyengébb félnek és az aszimmetria elszenvedőjének, hogy jogait csak költséges és hosszadalmas pereskedés árán tudja érvényesíteni, mivel a rendelkezésre álló jogorvoslati eszközök (*remedies*) szinte kizárólag utólagos, *ex post* hatásúak. Előbb meg kell nyerni a pert és csak azután lehet esetlegesen a követelést behajtani. Azonban ahogyan

⁴⁴ A Szekszárdi Városi Bíróság G. 40.074/2005/62 számú, gazdasági ügyben hozott határozata.

⁴⁵ A Legfelsőbb Bíróság Pfv. 21.573/2008/3 számú polgári ügyben hozott határozata.

⁴⁶ BH 2000.458.

például a lenti német választott bíróságra vonatkozó franchise-esetek mutatják, ez az út is tud hatékony lenni.

Mindezen nem változtat, hogy a versenyjog is szerepet játszik ezen a területen mind az EU-ban, mind Magyarországon, illetve a tagállamokban.

Európára, pontosabban a nemzeti államokra azonban mégis inkább az önszabályozást tekinthetjük a legjellemzőbbnek. Nincs szándékunkban elvitatni, hogy a franchise-szövetségek és az etikai szabályaik fontos szerepet játszanak jó pár országban az ipar egészséges működése szemszögéből. Azonban önszabályozó rendszerek esetén mindig kérdéses, mennyire tudnak az erősebb fél, a franchise-ba adó érdekein felül a gyengébb fél érdekei is érvényesülni? Az etikai kódex mint specifikus, de normál esetben a bíróságok által elismert jogforrás, és a szövetségek joga, hogy eldöntsék, ki lehet a tagjuk, illetve kit távolítanak el fegyelmi vétség miatt, nagyon hatékony eszközökké válhatnak egy egészséges franchise-ipar kialakításában. A probléma inkább az, hogy sem Magyarországon, sem más olyan európai országokban, ahol ez a szabályozási forma meghatározó, nem állnak a rendelkezésre empirikus források, amiből látható volna, hogyan is funkcionálnak ezek a jogforrások.

Tény, az utóbbi pár év jogbérlettel kapcsolatos fejleményei is inkább a szektor-specifikus szabályok jelentőségének felismerését hozták magukkal néhány európai országban, mintsem az önszabályozás erősödését. Például Franciaországban az 1989-es első generációs *Loi Doubin* franchise törvényt a 2015-ös *Loi Macron* és egy 2016-os rendelet követte. Míg a *Loi Doubin* csak tájékoztatási kötelezettséget rótt a jogbérletbe adóra, az utóbbi kettő további szabályokat vezetett be. A *Loi Macron* két vonatkozó paragrafusa például a franchise-hoz kapcsolódó, jogbérletbe adó és vevő közötti összes szerződés (például bérleti és szoftverszabaddalmi szerződés) kötelező érvényű egy napon történő felmondását írta elő, ha ezek közül bármelyik felmondásra kerülne. Ennek funkciója éppen a gyengébb fél fokozottabb védelme, mivel így a jogbérletbe vevő könnyen üzlettársat válthat. Azonban felmondásra vonatkozólag továbbra sincs szektor-specifikus szabály.⁴⁷

Ami az Európai Unió jogát illeti, itt a franchise-ra vonatkozó versenyjogi szabályok a karakterisztikusak. Kétségtől ezek is szerepet játszanak a franchise-ba adók megzabolázásában, azonban nem szabad elfelejteni, hogy ezek csak néhány versenyjogilag is aggályos jogbérleti gyakorlatra vonatkoznak, és nagy szerep hárul a tagállamokra is e tekintetben. Más szóval, elismerendő, hogy a versenyjog is egyike a jog azon ágazatainak, amely hadrendbe állítható a gyengébb fél, a franchise-ba vevő védelmére, de a versenyjog se nem az egyetlen, se nem a legfontosabb eszköze ennek már manapság. Tény, hogy ez jobban látszik az amerikai, mint az EU-jog alapján.

Bár az USA-ban mind a magánjogi, mind az önszabályozás szerepel a franchise jogforrásai között, és ezek használatát látni is lehet konkrét jogesetekben, a legfontosabb szerepet a harmadik nivó – a szövetségi és tagállami sektorspecifikus szabályozás játssza. Európában ezeknek nincs megfelelőjük egyelőre, esetleg csak

⁴⁷ Aldo FRIGNANI – John H. PRATT: „Termination and Non-Renewal of Franchise Agreements in the European Union: Italian Law in Comparative Perspective with other European Civil Law Systems and England and Wales” *Franchise Law Journal* 2017/Summer 15–41, 17.

töredékeiben, azokban az országokban, ahol hoztak olyan franchise-törvényeket vagy rendeleteket, amelyek elsősorban kötelező érvényű rendelkezésekre épülnek.

Mivel az USA jogával részletesebben foglalkozunk lent, itt csak annyit kell kihangsúlyozni, hogy ezek a gyengébb fél védelme szükségességét tényként kezelik és kötelezettségeket írnak elő a franchise-ba adó, az erősebb fél számára. Ezek jellegükénél fogva megelőző, *ex ante* jellegű védelmet látnak el. A legtipikusabb példa a franchise-ba adó kötelezettsége, hogy a másik felet a részleteiben informálja a jogbérlet legfontosabb tulajdonságairól még a szerződés megkötése előtt.

A fentiek jegyében részletesebben foglalkozunk a német joggal és az USA joggal, mint két nemcsak fejlett, hanem mint két eltérő típusú franchise-szabályozási rendszerrel.

A Közös Referenciakeret Tervezetét két dolog miatt fontos itt említeni. Egyrészt, a Tervezet jól mutatja, merre kellene Európának haladnia. Másrészt, mivel német vezetéssel fogalmazódott meg, a franchise-tervezet meglehetősen részletes franchise-szabályai a jelenlegi német jog kritikájaként is felfoghatóak.

4.2. FRANCHISE NÉMETORSZÁGBAN

Németországba is hasonlóképpen jutott el a franchise, mint Magyarországra, csak előbb. A gazdasági szerepe a mutatók szerint emiatt is nagyobb, mint hazánkban. A témánk – a franchise-aszimmetria kérdése – szemszögéből viszont három okból is fontos a német joggal, illetve jogirodalommal foglalkoznunk.

Az *első* a szabályozás jellegét illeti, ami tipikusnak mondható Európában. Ugyanis Németországban nincs külön franchise-törvény, aminek következtében az általános magánjogi, különösképp a szerződésekre vonatkozó szabályok a mérvadóak. Ez azt is jelenti, hasonlóan a Ptk.-t megelőző időszakhoz idehaza, hogy a bírósági döntvények és a gazdasági gyakorlat is fontos jogforrások.

A német jog sajátossága ezenfelül *másodsor*, hogy fontos jogforrásnak számítanak a franchise-szövetség etikai normái is mint az önszabályozás formái. Nincs adat arra, hogy ezek milyen hatékonyan védik a gyengébb felet. A szövetség honlapja alapján azonban feltételezhető, hogy a bírósági út helyett inkább megpróbálják a jogvitákat ombudsman és mediáció útján rendezni,⁴⁸ illetve a problémákat nem kívinni a nagy nyilvánosság elé. Mivel feltételezni lehet, hogy Németországban is a legtöbb franchise alárendelt jellegű, aszimmetrikus, a gyengébb felet tehát a német jog általános magánjogi és szerződéses elvei, precedensek és maga az iparág résztvevői által megfogalmazott etikai normák védik. Ez hatékony és elégséges is lehet, de mindaddig, amíg nem tudjuk, hogy hány franchise-ba vevő volt kénytelen feladni a vállalkozását, vagy ment csődbe esetlegesen az erőfölénnyel rendelkező fél lépései vagy akár visszaélései miatt, ezt biztosan senki sem állíthatja még Németországban sem.

⁴⁸ Lásd a Német Franchise Szövetség (*Deutscher Franchiseverband*) honlapja vonatkozó oldalait itt: www.franchiseverband.com/verband/qualitaet/.

Hogy franchise-aszimmetria létezik Németországban is, még ha nem is annyira kifejezett és artikulált formában, mint az USA-ban, és hogyan lép fel a német jogrendszer a gyengébb fél védelmében, jól példázza a Tübingiai Regionális Felsőbb Bíróság egy 2011-es döntése.⁴⁹ Az eset publikált részében röviden felvázolt szerződéses megoldások, főként ahogyan az amerikai nagy franchise-láncolat maximálisan kivédte magát esetleges jogviták esetére, tipikusnak mondható. Tehette mind ezt, mivel a franchise-ba vevő egy német (erfurti) kis vállalkozó volt, akivel szemben egyértelmű erőfölényben volt és így diktálni tudta a feltételeket.

Az első védvonalként a szerződést nem maga az amerikai (floridai székhelyű) anyavállalat kötötte meg, hanem a hollandiai leányvállalata. Mi több, nem német, hanem Lichtenstein jogát tették mérvadóvá. A második védvonalként jogviták esetére kötelező jelleggel amerikai választott bírósági eljárást írt elő a szerződés, még hozzá New York-ban. A döntvény publikált része nem tesz róla említést, de általában a harmadik védvonalat az a szerződéses kitétel jelenti, miszerint, ha a konkrét esetben eljáró bíróság a választott bírósági egyességet nem ismeri el, a helyette indítható pert is amerikai bíróság elé kell vinni, még hozzá egy előre meghatározott szövetségi államban.

A jogesetben a német kisvállalkozó késelemben esett a franchise-díjak fizetésével, ami miatt a jogbérletbe adó felmondta a szerződést és választott bírósági eljárást indított New York-ban. Ugyan erről értesítette a kis vállalkozót, aki azonban nem tudott ebben részt venni, mivel nem tudta pénzelni még a saját kiutazását sem, nemhogy egy amerikai ügyvéd honoráriumait. Miután a választott bíró elmarasztalta a német jogbérletbe vevőt, az amerikai fél eljárást indított Németországban, hogy elismertesse és végrehajtsa a választott bírósági határozatot. A német bíróság azonban elutasította nemcsak a választott bírósági döntés elismerését és végrehajthatóvá nyilvánítását, hanem az alperes annak semmissé nyilvánítására irányuló kérelmét is. Az utóbbit arra hivatkozva, hogy a német jog szerint választott bírósági határozatot nem is lehet semmissé nyilvánítani, az előbbit pedig azért, mert a franchise-szerződés választott bíróságra vonatkozó része annyira hátrányos volt a jogbérletbe vevő számára, hogy azt ez a hátrány végrehajthatatlanná tette.

Az aszimmetria szemszögéből a német bíróság érvelése más tekintetben is érdekes, azon felül, hogy megemlítette: már több hasonló döntést hoztak Németországban, illetve az aszimmetriával visszaélés nem egy egyedi esetéről volt szó. A véleménye szerint nem volt elfogadható magyarázat arra, hogy a választott bírósági tárgyalások helyszínéül kötelező jelleggel New York-ot jelöljék ki. Mi több, ennek a megoldásnak az volt a célja, hogy „elriassa a franchise-ba vevőt jogai érvényesítésétől”. Az irreleváns volt a bíróság szemében, hogy valójában nem is tartottak tárgyalást New York-ban.

A bíróság további két érveléssel támasztotta alá döntését. Egyrészt, az alkalmazandó lichtensteini jogra is hivatkozva kimondta, hogy az olyan szerződések, amelyek lényeges egyenlőtlenséget teremtenek a felek között, semmiek. Másrészt, a német kisvállalkozót fogyasztónak tekintette, aki – legalábbis a lichtensteini jog bíróság

⁴⁹ 1 Sch 01/08, 2011. január 13-i döntése. A felek nevei nem publikusak.

szerinti értelmezésében – nem fosztható meg a „természetes bíróságától”. Azért alkalmazta ezt a fogyasztóvédelmi szabályt, mert a német franchise-ba vevő egy kezdő vállalkozás (*start up*) volt, aki csak most akarta megalapozni a vállalkozását („*Existenzgründer*”). Más szóval, ahogyan az esetből leszűrhető, nemcsak magánjogi, hanem esetenként akár fogyasztóvédelmi szabályokhoz is nyúlnak a német bíróságok, hogy korrigálják az aszimmetria okozta előnyt, avagy visszásságokat.

Megjegyzendő itt, hogy az e gondolatmenet-menti megoldások megtalálhatóak az USA-ban is. A két jogrendszer közötti különbség, hogy az USA-ban ezenfelül franchise-specifikus törvényekkel általános szabállyá is tették ezeket a megfontolásokat, legalábbis azokban a szövetségi államokban, ahol szektor-specifikus törvényeket is hoztak. A különbség tehát arra redukálható, hogy míg Németországban a védelem inkább ad hoc jellegű, az USA-ban ez általános szabályra épülő. Azonban a fenti jogeset által is illusztrált kötelező választott bíróságok gyengébb félre való ráerőltetése csak néhány USA-tagállam számára problematikus, az élen Kaliforniával.⁵⁰

A *harmadik ok*, amiért érdemes Németország felé fordítani figyelmünket, a franchise-rendszerek Martinek-féle⁵¹ csoportosítása, amelyet az 1980-as években dolgozott ki, majd fejlesztett tovább időközben. Ami fontos számunkra, hogy ő két fő franchise-típust különböztet meg az erőviszonyok alapján: az alárendeltségi (*subordinációs*) és a partnerségi (*kooperatív*) rendszereket. Míg az előbbi jellemzője olyan hierarchia „amelyben a jogbérletbe vevő a franchise-ba adó eszközévé válik a disztribúciós rendszerben”,⁵² az utóbbi ennek egyenrangúságon alapuló ellentéte. Bár Martinek nem beszél aszimmetriáról, tény, hogy az aszimmetria az az eszköz, amivel a klasszifikációja számára fontos alárendeltség létrejön és megvalósul. Más szóval, a kettő fedi és feltételezi egymást, de nem egyugyanazon fogalmak.

Martinek tana két okból fontos számunkra. Egyrészt kimondja, hogy a partnerek közötti erőviszony meghatározó jellemzője a jogbérletnek. Másrészt feltételezi, de nem bizonyítja, hogy léteznek egyenlőségre épülő franchise-rendszerek is. Bár feltételezhető, hogy léteznek ilyenek, Németországban sincsenek ezt alátámasztó empirikus adatok, de még tudományos alapossággal kidolgozott módszerek sem ezek feltérképezésére. A publikált jogesetek, amelyek természetesen nem fedik a franchise-szerződések teljes spektrumát és így csak részlegesen reprezentatívak, inkább az erőfölény meglétét tanúsítják, mintsem az ellentétét Németországban is.

Mi több, egyeznünk kell Abell véleményével, aki szerint nehéz bizonyítani a koordinatív franchise-rendszerek meglétét a rendelkezésre álló franchise-szerződések-ből.⁵³ Ennek oka, hogy

⁵⁰ Article 7. Arbitration [20040- 20040.] California Franchise Investment Law, Cal Corp Code s 31000 et seq. www.dbo.ca.gov/Licensees/franchise_investment_law/california_franchise_relations_act.asp Kalifornia különösen érzékeny a bíróság vagy választott bíróság helyszíne franchise-ba adó általi manipulálására. Lásd pl. a *T-Bird Nevada LLC, v. Outback Steakhouse, Inc, et al*, 2010-es jogesetet (2010 WL 1951145 Cal.App. 2 Dist.).

⁵¹ Michael MARTINEK: *Franchising* (Heidelberg: Decker 1987); Michael MARTINEK [et al.] (szerk.): *Handbuch des Vertriebsrecht* (München: Beck 2010).

⁵² ABELL (27. lj.) 2.57. pont, 50–52.

⁵³ ABELL (27. lj.) 2.59. pont, 54.

„bár egyértelműen helyes az a megállapítás, hogy vannak különbségek a franchise rendszerek hierarchiája intenzitásában (általában arányosan a jogbérletbe vevő befektetéseinek nagyságával), ezek nem hatnak ki a franchise fő jellemzőire. [...] Különösképp a franchise-ba adó azon kötelezettségére, hogy támogassa a franchise-ba vevőt, valamint a jogát és képességét, hogy kontrollálja a franchise-ba vevőt [...]”.⁵⁴

4.3. A KÖZÖS REFERENCIAKERET TERVEZETE („DRAFT COMMON FRAME OF REFERENCE”)

Bár napjainkban már kevesen tesznek említést a Közös Referenciakeret Tervezetéről, a kezdetekben – talán túl ambiciózusan – első közös európai polgári törvénykönyvnek elképzelt vaskos joganyag mégis említésre méltó témánk tekintetében három okból is. *Elsőként*, mivel tisztázta azt a fontos kérdést, hogy a franchise egyáltalán nevesítésre érdemes-e, hiszen külön címszó alatt részleteiben szabályozás tárgyává tette ezt a szerződést.⁵⁵

Másodsorban, a Ptk-tól sokkal részletesebb szabályokat látott elő a felek jogai és kötelezettségei tekintetében.⁵⁶ Ez az a momentum, amit valószínűleg a magyar jogalkotónak is számba kellene vennie a jövőben.

Harmadsorban, és talán témánk szemszögéből ez a legfontosabb eltérés, a tervezet maga és a kapcsolódó kommentár⁵⁷ is már sokkal több teret szentel az aszimmetriának és kapcsolódó megfontolásoknak, mint a Ptk. Ez legjobban abból látszik, hogy a jogbérletbe adó sok kötelezettsége kógens jellegű szabályokba van öntve. Például a rendszer abból indul ki, hogy a franchise esetében információs aszimmetria létezik, amit úgy lehet orvosolni, hogy a jogbérletbe adót a legfontosabb üzletet érintő adatokról információ-szolgáltatásra kötelezi.⁵⁸ E kötelezettség fontosságát mutatja, hogy a tervezet nem engedi ennek a kötelezettségnek a felek általi kizárását.⁵⁹

Az információ-szolgáltatás kötelezettsége egyébként a fő aszimmetriát orvosoló megoldása nemcsak az amerikai szövetségi, illetve tagállami jogszabályoknak, hanem az UNIDROIT minta-jogszabályának is.⁶⁰

⁵⁴ ABELL (27. lj.) 2.57. pont, 52.

⁵⁵ A franchise-ra vonatkozó szabályok az Egységes Referenciakeret Tervezete, IV. könyve, E része, 4. fejezetében, a specifikus szerződésekre vonatkozó részében található meg.

⁵⁶ Összességében 14 szakasz vonatkozik kifejezetten a franchise-ra, de ezenfelül *mutatis mutandis* alkalmazandó néhány a forgalmazási szerződéssel közös szabály is (IV.E.-1:101 – 3:101). Ezek közül hét a jogbérletbe adó kötelezettségeiről szól, és csak négy taglalja a jogbérletbe vevőt.

⁵⁷ Christian von BAR és Eric CLIVE (szerk.): *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law* (Oxford: Oxford University Press 2010).

⁵⁸ Egységes Referenciakeret Tervezete, IV.E. – 4:102.

⁵⁹ 57. lj. IV.E. – 4:102(3).

⁶⁰ UNIDROIT, *Model Franchise Disclosure Law (2002)*, unidroit.org/instruments/franchising/model-law.

4.4. AZ USA SZÖVETSÉGI ÉS TAGÁLLAMI FRANCHISE-JOGA

Mivel a modern, ún. üzleti formátumú franchise (angolul: *business format franchise*) az Egyesült Államokból ered, itt székelnek a világ legismertebb nagy franchise-cégei és ez az ország rendelkezik a legtöbb jogbérlettel kapcsolatos tapasztalattal, hiba lenne kihagyni az USA franchise-jogát. Jogossá teszi ezt még az is, hogy a magyar franchise-irodalom ez idáig kevés figyelmet szentelt az amerikai jognak.

4.4.1. AZ AMERIKAI FRANCHISE-SZABÁLYOZÁS RÖVID TÖRTÉNETE

Bár termékek franchise-rendszereken keresztüli értékesítése nem volt ismeretlen az 1960-as éveket megelőzően sem, azok inkább egyedülálló specifikus esetek voltak. Az igazi változás csak valamikor az 1960-as években következett be, amikor az üzleti formátumú franchise először elindult amerikai, majd nemsokára világhódító útjára. Pontosán nem tudjuk, mi tette ezt a specifikus üzleti modellt annyira vonzóvá, hogy mára ekkora fontos gazdasági tényezővé váljon az USA-ban.⁶¹ A példátlanul gyorsan szerzett népszerűsége és a szektor-specifikus szabályozás hiánya azonban könnyű prédává tette tisztességtelen piaci szereplők kezében.

Az 1950-es és 1960-as években a visszaélések meglehetősen gyakoriak voltak, olyannyira, hogy idővel nemcsak komoly gazdasági, hanem egyben politikai problémává is nőttek.⁶² Gyakorivá váltak az olyan esetek, amikor a franchise-ba adó jogi eszközökkel, gazdasági vagy erőfölényéből eredő nyomással ellehetetlenítette a jogbérletbe vevő már bejáródott vállalkozását, a célból, hogy azt drasztikusan alacsony áron megkaparinthassa. E cél elérésének több jogi módozata volt, kezdve a már említett rátelepedéstől (*encroachment*), a szerződés jogalap nélküli felmondásán a szerződés meghosszabbíthatóságának a kizárásáig, avagy annak indokolatlan megtagadásáig. Volt, amikor a szerződés átruházhatóságának a megtiltása vezetett ilyen eredményhez. Gyakran a transzfert megtiltották még a jogbérletbe vevő szűkebb családtagjai tekintetében is, ami még nehezebb helyzetbe sodorta a gyengébb szerződéses felet, aminek köszönhetően a franchise-ba adó szabad kezet kapott még az eleve redukált ár megszbálására is. De más technikák is ismertek voltak a gyengébb fél elüldözésére, mint amilyen a jogbérletbe vevők társulásának a tiltása, egyes jogbérletbe vevők diszkriminációja, vagy csak egyszerűen irreális elvárások megkövetelése.⁶³

Mivel a franchise-partnerek toborzása sokszor nagyon hasonlóan történt a tőkepiaci befektetők verbuválásához, pontosabban gyakran tőkepiaci szereplők forgalmaztak bizonyos franchise-rendszereket, és a szövetségi tőkepiaci szabályozás az

⁶¹ Spencer a Nemzetközi Franchise Szövetség, *Economic Impact of Franchised Businesses (2005)* adatait idézi könyvében. Ezek szerint az USA franchise-szektora termékei és szolgáltatásai értéke éves szinten körülbelül 881 milliárd dollár, ami az össz magánszektor output 4,4%-a. CRAWFORD SPENCER (24. lj.) 67. lj. 145.

⁶² Thomas M. PITEGOFF – W. Michael GARNER: „Franchise Relationship Laws” in Rupert M. BARKOFF & Andrew C. SELDEN (szerk.): *The Fundamentals of Franchising. American Bar Association* (Chicago: American Bar Association ³2008) 185.

⁶³ PITEGOFF–GARNER (62. lj.) 185.

értékpapírok olyan nyílt végű definíciójával operál, amely akár még bizonyos franchise-rendszerekre is illett, kezdetben a gyengébb felet a tőkepiaci szabályozás eszközeivel próbálták megvédeni. Mi több, a későbbi szektor-specifikus franchise-szabályozás is ennek a mintájára készült. Például ezért vált a közlési kötelezettség (*disclosure*) a legfontosabb franchise-ba vevőt védő jogi megoldássá, először az USA-ban, majd később máshol is, ahol szektor-specifikus szabályokat alkottak.

A visszaélések azonban gyorsan ráébresztették a jogalkotót, hogy szektor-specifikus szabályzásra van szükség, mivel a franchise nem értékpapír, hanem egy *sui generis* üzletforma, amelyre a gazdaság egy elkülöníthető része épül. Az első ilyen törvényt Kalifornia hozta már 1970-ben,⁶⁴ amit szövetségi szinten a Szövetségi Kereskedelmi Ügynökség (FTC)⁶⁵ 1978-as szabályai és nagyobb számú tagállam hasonló törvényei követték. Ezek mind arra a feltételezésre építettek – hasonlóan a tőkepiaci szabályozáshoz –, hogy ha a franchise-ba adót kötelezik arra, hogy minden a franchise-ot érintő fontos információt a szerződés megkötése előtt közöljön a rendszerhez csatlakozni kívánó potenciális új partnerrel, akkor az képes lesz arra, hogy megfontolt döntést hozzon arról, vajon tud-e csatlakozni a rendszerhez és tudja-e majd teljesíteni az elvárásokat? Aláhúzendó, hogy szövetségi szinten nem sikerült törvényt hozni ezidáig. Az Ügynökség által kiadott Szabály (*Rule*), bár kötelező jellegű, valójában törvény erejénél alacsonyabb erejű jogforrás.

Ennek az amerikai megoldásnak köszönhetően manapság a közlési kötelezettségre építő franchise-szabályozás a norma, nemcsak az USA-ban, hanem másutt is. A lényegi különbség, hogy ellentétben az USA-val, ahol ez kötelező erejű normákon nyugszik, Európában – például Magyarországon is – ez inkább csak a magánjog diszpozitív normáira támaszkodik. A diszkrepancia nem elhanyagolható, hiszen míg az USA-ban elsődlegesen állami szervek feladata ezek betartatása, a magánjogra épülő rendszerekben ez kizárólag a feleken múlik.

Ez az első-generációs szabályozási rendszer fő jellemzője, hogy csak a szerződést megelőző fázisban (*pre-sale phase*) védi a gyengébb felet: a jogbérletbe vevőt. Ez konkrétan azt jelenti, hogy amennyiben a jogbérletbe vevő tévesen mérte fel a helyzetét, rossz döntést hozott a csatlakozásról, vagy az erősebb fél visszaélése miatt csődbe ment a vállalkozása, hasonlóan a mai magyar helyzethez, a magán és főként a szerződéses jog általánosan elérhető eszköztárára támaszkodhatott csak az igaza bizonyítására és a veszteségei esetleges kárpótlására. A legtöbb európai rendszer is ezen a szinten rekedt meg. Amerikában már az 1970-es évekre világhosszúvá vált, hogy sem a szerződéses avagy a deliktális jog,⁶⁶ de még a versenyjog eszközei sem elegendőek a gyengébb fél védelmére.⁶⁷

⁶⁴ *California Franchise Investment Law*. Ez a szektor-specifikus törvény regisztrációt és közlési kötelezettséget ír elő a franchise-ba adók számára.

⁶⁵ Federal Trade Commission: *FTC Franchise Rule* 16 C.F.R. pt. 436. ecfr.gov/cgi-bin/text-idx?SID=e37d3cd088c6b4724a389338f9c3e141&mc=true&tpl=/ecfrbrowse/Title16/16cfr436_main_02.tpl

⁶⁶ PITEGOFF–GARNER (62. lj.) 185. A félreértések elkerülése érdekében idézzük a kérdéses mondatot: „Franchisees argued that these abuses were not adequately addressed by common law or antitrust remedies.”

⁶⁷ PITEGOFF–GARNER (62. lj.) 186.

Mivel a jogbérlettel visszaélések nem szűntek meg, főként az olyan erős franchise-iparral rendelkező tagállamokban, mint Kalifornia, franchise-specifikus törvények második generációjával reagált a tagállamok egy része. Ezeknek az egyébként kapcsolati (*relationship*) törvényeknek is titulált törvényeknek a célja a gyengébb fél, a jogbérletbe vevő védelme a franchise-rendszerbe való belépés utáni fázisban is (*post-sale phase*). A tagállami megoldások mindazonáltal lényegesen különböznek és csak a tagállamok kevesebb mint felében hoztak ilyeneket máig. A franchise-aszimmetria szemszögéből itt kihangsúlyozandó, hogy a legtöbb kapcsolati franchise-törvényt arra a feltételezésre alapozták, hogy a felek olyan egyenlőtlen szerződéses pozícióban vannak, amikor az erősebb fél (a franchise-ba adó) rákényszerítheti akarátát a másik félre.⁶⁸

Azonban még ezek sem látnak el jogorvoslatot a franchise-ba vevőnek a szerződés felmondása utáni fázisra.

Végezetül még említést kell tenni arról is, hogy a franchise-jogviták választott bíróság elé terelése az USA-ban is nagy polémiaikat váltott ki, akárcsak Németországban. Mi több, hasonló megfontolások miatt, mint a fentebb vázolt német jogesetekben. A probléma lényege, hogy az erőfölénnyel rendelkező fél, a franchise-ba adó, nemcsak választott bíróság elé tudta citálni a gyengébb felet, hanem tehetett ezt úgy, hogy befolyásolni is tudta az általa preferált választott bíróságot. Ez a specifikus aszimmetriából fakadó probléma sehol sem vált annyira akuttá, mint az USA-ban. Nem meglepő tehát, hogy több ízben is a szövetségi Kongresszus elé kerültek olyan törvényjavaslatok, amelyek ezt megtiltották volna. A Tisztességes választott bírósági törvénynek nevezett kezdeményezések⁶⁹ azonban ezidáig sorra mind elbuktak.⁷⁰

Az USA franchise-joga így összességében sokkal több lábon nyugszik, mint bármelyik európai jogrendszeré, hiszen a versenyjogi és a magánjogi eszköztáron, valamint az iparág önszabályozásán felül legalább szövetségi és – Tagállamok körülbelül felében – szektor-specifikus szabályozás is létezik. A legutóbbi tekinthető egyértelműen a feltételezetten gyengébb fél, a jogbérletbe vevő, leghatékonyabb védelmének. Ez a lépcsőfok nem létezik pillanatnyilag sem Németországban, sem Magyarországon.

4.4.2. AZ AMERIKAI SZÖVETSÉGI ÉS TAGÁLLAMI SEKTOR-SPECIFIKUS SZABÁLYOZÁS FŐ ISMÉRVEI

Mint ahogyan a fenti rövid történeti áttekintésből kitűnik, egy szövetségi és kétfajta tagállami szektor-specifikus franchise-szabályozást különböztethetünk meg az USA-ban. Ezek közül a szövetségi és minden tagállami szektor-specifikus törvény legalább a közlési kötelezettségre (*disclosure*) épít. A szövetségi és a Tagállami törvények körülbelül fele ezen a szinten meg is áll.

⁶⁸ CRAWFORD SPENCER (24. l.) 150.

⁶⁹ *Fair Arbitration Act Bills*.

⁷⁰ Tibor TAJTI: *Systemic and Topical Mapping of the Relationship of the Draft Common Frame of Reference and Arbitration* (Vilnius: Kazimieras Simonavičius University 2013) 93–94.

Mélyebbre, a franchise-rendszer működése szakaszára (*post-sale phase*) is valamilyen fokú védelmet előíró törvények csak mintegy húsz tagállamban léteznek.⁷¹ A határvonal meghúzása ezek között azonban nem könnyű, mert van olyan tagállam, ahol nincs két különálló törvény, hanem egy tartalmazza mind a közlési, mind az egyéb franchise-ba vevőt védő megoldásokat is.⁷² Vessünk egy pillantást ezek lényegi elemeire.

4.4.2.1. A KÖZLÉSI KÖTELEZETTSÉGRE (DISCLOSURE) ÉPÍTŐ SZABÁLYOK

Ami a szövetségi és a tagállami közlési kötelezettségre építő szabályokat illeti, a következőket kell kiemelni. Először is, a szövetségi *Franchise Szabály* a közlési kötelezettségek csak egy minimumát írja elő, amitől a tagállamok szigorúbbat is előírhatnak.⁷³ Mindazonáltal, mivel mindkettő ugyanazon elven nyugszik és a cél is megegyezik, legtöbbször egy ugyanazon dokumentummal teljesíthetők mindkettő elvárásai.⁷⁴ Más szóval, átfedés van a két nívó elvárásai között. A szövetségi nem feltételezi azt, hogy a franchise-ba adónak regisztráltatnia kell magát akár a Kereskedelmi (FTC), akár más ügynökséggel: amit azonban meg kell tenni jó néhány tagállam joga szerint.⁷⁵ Néhol a regisztráció pusztán a jogbérletbe adó azonosításához elegendő adatok egyszeri bejegyzését jelenti, másutt viszont a bejegyzést végző szervnek joga van nemcsak a folyamatos ellenőrzésre, hanem a tevékenység betiltására (*issuance of a stop order*) is.⁷⁶

Szövetségi szinten egy uniformizált körlevelet (*Uniform Franchise Offering Circular*) is megfogalmaztak a közlési kötelezettség minél egységesebb teljesítésére. Ez mintegy 23 tételre vonatkozóan ír elő közlési kötelezettséget. Többek között a jogbérletbe adó tisztségviselőiről, a nagyobb értékű múltbéli és folyamatban lévő pereiről, a jogbérletbe adó által nyújtandó támogatásról, és a kezdéshez szükséges becsült befektetés mértékéről. Ezt a jogbérletbe adó vagy az első közvetlen találkozáskor, vagy a franchise-szerződés aláírása előtt legalább tíz nappal köteles közölni a jogbérletbe vevővel.⁷⁷ 2007 óta mindez elektronikusan is megtehető.

Amennyiben a franchise-ba adó téves vagy hamis adatokat szolgáltat, azt jelteni lehet a Szövetségi Kereskedelmi Ügynökségnek. Bár az Ügynökség fel van hatalmazva arra, hogy ellenőrizze a Szabály betartását és akár szankcionáljon is, a tapasztalati adatok azt mutatják, hogy az Ügynökség nem élt ezekkel a jogaival. Bár kezdeményezett eljárásokat, azokat szinte kivétel nélkül szankciók, de gyakran akár bármiféle indokolás nélkül berekesztette.⁷⁸ Mindazonáltal elmondható, hogy amennyire ez megtudható néhány nagy amerikai franchise-láncolat magyarországi partnerétől, ezeket a közlési kötelezettségre vonatkozó szabályokat be szokták tartani

⁷¹ CRAWFORD SPENCER (24. lj.) 148.

⁷² PITEGOFF–GARNER (62. lj.) 187.

⁷³ CRAWFORD SPENCER (24. lj.) 147.

⁷⁴ CRAWFORD SPENCER (24. lj.) 147.

⁷⁵ CRAWFORD SPENCER (24. lj.) 147.

⁷⁶ CRAWFORD SPENCER (24. lj.) 148.

⁷⁷ Howard Yale LEDERMAN: „Franchising and Franchise Law” *Michigan Bar Journal* 2013/34.

⁷⁸ STEINBERG–LESCATRE (4. lj.) 278.

még idehaza is. A probléma inkább az, hogy a rendelkezésre álló idő nem elegendő az egyébként nagyon részletes anyag áttanulmányozására és sok jogbérletbe-vevő nincs birtokában a rendelkezésre bocsájtott anyag megértéséhez szükséges tudásnak (például jog, számvitel, pénzügy).

Az a pár európai rendszer, ahol hoztak szektor-specifikus szabályokat, lényegében ezen a szinten rekedt meg, és a közlési kötelezettségen felül ritkán van más egyéb is a jogbérletbe adóra róva. Megjegyzendő az is, hogy ezek jellegükénél fogva is jelentősen eltérnek az amerikaiaktól. A már említett 2015-ös *Loi Macron* valójában csak két paragrafus, amelyeket beszúrtak a francia Kereskedelmi Kódexbe. Nem ok nélkül jegyezte meg a Frignani–Pratt szerzőpáros egy 2017-es tanulmányában, hogy „ahol van külön jogbérletre vonatkozó törvény (Francia-, Spanyol- és Olaszország, valamint Belgium), ezek nem tartalmaznak felmondásra és a szerződés meghosszabbítására vonatkozó kitételeket, hanem elsősorban a közlési kötelezettségre fókuszálnak”. A gyengébb fél e két kérdés tekintetébeni védelmének szükségességét azonban „a bíróságok egyre gyakrabban tekintik indokoltnak a jogbérletbe adó felmondási jogának a korlátozása által”.⁷⁹

4.4.2.2. A KAPCSOLATI TÖRVÉNYEK LÉNYEGI ISMÉRVEI

Mint ahogyan már említettük, ezek a törvények csak mintegy húsz tagállamban léteznek és a céljuk a feltételezett gyengébb fél – a jogbérletbe vevő – védelme a rendszerhez való csatlakozás utáni fázisban is a franchise-ba adó bizonyos túlkapásai vagy gyakorlatai ellen. Az, hogy mire fókuszál egy-egy tagállam e tekintetben, nagyon különböző. Például csak négy tiltja a fent már említett rátelepedést, és öt az ésszerűtlen teljesítményi elvárásokat, illetve négy a beszállítók jogbérletbe adó általi kikötését. Csak egy állam követeli meg, hogy a felek legalább három évre szerződjenek.⁸⁰

4.5. A FRANCHISE-RA ÉPÜLŐ AMERIKAI ELMÉLETEK

A franchise amerikai története nem volna teljes a franchise-hoz, illetve a franchise-aszimmetriához is köthető amerikai elméletek megemlítése nélkül.⁸¹ Ezek közül is kitűnik a hiányos szerződések elmélete (*theory of incomplete contracts*), amely egy jeles művelője, Gillian K. Hadfield, épp a franchise-szerződésekre fókuszált legtöbbet idézett cikkében és ezekre építve fogalmazta meg elméletét.⁸²

A véleménye szerint a franchise-szerződés lényege megértéséhez nem elegendő pusztán csak egy adott franchise-szerződés szövegéből kiindulni, mivel a jogbérle-

⁷⁹ FRIGNANI—PRATT (47. l.).

⁸⁰ CRAWFORD SPENCER (24. l.) 149–50.

⁸¹ Lásd még Tibor TAJTI: „Franchise and Contract Asymmetry: A Common Trans-Atlantic Agenda?” *Loyola of Los Angeles International & Comparative Law Review* 2015/2. 245–273.

⁸² Gillian K. HADFIELD: „Problematic Relations: Franchising and the Law of Incomplete Contracts” *Stanford Law Review* 1990/4. 927.

ti szerződések eleve hiányosak. A franchise teljes feltérképezéséhez a felek közötti viszonyt is meg kell ismerni. A kettő együtt ad egy teljes képet a franchise-ról.

Hadfield elméletéhez felhasználta egy másik nagy amerikai, a kapcsolati szerződések elmélete (*relational theory of contracts*) tételeit is, amelyek épp a jogbérlet „íratlan” részének a fontosságára mutattak rá. Ez vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a szerződés leírt részét is csak a felek közötti viszony karakterisztikái megismerésével lehet megérteni. Vagy, ahogyan egy másik amerikai jogtudós mondta volt: „a franchise igazi élete nem a szerződésben keresendő, hanem abban, ahogyan a valóságban megtestesül.”⁸³

A cikkükben tárgyalt franchise-aszimmetria épp ezért fontos előfeltétele mind maga a jogbérlet mint *sui generis* üzleti modell, mind a jogbérleti szerződés megértésének is. Nem a szerződés szövege az elsődleges, hanem az aszimmetria, mivel a szöveg is csak ezt tükrözi, pontosabban azt, amit az erőfölénnyel rendelkező fél előír, illetve megenged.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Egy jogi problémával foglalkozó könyv, tanulmány vagy cikk akkor tud jó lenni, ha a választott téma olyan arculatára tud rámutatni, amely vagy teljesen figyelmen kívül maradt, vagy alapos megvitatása még várat magára. Ez a tanulmány sem törekedett többre, amikor a jogbérleti aszimmetria fontosságára próbált rámutatni. Bár elismerendő, hogy az aszimmetria bizonyos megnyilvánulásai nem kerültek el a figyelmet, több aszimmetrikus elem, és főként az aszimmetria mint franchise-specifikus problematika egészében – igen.

Konkrét példákat is könnyen találhatunk. Míg a jogirodalom rendszerint elmondja, hogy az uniformitás (egységesség) a rendszer sikerének a kulcsa, addig elfeledkezik kihangsúlyozni, hogy nemcsak az egységesség tartalmát határozza meg a franchise-ba adó, hanem annak betartását is ő ellenőrzi, illetve szankcionálja, még hozzá meglehetősen szigorral. Más szóval, az egységesség minden tekintetben kizárólag a jogbérletbe adó privilégiuma.

Az is rendszerint figyelmen kívül marad, vajon a joggal egyáltalán összeegyeztethető-e a jogbérletbe adó rátelepedésének (*encroachment*) a joga? Avagy a jogbérletbe vevő vissza tud-e élni a másik félre rákényszerített választott bírósági vitarendezési módozattal? A magyar publikációk az utóbbit nem említik, annak ellenére, hogy már Németországban is született jó néhány bírósági döntés e konkrét visszaság kezelésére. Kaliforniában pedig törvényi szinten próbálják a franchise-ba vevőt védeni az aszimmetriával való visszaélés e konkrét formája ellen.

Idetartozik még, hogy az aszimmetria kétségkívül egy interdiszciplináris jellegű téma is, ami azonban nem teszi jogilag irrelevánssá. A különbség abban rejlik, hogy míg egy üzleti iskola marketing szakértője számára talán inkább természetes velejá-

⁸³ Hadfield Stewart Macaulay írásaira és konklúzióira hivatkozott, HADFIELD (82. lj.) 957. Különösképp Stewart MACAULAY: *Law and the Balance of Power: the Automobile Manufacturers and their Dealers* (New York: Russel Sage 1966).

rója a franchise-nak az aszimmetria, jogászi berkekben ez egyelőre nincs szükség-szerűen így. Ahhoz, hogy el tudjunk jutni addig a tűréshatárig, amikor a jog szükségét fogja érezni a közbelépésnek, láttatni kellene az aszimmetriát és az ebből eredő jogbérletbe adói túlkapásokat, abúzusokat, illetve ezek valós kockázatát és dimenzióit. Írásunk e kognitív vákuum betömésére is vállalkozott, hiszen sem a magyar, de a régióbéli vonatkozó publikációk sem fordítottak kellő figyelmet a franchise-ba vevő törekény szerződéses pozíciójára. Nem figyeltek fel arra, hogy a franchise-ba vevők általában olyan kisvállalkozók, akik talán még jobban rá vannak szorulva a rendszer védelmére, mint a más üzletformát művelő társaik, vagy akár a fogyasztók.

Reményeink szerint kellőképpen rámutattunk az intenzívebb empirikus kutatások szükségességére is. Ezek hiányában nem lehet eldönteni, vajon jogos-e a fenti franchise-aszimmetriára vonatkozókat arra hivatkozva kritizálni, hogy a magyar franchise-gyakorlat és helyzet a lényegében eltér akár a némettől, vagy az amerikaiától. Például ki vannak-e a magyar kisvállalkozó jogbérletbe vevők is téve mindazoknak a kockázatoknak, amelyek már sokkal jobban fel vannak térképezve a fejlettebb országokban és ahol már vannak hatékony jogi megoldások a védelmükre? Bár feltételezhető, hogy igen, hiszen a jogbérletbe adók sokszor más országokban is aktív szereplők, akik üzleti és munka modellje egy és ugyanaz idehaza és külföldön is, a tapasztalati adatok és elemzések birtokában sokkal jobban láthatnánk mi is történik pontosabban a magyar franchise-piacon. Ezek birtokában könnyebb volna látni, miért is volna értelme fontolóra venni szektor-specifikus, kógens szabályokra építő szabályozás bevezetését, a versenyjog, az ipar önszabályozása és a magánjog által nyújtható védelmen felül.

S végezetül: bármely utat is járná a jogalkotó, nem volna szabad szem elől téveszteni a fentiekben már többször kihangsúlyozott kérdést: miért is Janus-arcú a franchise-aszimmetria? A jogbérletbe adó szemszögéből azért, mert bár a jognak el kell ismernie és támogatnia kell az ő aszimmetriából eredő erőfölényes pozícióját, a gyengébb felet is védenie kell. Ezzel ellentétben, míg az utóbbi üdvös a jogbérletbe vevőnek, a jogbérletbe adó erőfölénye jogi garanciái minden valószínűség szerint nem. A jó szabályozás záloga tehát egy olyan kellően egyensúlyozott jogi képlet, amely ugyan védi a gyengébb felet, de egyben el is ismeri a jogbérletbe adó erőfölényét, mint a franchise sikerének kulcsát. Más szóval, a jogi képlet az aszimmetriát nem ignorálja, hanem abból indul ki és arra építi a szabályokat.

VARGA CSABA*

COMPARATIO A JOGTUDOMÁNYBAN S A JOGI OKTATÁSBAN: ALAPHELYZETEK, ÉRZÉKENYSÉGEK ÉS PROBLÉMÁK EGY MULTIKULTURÁLIS VILÁGBAN**

Gondolati termékeink kultúránk, hagyományunk, rend-eszményünk alkotórészei, így megértésük is csak ezekből kiindulva lehetséges. A kultúrák, hagyományok és rend-eszmények azonban korról korra, népről népre változóak, hiszen mindegyikük saját feltételek között, azok megválaszolására jött létre. Szorosan véve így nemcsak genezisükben függetlenek egymástól, de történeti halmazukban is összemérhetetlenek, amiként szigorú osztályozásuk helyett is csupán ilyen vagy olyan csoportosításaiukról beszélhetünk. Mindegyikünk a sajátjában él és értelmezi világát; az összehasonlítás ezeket kísérli meg mintegy közös kalapba tenni; miközben a „kultúrát kultúrámmal értelmezem” szimbolikus paradoxonán nem léphet túl. Kiút csupán egymással párhuzamos egyedi jellemzésből adódhat, amikor az egyes rend-eszményeket valamiféle jogbölcseleti egyetemesség gyanánt felfogva ezekből valamiféle filozófiai absztraktumot építünk. Ebben egyfelől a mindenkori Én és Mi, másfelől az ezektől megkülönböztetett Te és Ti összefüggésében a más s a másikat nemcsak magyaráznunk kell, de saját jogán is elismernünk. A jogi komparatizmus így kutatásként is, oktatásként is, végső soron nem a könyvekben lefektetett s nem is a hatósági cselekvésben kifejeződő, hanem az értelmünkben munkáló jog megismerésére irányul. Összehasonlításában ezért a más, a másik merő tudomásul vételét annak saját jogán történő elfogadásának kell követnie, amelyben sem a saját, sem a másik nem egyszerűen valamiféle tárgyra redukált („mi a jog?”), hanem a teljes normatív folyamat valóságában megmutatkozó („miként gondolkodunk a jogban?”). Bármely idegen jog megismerése a jogok csoportosításával, jogcsaládként a hasonlóak együvé vételével s a nem hasonlókkal való kontrasztálással kezdődik. Az egymásra hatás, a keveredés vagy vegyülés természetes fejlemény, de a jogcsaládként valahová tartozás didaktikai szükségességét és magyarázó erejét nem helyettesítheti. Ezek jellemzésében viszont már nem merőben egymással kontrasztálásnak kell elsődlegesnek lennie, hanem azon különféle specifikus geniozítás-megnyilvánulások bemutatásának, amelyek a különféle jogi kultúrák egyedi jellemzői.

* DSc, kutató professor emeritus, MTA TK Jogtudományi Intézete, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28.

E-mail: varga@jak.ppke.hu

** A Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia XX. világkongresszusára (Fukuoka, Japán, 2018. július 22–28.) felkért plenáris előadás mint a „Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity?/Droit comparé: aide ou défi dans les cours de droit multiculturels?” témája általános referátumának erőteljesen rövidített változata.

1. AZ ÉN ÉS KÜLVILÁGA: A MEGÉRTÉS KÉRDÉSE

A tudományművelővé és/vagy egyetemi oktatóvá válás már eleve egy alapvetően nemzetköziesített hivatásrendbe történő professzionalizálódást feltételez. Ez tovább erősödik akkor, amikor a világ nem angol anyanyelvű többsége többnyire angol nyelven (is) elkezdi tárgyaról egy azonosítatlan hallgatóság – voltaképpen mind a jelenben élő, mind a majdani jövő emberiségéből kikerülő történetesen érdeklődő – számára értekezni.

Gyakorlatilag a *nyelvi lehetőségek* kimeríthetetlenek. Ebből a majdnem végtelen tárházból válogatunk, amikor kommunikálunk; amikor tárgyakat s gondolati tárgyként kezelt virtualitásokat megnevezünk; amikor a tárgyiságában vagy társadalmi intézményesültségében szemlélt világot leírva s elemezve egyes megkülönböztetett részeinek a fogalmiasításába belekezdünk. Látszólag minden pillanatban s vonatkozásban szabadon mozgunk, mégis e világgal már eleve úgy találkozunk, hogy az számunkra minden ízében s összességében immár teljességgel elrendezettként és berendezettként jelentkezik. Következésképpen, hacsak nem forgatjuk fel az egészet vagy Robinsonként nem vonulunk ki belőle, egyetlen lehetőségünk marad csupán, nevezetesen hogy fáradságos saját munkával valamely porcikája vagy csücske kiválasztásával némi finomítás, saját körülményekhez igazítás megkísérlésével éljünk. Hiszen bármi köröttünk, ami van, amibe beleszülettünk, belenőtünk, majd külvilágunkkal szakadatlan kommunikációval folyvást továbbnövünk, számunkra eleve adott. Pontosabb kifejezéssel élve: kultúránkba, hagyományunkba, rendünkbe ágyazott. A külvilágról s egymás társaságában önmagunkról is szól ez. Hiszen keretet ad a magunkról való reflektálásunkhoz. Merthogy éppen meglévő formájában pontosan ez a mi világnk. Ebben élünk, ebben tájékozódunk. Mindenkori állapota szerint ezért számunkra egyszersmind normatív alapként is jelentkezik.¹

Minden ilyen kultúra, hagyomány, rend azonban plurális. Ti. ezek az egyes népek életéből – az általuk kifejlesztett/elfogadott rendképzettől, az őket érő kihívások jellegéből, tapasztalataik s a közösségi cselekvéseikben megjelenő visszacsatolások természetéből – adódóan térnek el egymástól. Habár közösségen belüli és kívüli találkozások, kommunikációk és hallomások beindítanak kölcsönös tanulási folyamatokat és ezzel valaminő hasonulás/egységesülés irányába is mutató mozgásokat, ezeket a mindenkori újraépülések során általában ki szokták egyenlíteni (persze az összehatást olykor esetleg valamilyen másik vonatkozásban vagy területen érvényesítve) a sajtyszerűséget megerősítő mozgások.

Nos, pontosan a *comparatio* az, ami valamiféle közös talajra, egymásmelletti-ségbe hozza ezeket. Hiszen amennyiben egy közös halmaz szerves összetevőiként

¹ Az autopoiesis eredendő módszertani látásmódja nyomán magam autopoietikusként elemeztem azt a folyamatot, ami társadalmi és egyéni szintű megértés, nyelvhasználat, így egyebek közt a formalizált normatívumokkal, köztük a joggal való hivatalos (csakúgy, mint személyes) foglalatosságok közt feszül. Munkám – VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) *mek.oszk.hu/14200/14244/* angol kiadása (1985) – kritikai szemléjében Frank BENSELER – *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 1987/2. 302–304. – ezt már azelőtt kimutatta, hogy magam ezt ekként fogalmaztam volna meg.

kezeljük mindezeket, úgy szükségképpen egymáshoz is fogjuk őket viszonyítani. Ennek során viszont bármennyire meg is kíséreljük saját látószögünket valamiféle objektivitás vágyában anonimizálni, deperszonalizálni, azaz eljárásunkban hűvös távolságtartással élni, műveletünk eredményét végső soron mégis magunknak, az összehasonlítást végzőnek a *saját kultúrája* fogja meghatározni, vagy legalábbis viszonyítási keretbe foglalni. Amit kitessékelní igyekeztünk tehát a kapun, visszatér az ablakon. Már pedig pontosan ez a bármiféle megértésben paradigmaticusan benne rejlő paradoxon: nem tehetek egyebet, mint hogy – úgymond – „*kultúrámmal kultúrádat értelmezem*”. Hiszen mindannyian egy képzeletbeli csónakon ülünk; mi vagyunk az emberiség, amely egyáltalán számot adhat önmagáról, sokféleségéről.² De ezen túl már csak egyetlen körülmény van, mely – hiányként – közös bennünk. Ti. „Nincsen semleges nyelvük, viszonyítási pontjuk, mely kívül állna mindazon, amik ők maguk vagy amit ők saját kultúrájukkal egyáltalán érzékelhetnek, mert meg akarják ismerni.”

Amikor tehát összehasonlító elköteleződéssel figyelmünk körébe vonunk más kultúrákhoz tartozó ismerettárgyakat, *volens-volens* az általunk elvégzett/elvégzendő *comparatio* útján voltaképpen saját kultúránk megértésén/fejlesztésén, mert az azokkal való kontrasztálással sajátunknak a belső megértése elmélyítésén sáfárokodunk. Merthogy gondolati továbblépéseink mindig e saját talajon történnek. Következésképpen ezt kell fejlettebbé varázsolnunk – rendszertani értelemben is, belső elhatárolásaiban s ezzel válaszadási potenciáljában még differenciáltabbá tennünk³ –, hogy nagyobb érzékenységgel, mélyebb megértésről tanúskodó válaszlehetőségekkel élve tudjuk majd azt a számunkra külsőt, idegent is – annak saját érzékenységében, gondolati és fogalmi apparátusában – a magunk számára megjeleníteni.

Továbblépve innen a tudomány, az oktatás területére: olyan topikában értekezem, egy nemzetközi fórumon, amelynek kapcsán más kultúra jelenségeiről is szólok? Hallgatóimat a jogi hagyományok változatosságába vezetem be, múlt és jelen jogvilágainak feltérképezésébe, egy olyan vegyes közösségben, amelyben minden, amiről szólok – leírás, osztályozás, viszonyítás, s a mindezekben óhatatlanul kifejeződő értékelés – a sajátomtól eltérő jogi kultúrát is érint, olyat, amelynek képviselője történetesen jelen van, mint hallgatóm? Nos, a voltaképpeni alaphelyzet nem új. Nem is változott jöttányit sem annak évezredei óta, hogy az írást emberi gondolatok, megismerés-eredmények rögzítésére kezdték el felhasználni, és ez eredeti nyelvén vagy fordításban terjesztetten az adott kultúra körén túl, azokhoz is rendszereszerűen elérkezik, akikről tudósít.

Röviden szólva, az eltérő – autochton, vagyis saját feltételek közt sajátként született – kultúrák közötti úgymond szakadékról, s egyben áthidalása lehetőségeiről/

² VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* (Budapest: Szent István Társulat 2004) *mek.oszk.hu/14600/14633/258*; hivatkozással Bernard S. COHN: „Anthropology and History: The State of the Play” *Comparative Studies in Society and History* 1980/2. 199. és Hans MEDICK: „»Misszionáriusok a csónakban?» Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben” in VÁRI András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban: Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 63 munkáira.

³ A 'fejlődés' értelmezéséhez lásd Gerd PAWELZIG: *Az objektív rendszerek fejlődésének dialektikája* [Ford. IMRE Katalin] (Budapest: Gondolat 1974).

nehézségeiről van itt szó. Újfént a „kultúrámmal kultúrádat értelmezem” már említett problematikája ez: az antropológiai tájékozódás s – szűkebben – az idegen kultúrák megismerése lehetőségének a kérdése.⁴ Miután az ember jellemzően nem kétlaki vagy átmeneti, vagy sehol sem otthonos lény, mert általában és döntően vagy itt, vagy pedig ott honos, a más és a másik felé is csak intellektusa és empátiára hajlandósága tud nyitni. Érdeklődéssel fordul feléje és megkísérli megérteni. Ám legelkötelezettebb próbálkozásai ellenére sem lesz más a mással/másikkal való viszonyában ő, mint *külső megfigyelő*.

Minél mélyebb elvonatkoztatással s analitikus eszközrendszerrel boncolgatjuk tehát annak kérdését, hogy lehetséges-e egyáltalán a más – végső soron a másik – megértése, annál távolabbra kerülünk egy igenlő válasz lehetőségétől. Mindennapi tapasztalatunk mégis amelletti bizonyosság, hogy kellő érdeklődéssel, empátiával és fáradozással nemcsak megérthetjük, de közös éthoszú bűvárkodással kölcsönösen gazdagíthatjuk is egymást.

2. A *COMPARATIO IURIS* MINT TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG ÉS MINT OKTATÁSI IRÁNY

A kultúrantropológiában Franz Boas óta alaptétel, hogy a feladat nem egyszerűen az, hogy teoretizáljunk, hanem az, hogy összefüggésekben elhelyezzünk⁵ – annak tudatában, hogy minden egyes kultúrában a maga sajátos „génusza”, problémamegoldási módjának éppen reá – és többnyire csakis reá – jellemző találékonysága benne rejlik.⁶ Nos, klasszikus megfogalmazásában a *kultúra* nem más, mint „szimbolikus formákban kifejezett öröklött felfogások rendszere, melyek révén az emberek érintkeznek egymással, megörökítve s fejlesztve tudásukat az életről és viszonyulásukat az élethez egyaránt”.⁷

Következésképpen a honos, a saját jogrendszer megismerése „hallgatólagosan egy olyan *mono-ismeretelméletet* hoz létre”,⁸ mely specifikusan ehhez „rögzíti az elmét”⁹ – olyan erővel ráadásul, amely csak ahhoz hasonlítható, mint amivel önnön anyanyelvünk s a magunk kultúrájában felnőttégünk majdan a nagyvilágra kinyíló világlátásunk számára is egyfajta stabil, nehezen mozdítható viszonyítási alapot és keretet szolgáltat. Merthogy „Sem az összehasonlító jogtudományban, sem a jog-

⁴ Henrietta L. MOORE – Todd SANDERS: „Anthropology and Epistemology” in Henrietta L. MOORE – Todd SANDERS (szerk.): *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology* (Chichester: Wiley Blackwell 2014) 1–17.

⁵ MOORE–SANDERS (4. l.).

⁶ Első megsejtésére lásd E. SAPIR: „Culture, Genuine and Spurious” *American Journal of Sociology* 1924/4. 401–429. Vö. Csaba VARGA: „Introduction” in Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. (Aldershot: The New York University Press 1992) xv–xxiv.

⁷ Clifford GEERTZ: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books 1973) 89.

⁸ Jaakko HUSA: „Turning the Curriculum Upside Down: Comparative Law as an Educational Tool for Constructing Pluralistic Legal Mind” *German Law Journal* 2009/7. 914.

⁹ Hessel E. YNTEMA: „Comparative Law and Humanism” *American Journal of Comparative Law* 1958/4. 499.

összehasonlító egyetemi tanulmányok során kifejlesztett nagyelméletek nem változtatnak egy olyan korábbi megismerő beágyazottságon, amely [az adott alany(ok)ban – V. Cs.] már létrejött.”¹⁰

Mindebben ti. bármiféle elért absztraktuma ellenére maga az ún. *tudomány* sem egy kívülálló abszolútum, hanem része mindenkori létünknek, megismerő énünknek, és ezzel közösségi életünknek. Ebben az értelemben pedig egyenesen úgy mond „ontológiai tétel” minőségében és érvényével állapítható meg, hogy maga a tudomány sem más, mint „kultúra a kultúrában, amely a maga királyi útján létrehoz, megalkot bennünket”.¹¹ Hiszen a Wittgensteintől tematizált úgynevezett *életforma*¹² nem egyszerűen kiegészítője létünknek, hanem része, egyenesen konstitutív formálója annak. Adottságában ez minden *cognitio* alapja, mivel maga ez a kérdéses életforma „nem igaz vagy hamis, de nem is valamiféle gondolkodási stílus. Hanem annak meghatározója, hogy mi is minősül igaznak vagy hamisnak” egy kérdéses közösségben.¹³ Ebben az értelemben ezért a másnak/másiknak a megismerése és megismertetése voltaképpen egy *episztémikus átalakítást célzó kísérlet*, edukációs közegben „egy rejtett episztémikus kurrikulum”, melynek legfőbb feladata gondolkodási és megértési képességünknek és készségünknek a nyitottá tétele eltérő gondolkodásmódok, s ezáltal eltérő viszonyítási alapok és struktúrák elsajátítása felé.¹⁴

Elvileg ezek az eltérések/különbségek lehetnének akár efemerek is, netalán fokozatiak, de a jogi kultúrák tekintetében éppen nem azok. Egyszerűen szólva: világlátásban, bármiféle megértéshez való közeledés módjában, egyáltalán az emberélet és értelmessége eszményvilágában olyan kardinális különbségeket takarhatnak, amelyek bármely oldalról történő kiindulás esetén csakis esélytelenek lehetnek, mert hogy a másikhoz még csak nem is közelítenek, hiszen egyszerűen nincs – amint hogy (legalábbis gyökereket illető ősi) történelmi alakzataikban valóban egyáltalán nem volt és nem is lehetett – érintkezésük a másikkal. Ezért voltaképpen nincs is más lehetőségünk, mint hogy mögöttes eszményvilágukat *jogbölcseleti egyetemesség* gyanánt felfogva olyan *filozofikus absztraktumot* építsünk fel, amelybe aztán közelítések és kísérletek egymástól független példázataiként ezeket már esetleg külön-külön is értelmezhetjük.¹⁵

¹⁰ HUSA (8. lj.) 918; vö. Myriam HUNTER-HENIN's national report from the United Kingdom.

¹¹ Marianne DE LAET: „Anthropology as Social Epistemology” *Social Epistemology* 2012/2-4. 424, következtetés 425.

¹² Ludwig WITTGENSTEIN: *Philosophische Untersuchungen/Philosophical Investigations* [Trans. G. E. M. ANSCOMBE] (Oxford: Basil Blackwell 1953).

¹³ Joseph ROUSE: *Knowledge and Power: Toward a Political Theory of Science* (Ithaca: Cornell University Press 1987) 62, idézve Ian HACKING: „Language, Truth and Reason” in Martin HOLLIS – Steven LUKES (szerk.): *Rationality and Relativism* (Cambridge: MIT Press 1982) 48–66 megállapítását.

¹⁴ Ebben az értelemben idézi HUSA (8. lj.) 921. Paul Koschaker szarkasztikus megjegyzését, miszerint egy valódi megértéshez nem vezető, tehát „rossz jog-összehasonlítás rosszabb, mint a semmilyen”. Pontosan erről írhatják változatlan kritikai erővel még ma is kritikusok, hogy „az összehasonlító jog ortodoxiája [...] csak a hatályos külföldi jog *azonosításáig* juttat el ahelyett, hogy mélységében *magyarázatot* adna a »miért?« kérdésre”. Simone GLANERT – Pierre LEGRAND: „Law, Comparatism, Epistemic Governance: There is Critique and Critique” *German Law Journal* 2017/3. 710.

¹⁵ Vö. különösen Filmer S. C. NORTHROP: *The Complexity of Legal and Ethical Experience: Studies in the Method of Normative Subjects* (Boston: Little, Brown 1959) és Filmer S. C. NORTHROP: *The*

Abban a két évszázados folyamatban, amelynek során éppen a 19. század eleji francia kodifikációs siker mint újabb *gloire française* által ösztönzött exegétikus bezárultság¹⁶ ellenhatásaképp egyáltalán a mások megismerésének igénye s ezzel a *comparatio* kultusza – nem függetlenül biológiai, anatómiai, antropológiai, nyelvészeti és egyéb használatának a pozitíviztikus tudományosmény körében éppen akkoriban általánossá válásától – létrejött, a kutatásnak az oktatásba történő természetesen átszüremkedése csak az utóbbi néhány évtizedben gyorsulhatott fel. Pontosan fél évszázada, a strasbourgi szesszióit szervező *Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé* kebelében még oktatóként cél-tárgyakként magunk úgy éreztük,¹⁷ hogy a párhuzamos nemzeti bemutatások *comparatiomná* bizonyosan nem állítólagos művelőik, vagyis a saját jogukat saját nyelvükön egymással párhuzamban bemutató/előadó professzorok, legfeljebb hallgatóik fejében szervesülnek, ha egyáltalán. Nos, alig néhány éve még az angol-amerikai atlanti világ is inkább saját berendezkedése exportjának lehetőségeit érzekelte/értékelt mindenfajta összehasonlításban,¹⁸ míg a külföldi hatás-lehetőségek benne jobbra értelmetlenítő redukáltságban, egy az egzotikumnak kijáró „érintőleges, de érdektelen” színezés gyanánt jelentek meg.¹⁹

Időközben az Európai Gazdasági Közösségben a jog és oktatása perspektíváit illetően megindult tervezetések meglepő, a voltaképpeni *comparatio* tematikus szintjét meghaladó eredménnyel jártak. Eszerint ugyanis, mint a nagyívű maastrihti kollokvium közel három évtizede kimutatta, bármely – saját vagy idegen – jogot tanítunk is, az csak gyakorló terep bármely más, az adott kultúrkörbe tartozó jognak az alkalmazhatása számára, ami(k)nek lehetséges változataira/változásaira leginkább úgy készülhetünk fel, ha gyökereiként a *közös fejlődésbeli azonosságokra* koncentrálnunk, vagyis a római jogra s a jogtörténetre, illetve e jog(ok) jogfilozófiai

Taming of the Nations: A Study of the Cultural Bases of International Policy (New York: Macmillan 1952); valamint Gray L. DORSEY: „Two Objective Bases for a World-wide Legal Order” in Filmer S. C. NORTHROP (szerk.): *Ideological Differences and World Order: Studies in the Philosophy and Science of the World's Cultures* (New Haven: Yale University Press 1949) 442–474, továbbá életmű-szintézisként utóbb Gray L. DORSEY: *Jurisculture: India* (New Brunswick – Oxford: Transaction Publishers 1989); Gray L. DORSEY: *Jurisculture: Greece and Rome* (New Brunswick – Oxford: Transaction Publishers 1989); Gray L. DORSEY: *Jurisculture: China* (New Brunswick – London: Transactions Publishers 1993).

¹⁶ Pontosan ezt ostromozva indul az első szakfolyóirat: „A törvényhozási tanulmányok, amiket nem tudom milyen nemzeti pedantéria vádolt azzal, hogy megáll egy kódex határainál, nem merészelték átlépni e képzeletbeli demarkációs vonalat azért, hogy általános tanulmányokká váljanak; mintha a külföldi produktumok csakis barbár felfogások lehetnének, amikkel még az érintkezést is tanácsos elkerülni; amelynek tehát sem szállást, sem étket nem szabad adnunk. Franciaország főként egy ilyen hibában bűnös.” Jean-Jacques Gabriel F[OELIX]: „Du système et de l'objet de ce Journal” *Revue étrangère de législation et d'économie politique* 1834. gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k124251g/f10.image 1–2.

¹⁷ Magam 1968-ban vettem részt a strasbourgi *session de printemps*, majd 1970-ben és 1971-ben a trentói, illetve amsterdami *sessions d'été* kurzusain.

¹⁸ Pl. The Rt. Hon. Sir Ivor RICHARDSON: „Educating Lawyers for the 21st Century” *Journal of Professional Legal Education* 1988/2. 111–116.

¹⁹ Pl. Ronald A. BRAND – D. Wes RIST (szerk.): *The Export of Legal Education: Its Promise and Impact in Transition Countries* (Farnham – Burlington: Ashgate 2009).

és jogszociológiai feldolgozására.²⁰ Hiszen a múlt experimentuma nagyban-egészében (sokkhatások vagy kényszerhelyzetek kivételével) mintegy előrevetíti a jelenben zajló mozgások lényegi kereteit, módját, s részben majdani várható tartalmi – fogalmi – kapcsolódásait.

Nem múlt el e tanulság kísérletezések nélkül,²¹ ám végső soron a globalizációs nyomás, s ebben különösen a hallgatói tanulmányi vándorutak tömegessége döntött: a hallgatói mobilitásban résztvevők létszáma világméretekben, minden diszciplínát magában foglalóan az ezredfordulóra 2,5 millióra nőtt; s „2025-re 7,2 millióra növekedése becsülhető”.²²

Mi hát a mára megérlelődött eredmény? Annak tudomásul vételével, hogy a jogban mára bekövetkezetten „a politikai földrajz vagy az állami normativitás jelentősége csökkent”,²³ az eddigieknél határozottabb lett a szakítás a kelsen normativizmus – „Minden tetszés szerinti tartalom lehet jog. [...] A jog csak mint pozitív jog lehet érvényes, azaz mint tételezett jog.”²⁴ – kizárólagosságával. Ez komoly teljesítmény, hiszen ugyanakkor nem kivételesen még ma is úgyszólván „vallásos” ihletettséű „hübrisz” gyanánt²⁵ tudja a merőben pozitivista szemlélet és pozitivisztikus jogmegközelítés áthatni a jog hivatalos gyakorlását s az arra történő oktatási felkészülést/felkészítést egyaránt. Rendszerszerűvé lett tehát egyfelől az egyetemi tanulmányi migráció, másfelől pedig, a képző hely részéről, tárgyaik összehasonlító oktatása, vagy legalábbis maga az összehasonlító jog vagy az összehasonlító jogi kultúrák egyes kérdésköreinek súllyal történő tárgyal(tat)ása.

És mi a közvetlen cél? Az, hogy a hallgatóság saját kultúrájában ismert és megismert fogalmak/intézmények történeti s gondolati „tágításával” elérkezzünk ahhoz, hogy jobban értsük saját jogrendszerünket és törvényeinket.²⁶ És itt érkezünk vissza a Paul Koschaker keserű kifakadásával már jelzett „jó összehasonlítás” újraigen-

²⁰ Lásd Bruno DE WITTE – Caroline FORDER (szerk.): *The Common Law of Europe and the Future of Legal Education/Le droit commun de l'Europe et l'avenir de l'enseignement juridique* (Deventer: Kluwer Law and Taxation Publishers 1992).

²¹ Saját experimentum gyanánt a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, lásd Csaba VARGA: „The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary” in Imer B. FLORES – Gülriz UYGUR (szerk.): *Alternative Methods in the Education of Philosophy of Law and the Importance of Legal Philosophy in the Legal Education: Proceedings of the 23rd World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy »Law and Legal Cultures in the 21st Century: Diversity and Unity« in Kraków, 2007* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010) 49–60.

²² A. BÖHM [et al.]: *Global Student Mobility 2025: Forecasts of the Global Demand for International Higher Education* (Melbourne: IDP Education 2002); idézi Paul MAHARG: *Transforming Legal Education: Learning and Teaching the Law in the Early Twenty-first Century* (Aldershot: Ashgate 2007) 6.

²³ Rosalie JUKIER: „How to Introduce Similarities and Differences and Discuss Common Problems in the Classroom” [International Associations of Law Schools Conference, Sozhou, China, October 17–19, 2007] www.mcgill.ca/centre-crepeau/files/centre-crepeau/Jukier_simms_diffs.pdf 1.

²⁴ Hans KELSEN: *Tiszta jogtan* [Ford. Bibó István, szerk. VARGA Csaba] (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988) www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988 28. pont, 35–36.

²⁵ Juny MONTAYA: „The Current State of Legal Education Reform in Latin America: A Critical Appraisal” *Journal of Legal Education* 2010/4. 548; idézi Agustín PARISE's national report from Argentina, I. pont.

²⁶ Julian Conrad JUERGENSMAYER: „What I Think I Have Learned from 50 Years of Teaching American Law to Foreigners and Foreign Law to Americans” *Studia Iuridica* [Warsaw] 2016. No. 62. 141–152.

léséhez. Mert a tét nem egyszerűen az, hogy merő faktualitásként a mást, az eltérőt pusztán tudomásul vegyük, hanem annak intellektuális aktusa, hogy „a mást [...] *saját jogán* elismerjük”.²⁷ S ebben

„az elválasztás és megkülönböztetés [...] felöleli az arra való képességet s hajlandóságot, hogy szembeszálljunk minden olyan előítélettel és sztereotípiával, elfogultsággal és racionalisztikusnak tetsző feltételezéssel, amiket bármelyikünknek a saját (akár jogi) neveltetéséből és tapasztalatából merített analitikus keretek és normatív hátterek sugallnak”.²⁸

Egyszerűbben kifejezve, a jognak a kultúrában gyökerezettségét és mindenkori jelentésében is kizárólag a *saját kultúrából magyarázhatóságát* jelenti ez, ami nemcsak a jogi komparatiztikának alaptétele,²⁹ de a jogi jelenség filozófiai megértésének a kulcsa is. Jelenti tehát a másra másként, eltérő adottságaiban történő figyelmet, annak saját autochtonitásában megragadására törekvő felfogását és megértését. Ez az, amit célként az irodalom úgy szokott kifejezni, hogy „összevetve eltérő megértéseket, azokat újraállítjuk”.³⁰ Ebben természetesen beleértjük mindezek kulturális háttérének és környezetének a feldolgozását úgyszintén, azért, hogy „a betű szerint vett szabályokat hitek, eszmények, választások, kívánalmak, érdekek, igazolások, elvek, technikák, értelemadások és feltevések szövedékébe beágyazzuk. Mert a reményünk itt az, hogy [...] a jogrendszert belülről megértsük”.³¹ Avagy, magát az összehasonlító jogot és a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozását³² diszciplinárisan ütköztető érveléssel élve, az előbbinek „kontextustól megfosztó” képével szemben az utóbbi a jogi kultúrák „multitextualitását” kínálja fel, gyakorlatilag „az egész kontextuális hálózatot, amelyben az állami jog működik”. Ezzel pedig éppen magát a jogot, s nem merő csontvázát – pozitivistikus felszínét – idézi fel. Hiszen – folytatva az okfejtést, mintegy újraidézve a klasszikus őt, Montesquieu hitvallását: „Nem a törvények teste, hanem lelkük érdekel!”³³ – „a jog élő teste nem doktrinák, szabályok, terminusok és mondatok pusztá gyűjteménye. Merthogy nem szó-tár a jog, hanem kultúra; így is kell tehát megközelítenünk.”³⁴

Nos, az említett belső megértés kiváltásához valóban a *comparatio* kínálkozik az oktatásban eszközül. Hiszen, mint láttuk, egy episztémikus én-központúság és egy valamiféle *idegenség* mint külső tárgy közötti szakadék áthidalásáról, a „kultúrámmal

²⁷ Gunter FRANKENBERG: *Comparative Law as Critique* (Northampton: Elgar 2016) 6.

²⁸ FRANKENBERG (27. l.) 83.

²⁹ Pierre LEGRAND hatalmas ívű munkásságának egyik fő üzenete ez.

³⁰ PARISE's national report, III/B. pont.

³¹ William EWALD: „Comparative Jurisprudence (I): What was it like to Try a Rat?” *University Pennsylvania Law Review* 1994-1995/6. 1948.

³² Alapul történetesen saját gyűjteményemet, mindenekelőtt annak mintegy programot adó előszavát vették a szerzők (34. l.), lásd VARGA „Introduction” (6. l.).

³³ MONTESQUIEU: „Dossier de l'Esprit des Lois” in MONTESQUIEU: *Oeuvres complètes* II [Szerk. Roger CAILLOIS] (Paris: Gallimard 1951) 1025.

³⁴ Bogumila PUCHALSKA-TYCH – Michael SALTER: „Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis” *Legal Studies* 1996/2. 181–183.

kultúrát értelmezem” paradoxonáról van ismét csak szó, márpedig „a jog-összehasonlításban maga a konfrontáció a cél.”³⁵ Ez a szembesítés az, amelyben A és változatai, avagy egy mindenkor A és *non-A* kettőssége³⁶ határozottan megfogalmaztatik. Mert „kizárólag akkor tudjuk meg, hogy kik vagyunk, amikor azt is tudjuk, hogy kik nem vagyunk – és gyakran csakis akkor, amikor annak úgyszintén tudatára ébredünk, hogy kik ellen vagyunk”.³⁷ Persze, a bármi és valami más problematikájához hasonló lehet a *bármi* és egy megrendítőként feltárt *ugyanaz* hasonlóságára vagy azonosságára való rádöbben(t)és is.³⁸ Ugyanakkor e konfrontáció tárgyai nem mesterséges képződmények, mint merőben projektáltan létező absztrakt geometriai vagy matematizált mesterséges alakzatok, hanem élő kultúrák, rend-megvalósulások, vagy pontosabban élő és mozgó, a gondolkodást keretek között tartó *ordo*-eszmények, mindegyik másból, más hatásokra, s így egyszersmind másként fejlődöttek, és ezáltal eltérő készségeket, érzékenységeket s fogalmiságokat hozva létre önmaga körében; ezért így – autochton alakulatokként – ezek nem összemérhetők; következésképpen szigorú értelemben nem is osztályozhatók, hanem *legfeljebb taxonomikus* csoportokba sorozhatók.³⁹ Mivel „a jogrendszerek összehasonlítása olyan, mintha eltérő »világképeket« mérnénk össze”,⁴⁰ voltaképpen egymástól eltérő gondolkodásokat vonunk az intellektuális megértés valamiféle közös kalapjába, amelyhez nyilván – közbenső közvetítés gyanánt – „szükséges egy kölcsönösen elfogadott közös nyelv”.⁴¹ Ezzel pedig – mivel „a jogi oktatás célját abban összegezhetsz, hogy az nem más, mint hogy megtanítsuk, miben is áll »a jogásként gon-

³⁵ Melina Girardi FACHIN's national report from Brazil, I. rész.

³⁶ Aminek az elkülönültsége vagy egyáltalán elválaszthatósága éppen nem egyértelmű. Sokáiguan mély filozófikus reflexióként lásd mindenekelőtt Pierre LEGRAND: „The Same and the Different” in Pierre LEGRAND – Roderick MUNDAY (szerk): *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions* (Cambridge: Cambridge University Press 2003) 240–311.

³⁷ Samuel P. HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon – Schuster 1996) 21.

³⁸ Abban való politizáló hamisságra, hogy egy magától adódó *comparatio* eredménye miféle minőségnek/minősítésnek felel(het) meg, friss példát egy monográfiában letem, mely a maga idején a világban élenjáró amerikai *faji törvényhozásnak* a nemzetiszocialista nürnbergi törvényhozással való, egyébként dokumentálható és kétségtelen – egyfelől célokban megerősítő, másfelől eszközöket sugalló, harmadfelől bizonyos eszközök gyakorlati tapasztalataival úgyszintén szolgáló – érintkezése fölötti történetvitát ecsetelte. Amelynek lényege, hogy úgyszólván egy *theus* és *antitheus*, avagy egy *angelus* és *diabolus* találkozásának gondolhatatlan rettenetével utasította vissza még annak felvetettségét is, hogy itt egyáltalán joghatásról, netán kölcsönzés-közeli helyzetről lehetne (lehetett volna) szó. Vö. James Q. WHITMAN: *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law* (Princeton: Princeton University Press 2017).

³⁹ Vö. VARGA Csaba: „*Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása” in H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex; Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2005) 219–242.

⁴⁰ FACHIN's national report, I. rész.

⁴¹ FACHIN's national report, I. rész. A gondolkodás s az érvelés eltérő transzformatív szintjeire, különösen a jogi konfliktusok eldöntése kapcsán, lásd Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Cambridge – New York: Cambridge University Press 2005) és VARGA Csaba: „Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány” *Állam- és Jogtudomány* 2016. 278–301.

dolkodás»⁴² – egy leginkább Münchhausen báró önmaga felemelésének lehetetlen aktusára emlékeztető tettet hajtunk végre ilyenkor, merthogy, legalábbis a megértés és az annak megfelelő eljárás tanúsítására való készség jegyében, minden ilyen lépéssel egyszersmind eggyel magasabb szinten valamiféle *feltételezett szintézis*-be foglalunk egymástól függetlenül fennálló lényeket/léteket: nézeteket s ezekből kifejlesztett intézményeket egyaránt.

A *comparatit*ot magunkért végezzük, hogy mások tükrében magunkat (a magunkét) pontosabban, mert ellenfényben érzékeljük. Ezzel ugyanakkor minden irányban tanulási lehetőségeket nyitunk s tanulságokat tárunk fel,⁴³ miközben a jog önmagában láttatásának pozitívizmusán túlmutatva sajátos gyökérezeteket s különféle emberi intellektualitásokat kísérünk meg láttatni, hagyomány- és kultúra-teremtette összehasonlíthatatlanságban érzékelni, mintegy az összehasonlító jog diszciplináján némileg felülemelkedve megindulni a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása felé.⁴⁴

Mi is tehát a közelebbi cél? Talán az, hogy „a hallgatókat képessé tegyük arra, hogy saját jogi megértésüket különféle versengő s egymást átfedő forrásokból maguk megkonstruálhassák”?⁴⁵ Nos, ha ezt technikai értelemben fogjuk fel, ujjgyakorlat vagy észtorna gyanánt, úgy a feladat bizvást így is kifejezhető. Számomra hívebb, teljesebb, bármiféle *comparatio* hivatásához hűebb annak kifejtése, hogy e cél a *saját megoldás viszonylagosságára*, esendőségére, mint az egyébkénti lehetőségek egyikére történő rádöbentés, s egyben mindennek az eltérő, de szintén lehetséges utak ellenfényében történő láttatása. S ezzel annak megerősítése, hogy „nincsenek kizárólagosan jó vagy egyszerű válaszok”, hiszen „formális anyagok sokasága [áll rendelkezésünkre], mint az embereket foglalkoztató közös problémákra helyénvalóként adható jogi válaszok megkísérlései”.⁴⁶

Mélyen igaz az a meglátás, miszerint: „Míg a multikulturalizmus sokféleséget kínál hallgató-közösségének, a jog-összehasonlítás ahhoz biztosít fórumot, hogy a kontrasztot érzékel(tet)hessük.”⁴⁷ Közvetlenül az a legnagyobb előny ebben, hogy „szabadulást kínál a jog-összehasonlítás száraz múltjától”,⁴⁸ hiszen elvileg a multikulturális hallgatói csoportok helyzete ugyanaz, mint a multikulturális jogesetek⁴⁹ problema-

⁴² HUNTER-HENIN's national report. Magyarországi használatában – amiként pl. magam szokásosan érvelek az elméleti és a történeti tárgyakkal a kurrikulumban biztosítandó megfelelő súlyú hely mellett – e kifejezés egyértelműen a maastrichti konferencia-következtetés megerősítése, ti. azé, hogy a folyvást változó „mit gondol a jog?” helyett az oktatásban elsősége a „miként gondolkodik a jogász?” megválaszolásának/megtanításának van.

⁴³ Aalt Willem HERINGA: *Legal Education: Reflections and Recommendations* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 107.

⁴⁴ H. Patrick GLENN: „Doin' the Transsystemic: Legal Systems and Legal Traditions” *McGill Law Journal* 2000/4. 863–898.

⁴⁵ HUSA (8. lj.).

⁴⁶ JUKIER (23. lj.) 3.

⁴⁷ PARISE's national report, III. pont.

⁴⁸ Geoffrey SAMUEL: „What is Legal Epistemology?” in Maurice ADAMS – Dirk HEIRBAUT (szerk.): *The Method and Culture of Comparative Law: Essays in Honour of Mark van Hoecke* (Oxford – Portland: Hart 2014) 36.

⁴⁹ Wibo M. VAN ROSSUM: 'Resolving Multicultural Legal Cases: A Bottom-up Perspective on the Internationalization of Law' in Jan KALLBERS – Mortimer SELLERS (szerk.): *The Internationalization of Law and Legal Education* (Switzerland: Springer 2008) 113–128.

tikájáé: a formális jog nem több, mint csak egyetlen fogódzó, aminek irányjelzését még számos további körülmény befolyásolja vagy pontosítja.

Ezt mutatja már a jog *nyelve* is. A jog nyelve, mely mindenkor az adott közösség általános nyelvének a része vagy kiágazása, amely annak szakmai változataként, de az általános nyelvhasználatba ágyazottan működik és fejlődik. A jog nyelvének sokszoros – a nemzet közönséges nyelvébe s az adott jog szakmai technikalitásaiba való – beágyazottságát a benne használt megnevezések formalizmusa, absztrakturna, s nem utolsó sorban az anyanyelvi használatban beállt megszokottság sikerrel rejti. A jogi nyelv ti. nem egyszerűen

„egy nemzeti nyelvnek a jogszövegek formábaöntéséhez használt jogi terminusokból, mondatokból, állandósult megállapodásszerűségekből álló alrendszere. Hanem mint a kérdéses rendszerben működő jogászok kollektív emlékezet, generációk során át tárolója is a szóbanforgó jogi közösség tapasztalatainak, szokásszerű eljárásának és világképének egyaránt.”

Erre utal, hogy hét évtizedes jogi együttműködés ellenére az, ami a közösségépítő Európában, a mai Európai Unióban mintegy már fél évszázad olykor heroikus erőfeszítéseinek termékeként mára kialakult, imént idézett tudós elemzője szerint még nem „közös jogi nyelv”, legfeljebb „jogi diskurzus”, mely pusztán annyiban „közös”, amennyiben tényleg „nyelvek közöttiként kultúrákon átívelő”.⁵⁰ Ez tehát a jogiség és mindenkori társadalmi beágyazódása teljes spektrumának a feltárását/megértését magában foglalja.

Ez egyebek között nem más, mint transznacionális kapcsolatok összjátéka, egyéb területekkel való kölcsönhatás, globalizált társadalmi összefüggésben új helyzetek megoldására hivatott alkotó értelmezés, mely ugyanakkor figyelembe veszi az emberi magatartás szabályozását végző egyéb utakat s módokat egyaránt. Röviden szólva nem más ez, mint arra történő felkészítés, hogy váljunk határok nélküli – *sans frontières* – jogászokká.⁵¹ Egyfelől így „maga a joghallgatók osztályterme kezd megvalósítani jogi pluralitást mindazon jogi tapasztalatoknak, kultúráknak, felfogásoknak s rendeknek az egymásra épülése és kölcsönhatása folytán, amiket az egyes hallgatók hoztak az osztálytermekbe magukkal”.⁵² Másfelől viszont ez minden mögöttes és/vagy érintett területen – azaz „(1) a vallás, az etika és az értékek; (2) a társadalmi-kulturális normák és a társadalmi-gazdasági berendezkedések; (3) a különféle állam-központú jogok s az ezeket fenntartó politikai berendezkedések; és végül (4) a nemzetközi jog változatos formái és a jelenkori világunkban uralomra szert tevő normák”⁵³ térén – eltérő prioritásokat állít fel arról, hogy mi és miként az adott autochton kultúra esetleg szentként tisztelt és nem profanizálható identitás-mag-

⁵⁰ Anne Lise KJÆR: „A Common Legal Language in Europe?” in Mark van HOECKE (szerk.): *Epistemology and Methodology of Comparative Law* (Oxford – Portland: Hart 2014) 387–388, 393 és 397.

⁵¹ PARISE’S national report, I. pont.

⁵² HUNTER-HENIN’S national report.

⁵³ HUNTER-HENIN’S national report.

ként hitt és megélt alapja, vagyis hogy – a merő tudomásul vételen túl, végső soron – mi és miként vitatható és vitatandó egyáltalán.

Az irodalom természetesen messze túlmegy ezen, s olykor egyenesen egy „globális polgárságra”⁵⁴ elő- és felkészítő globális jogtanításról⁵⁵ értekeznek, amiben az oktatás transznacionalizálása⁵⁶ az „elme globalizálásának”,⁵⁷ mint a globalizmusok mögött álló olyan hegemonizáló törekvéseknek a merő eszköze, amiket valamiféle „misszionáriusi megközelítés” veszélyes és önbecsapó felsőbbrendűségi tudatától egészen egy „geopolitikai álláspont” nyomásgyakorló – szokásos amerikai kritikai terminológiával élve: imperialista – szolgálatáig terjedő megfontolások vezethetnek, és mai globalizálódó világunkban éppen nem kivételesen vezetnek is.⁵⁸ Amennyiben igazat adunk a jellemzésnek, amely szerint mára, valóban,

„már eltávolodtunk különféle »szuverén« rendszerek színskáláinak az észlelésétől egy egyetlen háttérrel eredményező struktúrához érintőlegesen történő kapcsolódás észlelése felé [...]. Noha még változatlanul a szuverenitás terminusaiban beszélünk és gondolkodunk, gondolkodásunk egyszerűen és elsődlegesen magából a szuverenitásból indul ki – nos, egy ilyesféle képzet már nem tükrözi a valóságot. Hiszen valójában a rendszerek közti kölcsönkapcsolatok, érintkezés, együttműködés (és így

⁵⁴ Jan M. SMITS: „European Legal Education, or How to Prepare Students for Global Citizenship?” in A. W. HERINGA – B. AKKERMANS (szerk.): *Educating European Lawyers* (Antwerp: Intersentia 2011) 43–64.

⁵⁵ Vö. François OST – Mark VAN HOECKE (szerk.): *The Harmonisation of European Private Law* (Oxford: Hart 2000), ill. Sir Frederick POLLOCK: *Oxford Lectures and Other Discourses* (London: Macmillan 1890) 108; mindkettőt idézi Catherine VALCKE: „Global Law Teaching” *Journal of Legal Education* 2004/2. 180. 64. lj.

⁵⁶ W. Michael REISMAN: „Designing Law Curricula for a Transnational Industrial and Science-based Civilization” *Journal of Legal Education* 1996/1. 322–328.

⁵⁷ Xavier BLANC-JOUVAN: [recenzió: Mathias REIMANN – Reinhard ZIMMERMAN (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Law* (Oxford – New York: Oxford University Press 2006)] *The American Journal of Comparative Law* 2008/4. 1084.

⁵⁸ Gail J. HUPPER: „Education Ambivalence: The Rise of a Foreign-Student Doctorate in Law” *New England Law Review* (49) 2015. 424. Vö. még VARGA Csaba: „Jogi mintaadás egy globalizálódó korban” *Társadalomkutatás* 2006/1. 33–60. Ez összefüggésben figyelemfelhívó a nemzetközi hivataltal kapcsolatok mai gyakorlatának egyik új eleme – elferdülése – is. „A nemzetközi kapcsolatokban – írja pl. a Bertrand BADIE: *Humiliation in International Relations: A Pathology of Contemporary International Systems* (Oxford: Hart 2017) kiadói ismertetése www.bloomsburyprofessional.com/uk/humiliation-in-international-relations-9781782256199/ – egyes államok gyakran tagadják mások jogi státusát, stigmatizálják gyakorlatukat vagy éppen kultúrájukat. Mások megalázásának diplomáciai sikon történő ilyen aktusai gyakran fordulnak elő a modern diplomáciában. A [19. századelőben domináló – V. Cs.] nevezetes *Concert of Europe* felbomlását követő időszakban számos klub-alapú diplomácia járatta le magát azzal, hogy távol álltak bármiféle átfogó sokoldalúságtól. Ilyesféle erőfeszítések példái közé sorolható a G7, G8, G20, sőt a P5 is. Az efféle »érintkezés-csoportok« úgy lépnek fel, mintha a kizárás, a marginalizálás hatalmával felruházott tényleges vezető intézmények lennének. Manapság hatásukban az ilyesféle megalázási aktusok csupán a nemzetközi rendszer korlátairól és a diplomáciai hatékonyság hiányáról tanúskodnak, merthogy szabályos diplomáciai eljárásként a megalázáshoz folyamodás éppen erőteljesen erodálja a nemzetközi rendszer hatalmát. Az ilyen eljárások csakis a gyarmati múlt, a sikertelen erodálódás, a globalizációról eltévelyedetten alkotott vízió s a [szovjet-amerikai – V. Cs.] két-hatalmi múlt után egy igencsak veszélyes újrapiépítés szerencsétlen vegyületei.”

tovább) olyan mély lett már, hogy mára tényszerűen csakis egyetlen globális rendszerről beszélhetünk”,⁵⁹

úgy a fentiek maguk is józan realizmusról tanúskodnak. Ennek megvitatása azonban kívül esik a jelen topika körén.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *comparatio* nemcsak *horizontális* síkja van: egymástól független jelenségek összevetése; hanem létezik egy *vertikális* síkja is: valamely jelenség eltérő időbeli állapotainak az egymással összevetése. Ráadásul mindkettő tanulmányozása egyenlőképpen nélkülözhetetlen a felszínen túlmutató bármiféle megértéshez, és éppen egymásra vissza nem vezethetően eltérő nézőpontból.⁶⁰ Mert míg a *másiktól* azt tudjuk meg, hogy nem feltétlenül a miénk a lehetséges világok legjobbika, azaz minden emberi képződménynek létezik/létezhet alternatívája. Az önnön előzményből viszont megtudhatjuk azt, hogy miként alakult tegnapelőttiből tegnapivá, majd maivá; vagyis önmagaként megmaradásának és szüntelen változásának az egyidejűsége feltehetően miféle továbbmozdulások lehetőségét és logikáját tartogathatja a jövő számára. Jelenünk túlpolitizáltságáról, a globalizmus hajtóerőinek önös többletérdekéről (mert óhatatlanul a befolyásolásnak a szerves fejlődés igénye iránti érzéketlenségéről) vall, ha mai vitáink folyvást az előbbi megközelítést erőltetik tematizálásukban; holott valamelyes megalapozást, a továbbfejlesztésben biztonságot csakis az utóbbival való egysége, az összehasonlító történeti megközelítés eredményezhet.⁶¹

3. A VILÁGAN ELFOGLALT SAJÁT HELY, AZ ÉN-KÉP CENTRALITÁSA

A tudományban immár közhelyszerű, hogy a valóság összegész; létformája folyamat; s minden, ami részt vesz ebben, kölcsönhatásokból és kölcsönhatásokban alakul, vagyis bármely porcikája csakis az ezen összegész mindenkori kapcsolatrendszerében elfoglalt mindenkori helytől nyeri el alapmeghatározását. A *comparatio* azonban legalábbis közvetlen műveleti körén belül túlmutatni látszik ezen, hiszen mint az összegészen belüli elemzésnek a része, amelyben azt, ami történetesen elemzésünknek a tárgya lesz, éppen az összevethetőség érdekében önmagukkal azonos önálló létezőkként kell tételeznie – s ebben mind a folyamatszerűséget s mind az abban pozícionáltságot immár kizárólag egy dologszerűsített entitásra visszavezetetten láttatnia. Az ember alkotta második természet, a kultúra viszont túlnyomórészt virtuális világ, gondolati és fogalmi projekcionálások terméke. Ennek kap-

⁵⁹ Mary HISCOCK – William VAN CAENEGEM: „Epilogue” in Mary HISCOCK – William VAN CAENEGEM (szerk.): *The Internationalisation of Law, Legislating, Decision-making, Practice and Education* (Cheltenham: Edward Elgar 2010) 288.

⁶⁰ Gottfried W. LEIBNIZ: *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l’homme et l’origine du mal* (Amsterdam: I. Troyel 1710).

⁶¹ Így is értelmezhető a klasszikus megjegyzés – Fritz PRINGSHEIM: „The Inner Relationship between English and Roman Law” in Fritz PRINGSHEIM: *Gesammelte Abhandlungen I* (Heidelberg: C. Winter 1961) 78 –, miszerint „az összehasonlító jog jogtörténet nélkül lehetetlen vállalkozás”.

csán, ha összehasonlítunk, az *Én* és a *Mi*, mint adott kultúrahordozók, pontosabban ezek mint teremtők teremtményei kerülnek egybevetésre a *Te* és a *Ti* teremtményeivel. Ez az, amiről elmondhatjuk, hogy alapvetően azért folyamodunk összevetéshez, hogy többet, funkcionálisan és relacionálisan (tehát tágabb kontextusban) mélyebbet tudjunk meg a magunkéiról – miután a másikat is valamelyest megismerve, azokkal összemértük.

Látszólag hiába állítottuk bevezető fejtegetéseinkben, hogy tudományművelésként a jogi *comparatio* – elvileg – ugyanolyan megismerési kérdéseket vet fel, mint eredményeinek a tanítása, hiszen utóbbinál a ténylegesen felmerülő problémás helyzetek kevésbé pusztán episztémikus gátabból, mint inkább s egyszerűen eleve a célközönség ifjonti, kezdő mivoltából, a bevezetendő tudás tekintetében még beavatatlanságából adódik.⁶² Ráadásul olyan ifjakról van szó, akik még a *comparatio*-alapként szolgáló hazai jogot sem ismerik igazán; s főként nem gondolkodásmódjának bölcseleti mélységében, hanem jobbra és legfeljebb felszínében, néhány kulcsterminusában s intézményében. A megválaszolandó helyzetek nem csekély része így bizonyonnan tisztán pedagógiai jellegű válaszadást kíván, hiszen a megoldás feltehetően túlnyomóan azon múlik, hogy az oktató és oktatási anyaga mennyire tud az adott konkrét helyzetben meggyőző és megnyerő lenni hallgatósága számára.

A világ nemzetköziesedése következtében roppant módon megnövekedett s változatlanul növekszik azon képző intézmények száma és minősége, ahol az oktatás alanya, tárgya és célközönsége egyaránt – legalábbis részben és legalábbis funkcionálási képességében – multikulturális. Ez nem változtat azonban az általános érvényüként megfogalmazott megállapításon, hogy még egy mai körkép is provincializmusról tanúskodik;⁶³ amiként azon sem, hogy a más/másik iránti érdeklődés, ha egyáltalán jelen van, úgy leginkább európai kontinentális országok részéről a *common law* irányában tanúsított megértési készséget, nyitást jelent – ami ellenkező irányban viszont már kevésbé szokott gyakorlat lenni.⁶⁴ Vagyis az akár a történel-

⁶² A „beavatás” legjobb eszköze pedig éppen nem más, mint a hallgatók olyan – irányított – aktiválása, amelyben – csupán *ex cathedra* hallgatott vagy olvasott ismeretelsajátítás helyett vagy mellett – saját intellektuális erőfeszítéseik eredményeként, azaz számukra személyes sikert jelentő önálló problémamegoldásként maguk jutnak el, ráadásul immár önnön belső meggyőződéssel, a kérdéses készséghez és tudáshoz. Magam negyed évszázada munkálkodom adott témákban szabadon választható kiscsoportos szemináriumokkal, melyek topikája hétről hétre egy-egy tanulmány feldolgozása az adott tárgykörben. A hallgatók csak a kérdéses foglalkozás irodalmának előzetes tanulmányozásával vehetnek azon részt; egy-két véletlenszerűen kiválasztott hallgatót exponálja vázlatosan a témát, saját kritikai vagy továbbvivő, ill. további problémabokrokra utaló meglátásainak a fényében; majd sorban minden egyes résztvevő elmondja a magáét; s csak ezután szólalok meg én, reflektálva az elhangzottakra s emlékeztetve el nem hangzott súlyponti kérdésekre, ha egyáltalán szükséges. Ezt követően még másfél órán át szabadon vitázik, pontosabban problematizál a téma fölött fél- vagy egytucatnyi hallgató, közben természetesen általában moderáltan. Oly sikeresnek tetszik ez, hogy még évtizedek után is hálásan emlékeznek élményére az egykori résztvevők.

⁶³ Christophe JAMIN – William VAN CAENEGEM: „The Internationalisation of Legal Education: General Report for the Vienna Congress of the International Academy of Comparative Law, 20–26 July 2014” in Christophe JAMIN – William VAN CAENEGEM (szerk.): *The Internationalisation of Legal Education* (Switzerland: Springer 2016) 15.

⁶⁴ JAMIN–CAENEGEM (63. l.) 19.

mileg felfogott jogfejlődésre, akár a jelenkorban együtt élő jogi berendezkedésekre támaszkodó *comparatio* éppen nem tetszik még általánosnak a mai világtérképen. Az átmenetet egy nemzetköziesedő közösségben például olyan félmegoldások jelzik, ahol csakis nemzeti jogot oktatnak (ráadásul adaptáció s világnyelven hozzáférhetővé tett segédletek nélkül) egy nemzetközinek aligha tekinthető nemzeti nyelven; ráadásul olyan feltételek között, amikor a professzori kar csakúgy, mint vendég-hallgatósága, csak kevésbé járatos bármely közbenső vagy közvetítő nyelvben.⁶⁵

(Ám ha ennyi is megvan, ez máris eredmény. Emlékszem, amikor a maastrichti jogi kar Nico Roos professzorával már a lehetővé tett első körben, 1990-ben az Európai Gazdasági Közösség TEMPUS programjának finanszírozását megnyerve körbejártam mintegy két tucatnyi nyugat-európai partnerünket. Még nekem, a hidegháborús fal túloldalára zárt, közel fél évszázad proletárdiktatúrájától megnyomorított és ideológiailag egyaránt *gleichschalt*oltatásra szánt egyedének is megbotránkoztató volt, hogy kevesebb idegen, akár angol nyelvű irodalmat találtam ekkor történetesen francia és egyéb frankofón vidéki jogi kari könyvtári gyűjteményekben, mint – merő kontraszt-példaként – Nikolae Ceaușescu szellemileg és anyagiilag véglegesen lepusztított Romániájában.)

A maastrichti sugallat negyed évszázada még arról szólt, hogy elvileg úgyszólván bármely – történetesen a kontinentális Európában kontinentális európai – jog alapulvételével tanítható a jogunk, mert tételezettségében úgysis csupán gyakorló terep lesz, s úgysis csak a nagyban-egészében sok évszázados közös múltból olvashatjuk ki további alakulásának valószínűsíthető irányait és módjait. Nos, merev követéssel hazai helyett idegen jog alapként történő tanítására nemigen akadna manapság sem gyakorlati példa, aminthogy arra sem túlzottan, hogy a hazai mellett, azzal egyazon mélységben taníttassék valamely idegen jog.

Ám a mögöttes jogfejlődés és éthosza, továbbá egy jogszociológiai, jogantropológiai és jogi módszertani látásmóddal bővített jogbölcselet, valamint a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozását kilenc féleven át tananyagként, majd államvizsgatárgyként szintetizáltan is számon kérő programot magam dolgoztam ki Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi kara létrejöttékor, pár évvel a kommunizmus bukása után. Ennek néhány évvel később, a pozitív tárgyak előrenyomulása okán történt valamelyes gyakorlati visszaszorítása, viszont még erőteljesebben mutatta az összehasonlító *jogi kultúráknak a jogbölcselettel* való szerencsés találkozását, sőt egyenesen e szinten összefonódását. Hiszen az utóbbi már eleve az egyes történelmi és jelenkori kultúrákra külön-külön jellemző specifikus – lokális – geniozítás és *ordo*-eszmény felől közelítve vizsgálta az egyes jogi berendezkedések mögöttes világgképét, rend-eszményét és -eszméjét, az ettől megkövetelt szabályozási kört, s az ezekhez rendelt instrumentáriumot.⁶⁶ Már pedig ebben az értelemben egyszersmind mintegy a nemzeti (vagy legalábbis az adott jogi kultúrákhoz kötődő) jogbölcselet-művelésnek mint 19. századi pozitívizmus-

⁶⁵ Pl. Alexandra MERCESCU's national report from Romania.

⁶⁶ Vö. VARGA (21. l.).

hagyatékknak egy valóban egyetemes nézőpontú, valóban társadalombölcseleti jogi bölcseletté válását kívánta elősegíteni.⁶⁷

4. A JOGCSALÁD-PROBLEMATIKA

Az elsődleges találkozás a másikkal, a külsővel, az idegennel mindenképpen eltérő jogi kultúrát jelent,⁶⁸ amit a világ ismert jogrendszereinek csoportosításában – taxonomizálásában – leginkább a valamilyen értelemben felfogott *jogcsalád* gyanánt szokott a diszciplína nevesíteni.⁶⁹ Így hát ez az, ami a „kihívás vagy alkalom” típusú problémafelvetés – ami a számunkra eleve megadott cím dilemma-megfogalmazása – elsődleges terepnuma és forrása lehet.⁷⁰

A mai felfokozott publikációs áradatban – hiszen az elektronikus térből előhívható irodalmon alapulva, számítógépes íráselőállítási technológiákat alkalmazva ma már könnyebben születnek tanulmányok, amelyeknek ma egyébként is tömegtermelése zajlik, hála a gyártásszervezési technológiáktól megkövetelt nyilvántartási rendszereknek, amelyeket, követelményként, az időközben hallatlanul megnövekedett számú oktatási és kutatási intézmények amerikai kezdeményezésre világszerte már rendre átvettek – a kritika, a kritizálás a legkönnyebb műfaj; különösen, hogy megragadható, vagyis fizikai létezőként, tényszerű alapként definiálható valóság-tárgya nincs.

Hiszen tudománytárgyunk maga is gondolati projekció, s az ilyesmiből előálló úgyszólván végtelen halmaznak úgyszólván tetszőleges csoportosítása lehetséges. Következésképpen nincsen ezek között olyan, ami mindenekfelett jó vagy bírálhatóságon felül álló minőséggel felruházott lehetne; mindegyik jogrendnek vagy

⁶⁷ Amint a szerző egy korábban publikálatlan jegyzetében ezt már 1973 táján rögzítette – megállapítva, hogy az önmagukra büszke ún. „általános jogelmélet” oktatási tárgyak mind legfeljebb az adott domesztikus (nemzeti) jogon belüli körben általánosak; ennek szintjén és igényén azonban aligha mutatnak túl. Vö. VARGA Csaba: „Összehasonlító módszer és jogelmélet” in VARGA Csaba: *Útkeresés: Kísérletek [kézirat]* (Budapest: Szent István Társulat 2001) 95–101.

⁶⁸ A 2002. őszi brüsszeli *Conference on Epistemology and Methodology of Comparative Law* alkalmán kifogásolta baráti beszélgetésben H. Patrick Glenn, hogy már előadásom címében is a 'legal culture' kifejezéssel élek, noha ez náluk – amerikai megközelítésben – nem korrekt, mert (1) maga a 'kultúra' a német romanticizmusban gyökerezik, ami már a nemzetiszocializmusra való hatásgyakorlása okán eleve kétségesé teszi; (2) megosztó, mert valamely oldalnak elsődlegességet tulajdonítva polarizál, tehát dezintegratív hatású; ráadásul (3) felesleges is, mert nem mond többet/mást, mint a 'jogi hagyomány'. Erre csak azt válaszolhattam, hogy (1) számomra ez a *colere/cultus*-gyökerezetű *cultivare* nyomán mint Voltaire tanítása, a *Candide* végűzeneteként ismerős; (2) nem szinonimák, hanem eltérő irányok/tartalmak; mert (3) 'kultúra' az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a 'hagyomány' viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír. VARGA Csaba: „Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában” *Jogtudományi Közlöny* 2005. 51–59.

⁶⁹ Lásd pl. Barbara DÖLEMEYER: „Legal Families” 2010. ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/legal-families kül. 32, megjegyezve itt, hogy a csoportosítás azért nehéz, mert tárgya is, taxonómiája is „állandósult áradásban” leledzik. Ami igaz ugyan, de az alapvető ok az autochton függetlenségű másságok összemérhetetlenségében rejlik.

⁷⁰ Silvia FERRER's national report from Italy, 1. pont.

konkrét jogintézménynek a haszna csak viszonylagos; és végső soron azért taxonomizálunk, hogy bizonyos – többnyire fejlődési – összefüggéseket s ezekből adódó olykor technizált – többnyire funkcionális – rokonságokat didaktikusabban, vagyis szembeszökőbben s nagyobb meggyőző erővel láttathassunk.⁷¹

Nos, napjainkban divatos, hogy magát e kategorizálást sokan a szerzők közül elavultnak tartásák,⁷² vagy éppen már kiindulásában félrevezetőnek,⁷³ s így pusztán némi didaktikai előnnyel rendelkezőnek,⁷⁴ ami mindenekelőtt kritikailag kezelendő,⁷⁵ bár jobb híján talán még valamelyest használható.⁷⁶ Itt is, mint úgyszólván mindig és mindenütt a tudományos gondolkodás fejlődésében, a kritika örvén eleinte bizonyos – védhető és különállásukban igazolható – kivételek nyertek korrekciós elismerést, míg lassan a kritikai lendület felemésztette, önmagává átformálta, s ezzel, az eredeti teljesítményt felmutató mivoltában megsemmisítve, fokozatok úgyszólván értelmetlen masszájává gyúrta át azt, aminek valaha még önálló mondanivalója volt. Mert a jogrendszerek vegyes eredete és hovatarozása, a *mixed/mixing* elfogadása és fáradhatatlanul tovább nüanszizozása a mai divat,⁷⁷ amiről lassan azt is tudjuk, hogy nincs – és minél nagyobb távlatból és minél mikroszkopikusabb mélységekhez elérkezve szemléljük, nem is lehet – kivétel alóla. Teljességgel jogos ilyen módon a kritika felett gyakorolt kritika. Mert

„a vegyes rendszerek körének továbbtágítása immár azt kockáztatja, hogy elrejtí vagy szétmossa azokat a megkülönböztető vonásokat, amelyek segíthetik a hallgatókat a legváltozatosabb hagyományok jellegzetességeinek az azonosításában, valamint ama mérték meghatározásában, hogy az egyes rendszerek közt milyen kölcsönzések s átültetések fordultak elő”.⁷⁸

Ami itt és most annyit jelent számunkra, hogy miután eljutottunk annak immár semmitmondó megállapításához, hogy eredeti őslétezők már nem lévén valamilyen fokon minden, amiként minden más is, egyaránt vegyes, azaz egyszersmind valami mással vegyült [*mix*, *mixed* és *mixing*], a mégis értelemkeresés vágyában vagy

⁷¹ VARGA (39. l.).

⁷² James GORDLEY: „Common Law und Civil Law: eine überholte Unterscheidung” *Zeitschrift für europäisches Privatrecht* 1993. 498–518. és Mariana PARGENDLER: „The Rise and Decline of Legal Families” *American Journal of Comparative Law* 2012/4. 1043–1077.

⁷³ Pl. William TWINING: *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 63–87.

⁷⁴ Konrad ZWIEGERT – Hein KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts* I–II (Tübingen: Mohr Siebeck 1969–1971).

⁷⁵ Pierre LEGRAND: „European Legal Systems Are Not Converging” *International & Comparative Law Quarterly* 1996/1. 52–81.

⁷⁶ Heinz KÖTZ: „Abschied von der Rechtskreislehre?” *Zeitschrift für europäisches Privatrecht* 1998. 493–505.

⁷⁷ Vernon V. PALMER: *Mixed Jurisdictions Worldwide: The Third Legal Family* (Cambridge – New York: Cambridge University Press 2001) és Esin ÖRÜCÜ: „View of Legal Families and of Mixed Systems” in Esin ÖRÜCÜ – David NELKEN (szerk.): *Comparative Law: A Handbook* (Oxford: Hart 2007) 169–187.

⁷⁸ FERRERI’s national report, 1. pont.

visszahozunk valamit a jogcsalád szerinti tipológiából, vagy behullunk a megkülönböztetlenség/megkülönböztethetlenség immár amorffá tett káoszába.

Nos, konkrét megfogalmazásban felvetett *oktatási gond*ként arról értesülhetünk, hogy például a Japánban tanuló különféle kelet-ázsiai hallgatók számára egy, még René Davidtól javasolt „4. Egyéb rendszerek [...] (2) Távol-kelet (kinai és japán jog)” típusú csaknem egybemosása két hatalmas történelmi egységnek egyszersmind megrökönyödötően eurocentrikusnak és értelmezhetetlenül tágnak tetszik; ezért hát nagyobb magyarázó erővel felruházottnak tartanak/tartának egy „vegyes jogi migráció” típusú ábrázolást, amelyben nem jogcsaládok játsszák az egymás közötti tagolás szerepét, hanem – ehelyett – a pusztán valamiben egymáshoz hasonlítható ún. családfák.⁷⁹ Itt persze akár annak feltevését is megkockáztathatjuk, hogy ez a még hidegháborús időkben, fél évszázadnál régebben született – bár akkor klasszikus, és a nyugat-európai s az atlanti tájékozódás számára a saját idején úttörő jelentőségű – dauidi osztályozás⁸⁰ mai bevezető használata a bármi idegennel még csak először most találkozó távol-keleti fiatalok számára nem lehetett más, mint egyenesen jó pedagógiai érzékkel kifundált provokáció: figyelemfelhívó lépés, hogy vitát gerjesszen egyáltalán magáról a problematikáról s annak éppen nem könnyű megválaszolhatóságáról. Annál érdekesebb, hogy az ennek kiváltására hivatott helyi – történetesen japán – kezdeményezés Távol-Kelet jogi hagyományainak egymás közti rendezésére éppen aligha igazán más; inkább csupán valamelyest nüanszírozottabb. A Japánt, Kínát, Taiwan és Dél-Koreát magában foglaló úgynevezett „*kelet-ázsiai jogcsalád*” megkonstruálására gondolok,⁸¹ melyben szerzője szerint közös jegy a német hatású polgári törvénykönyv s az egyöntetűen rizstermő területeken elhelyezkedő földrajzi szomszédság; továbbá a konfucianizmus hatása; valamint a kínai karaktereken nyugvó írásbeliség. Komoly belső eltérést mutat viszont ugyanezen szerző szerint az, hogy „miután a Kínai Népköztársaság a többi országtól gyökeresen eltérő politikai rezsimmel rendelkezik, tudatába kell jöjjünk annak is, hogy maga a »jog« fogalma meghatározásában is különbség állhat fenn”, valamint hogy az utóbbi kettő számos intézménye ismeretlen az előbbi kettőben, s hogy Dél-Koreában úgymond csekély a bizalom a bíraskodás pártatlanságában.

Ugyanennyire érzékeny pont lehet egyéb, a nyugati jogi kultúráktól távol eső hagyományoknál, például India roppant összetett, s alkotóelemeinek belső összetettségében azok egymás között is bántódás-okozáshoz vagy visszatetszéshez közeli hatások kiváltására alkalmas, a kívülálló számára nem egykönnyen követhető komplexitása; és hasonlóképpen, ugyanilyen gonddal járhat a zsidó vagy az iszlám jogforrásokban a vallási források bonyolultságának érzékeltetése vagy éppen a török családjog többeműségének a bemutatása.⁸²

⁷⁹ Hitoshi AOKI's national report from Japan, hivatkozva René DAVID kézikönyvére (80. l.), ill. Esin Örücü munkásságára.

⁸⁰ René DAVID: *A jelenkor nagy jogrendszerei: Összehasonlító jog* [1964] [Ford. Nagy Lajosné Dusa Margit] (Budapest: KJK 1977).

⁸¹ Kiyoshi IGARASHI: „Gibt es einen ostasiatischen Rechtskreis?” in Friedrich ASCHIERI (szerk.): *Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert: Festschrift für Knut Wolfgang Nörr* (Köln: Böhlau 2003) 419–430.

⁸² FERRERI's national report, 3. pont.

Theoretikusan ez elsődlegesen csak annyit sugall, hogy mindig a középérték, a *közös nevező* megtalálása a legnehezebb. Hiszen minél általánosabb ez, annál kevesebb a mondanivalója; és minél specifikusabb, annál több kivételt fog majd felmutatni, ami végső soron esetleg majd – kereteit szétfeszítve – teljességgel tartalmatlanná avatja.

Magam ilyen nehézségekkel nem találkoztam. Talán azért is, mert nem pedáns komparatista klasszifikációs tagolással, és különösen nem előzetesen és egyetemes érvénnyel katalogizált kérdéssoroknak az egyes jogrendekre vetített megválaszolatásával, hanem jogbölcselekedési lehetőségekként, az *ordo-eszmény* történelmileg kialakult leginkább jellegzetes megnyilatkozásainak a soraként tárgyaltam az áttekintett számos múlt- és jelenbeli jogi kultúrát. Tehát a legfontosabb mindebben, hogy számomra az összehasonlító jogi kultúrák oktatási diszciplínája éppen nem kérdések előzetesen kodifikált listájára jogcsaládonként kikínódott válaszok sora,⁸³ hanem történetesen azon mozzanatok – építő vagy működés-elemek, így jogmegtestesítő szándék, fogalmiság, rendszerszerűség, belső logika, igazolási eljárás és így tovább – megvilágítása, amelyek kizárólag adott helyen és körben élő egyedi megtestesülésként éppen egy-egy jogi kultúra specifikusan *saját* és sajátos *geniozitását* adják. Így nincs olyan torzulás, hogy a kontinentális európai jogforrási rendszer rigorozitásával kérdezzünk rá az angol jogra, vagy hogy jogbizonytalanságot gyanítottassunk mindenütt, ahol az, amit bármely más jogrendszer a saját renden belül jogként azonosít, nem absztrakt fogalmiságba csomagolt zárt szabályrendszert kínál.⁸⁴ S ha valamiféle – de végső soron egyikre sem illő, mert azok mindegyikén erőszakot tevően általánosított – rendszertani kategóriákkal operálás helyett a jogi gondolkodás mint valamely társadalmi *ordo* biztosítása – tehát ismét csak: jogbölcselet – felől közelítünk, úgy éppen arra fogunk rádöbbsenni és rádöbbsenteni, hogy *mindegyik: más* – és hogy mindegyik a maga módján hatékonyan és saját társadalmi rendje közegében igazságosnak elfogadottként segítheti elő a társadalmi rendteremtést. És ami a legfontosabb mindebben egy mindent magában foglaló általánosságú teoretizálás számára: élő társadalmak élő képződményeiről lévén szó, egyik sem helyezhető el semmiféle linearitásban, amiként valamiféle vertikálitásban sem. Mert mindegyik egy összetéveszthetetlenül más, *saját közeg* szülöttje,⁸⁵ ráadásul – és ez az antropológiai végső igazság szempontjából a legfontosabb – egyik sem rangsorolható a másikhoz képest, mert funkcionalitásában mindegyik tökéletesen megfelelhet saját

⁸³ Érdekes, hogy ez történetesen éppen René David klasszikus műve feldolgozási módjában jelentkezett, noha alapállásaként – végtelenül rokonszenvesen – éppen ő vallotta magáról: „Akárhogy is, ösztönösen bizalmatlan vagyok a rendszerek, a merőben teoretikus nézetek, a nem hiteles tudomány iránt. Számomra nem létezik mindenre és mindenkor jó modell; mindent gyűlölök, ami dogmatikus, rendszer-szellemű vagy fanatikus.” René DAVID: *Les Avatars d'un Comparatiste* (Paris: Economica 1982) 10.

⁸⁴ Háttéréként lásd VARGA (szerk.) (6. l.).

⁸⁵ Ami akkor is áll, ha történetesen tömeges jogátvételhez folyamodik vagy ilyet szenved el. Amikor a kommunizmus bukása után Magyarországot már-már joghagyományja folytonosságát megkérdőjelező jogkölcsonzések sora lepté el, pozitív példaként két országot említhettem, mint ahol bármely hatást mégis a honi hagyományok újramegerősítésével, ahhoz asszimiláltan adaptáltak (ez volt Japán), ill. ahol főként a kérdéses ország hatalmas vidéke újraéltette a hagyományt (ez pedig Törökország).

feltételeinek. Ráadásul az 'ősi', az 'eredeti' értelmében vett ún. primitív⁸⁶ – a jogi népraiznak, az autochton vagy törzsi jogokat szemügyre vevő jogantropológiának is ez az egyik leggyakoribb üzenete – a maga módján éppen annyira differenciált, komplex építkezést mutathat, mint a modern társadalmak gyakran önnön technikai bonyolultságaikba belebukó mai joga.⁸⁷ Ezért az egyes jogi kultúrák értékelése is ilyen módon elsődlegesen kizárólag saját körükön belül értelmezhető.

Ha tehát az autochtonitásról vagy a mai törzsi jogokról, a klasszikus zsidó és iszlám jogfelfogásról, a történelmi Kína, Japán és Korea jogszemléletéről, a görögségből a római jogba, ahonnan a köztársasági, majd császárkori változatokba, a középkori jogfelfogásba s a szokásjog felé vezető utakról, majd a kontinentális fejlődés során a kodifikáció korszakában megtestesült jogváltozatokról (beleértve a szabadjogi erjedést s a kodifikációs/rekodifikációs szándékokat egyaránt), az angol-amerikai jogfejlődésben pedig az évezredes fejlődésről (beleértve a precedens-alapozás történelmi változatait s a maguk változó időiben az angliai/amerikai kodifikációs törekvéseket egyaránt) szólok is, a panoramikus körkép minden esetben az emberi találménységnek egyöntetű dicsérete lesz, s egyben lenyűgöző példatár, mely legelsőben is a *varietas delectat* gyönyörűségéről szól. Mert egyfelől az *ordo*-eszmények lehetőségesen és funkcionálisan tág változatossága, másfelől mindegyik kultúrában azon vonások emeltetnek ki, amelyekben pontosan azok sajátos, egyedül reájuk jellemző geniozitása fejeződik ki. Együttes, egymásra vetített tárgyalásra ezért egy ilyen programban, mint amit magam megkísértem, talán saját személyes érdeklődésemtől vezetettve is, csak egyfelől a logikának a jogban biztosított szerep, másfelől a nyelv, s benne a szavaknak vagy egyszerű jelölőként, vagy absztrahált fogalmi-rendszereti általánosítottágban történő használata kerül kiemelt tárgyalásra a zsidó, a muzulmán, az angol-amerikai és a kontinentális jog tekintetében – ráadásul meglepő eredménnyel saját kontinentalitás örökségünk tekintetében, mint e sorban úgyszólván kivétel gyanánt a fogalmi rendszerként megtestesített technizált formalizmusra rádöbbsentéssel, míg a többiben lényegesen kevésbé áttételes és közvetített, olykor vállaltan s nem feltétlenül a mi értelmünkben szabály-alapú kazuális igazságosság-kereséssel. A nyugati jogok tekintetében pedig a leginkább gyakori kérdések olyanok, mint a rendszereti helyet kijelölő *fogalmi* vagy pusztán jobb híján *megnevező* szóhasználat; a kimerítő *jogmegtestesítésre* vagy pusztán a jog *példálózására* irányuló törekvés; a rendszereti építkezés vagy a merőben gyakorlatias, akár véletlenszerű továbblépés; avagy a logika szerepe mint levezető erejű *meghatározás* vagy esetleges utólagos rekonstruktív *igazolás* formájában.

(Saját jogbölcselet-oktatásomban, melynek egyik félévében a kollégáim által áttekintett természetjogon, jogszociológián, a brit analitikán s az amerikai jogi realizmuson túl magam a hallgatónak mindenekelőtt láttató, magát a problémamegközelítést s a gondolkodásmódot elsajátíttató erővel az ún. bécsi analitikus iskolát, a skandináv realizmust és a marxizmust taníthattam – egymástól eltérő, ám egyaránt jogos lehetőségekként, hogy a jog egyfelől saját belső összefüggései s így re-

⁸⁶ A latin *prīmus/prīmitīvus* ['saját nemében az első vagy legkorábbi'] származéka ez.

⁸⁷ Háttérként lásd pl. VARGA Csaba: „Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása” *Állam- és Jogtudomány* 1985. 528–555.

konstruálható rendszertana felől, másfelől logizált nyelvi megkonstruáltságából kiindulva, harmadfelől pedig, egyfajta természettudományként, ami eredendő ihlető törekvése volt, az állítólagos társadalmi-gazdasági létrehozó erőkből magyaráztassék –, s olyan mélységgel, hogy mindháromnak a problematizálását a hallgatók a maguk párhuzamosságában s egymást végső soron feltételező rész-igazságaiban már maguk is reprodukálhassák, immár sajátta tett gondolkodásmódként.

Nos, multikulturális közösségben leginkább a saját előzmény, a nemzeti oktatás, vagyis az episztémikus alap esetleges hiányosságait érzékelem. Azt például, hogy a jog felépítésének és működésének az a világos és fogalmilag rendszerszerűsített sémája, amely egyszersmind a kontinentális európai jog szilárd fogalmi vázát is alkotja, egy átlagos francia hallgató számára csaknem ismeretlen, s ehelyett jobbra csupán bizonytalan, eseti példalózással tud élni, mert ott ilyesmit, azaz Kelsent legfeljebb említene, de nem tanítanak – legalábbis a modern kontinentális európai jog felépülésének és működésének alapsémáját, belső logikáját megadó értelmében. Másik példám szerint pedig az átlagos orosz vagy ukrán megkísérli megérteni, de tiszta konstrukcióként teljes hitelességgel Kelsent nem tudja értelmezni, mert a Szovjetunió összeomlása utáni amerikanizáló szocializációjuk okán túlnyomórészt csak angolul, amerikai forrásokból és interpretációban tudnak professzoraik is tájékozódni a klasszikus német filozófiából egykor kibomló bécsi analitikáról. Végül éppen angol-amerikai és magyar közép-európai összetételben találkozhatunk paradox módon az angolszász jog és a kontinentális jog gondolkodásmódjainak összehasonlásával – nem másért, mert hogy manapság már poszt-hartiánus fogalmiasítási nyomásra norma gyanánt, logizált fogalmi tartalommal modellezik ezek az elvont elmélkedések az angol jogvilágot is.)

Végezetül a jogcsalád-problematika sajátos kiágazása az, amikor az oktatási folyamatban éppen a multikulturális megvitatásból derül ki, hogy a király mezítelen, amennyiben az egyetemes és a különös megkülönböztetése jegyében éppen a nemzetköziséget uraló olyan ágenciák, mint a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap által alkalmazott állítólagosan egyetemes mércék voltaképpen az Amerikai Egyesült Államokban honos prekonceptiók kivetítései, merő extrapolációi. Így például az új évezredkezdes egyik legjelentősebb hivatalos globális megállapítássorozatának, mely „azon beszámolók közül volt az első, amelyek az üzleti tevékenységet elősegítő, illetve hátráltató szabályozásokat vizsgálták”,⁸⁸ éppen francia reakciója tudatosította ebben az „egy méret mindenre” (*one size fits all*) jellegzetes amerikai leegyszerűsítésének hamisságát és a jognak a *társadalmi mérnökösök* eszközeként értelmezett nem európai felfogását, illetőleg mindkét pénzügyi nagyhatalom részéről pusztán csak egy újabb illúzió keltésével a *joguralom* eszközrendszerének globális standardként történő azonosítását,⁸⁹ ha nem éppen ezzel a túláltalánosított, de

⁸⁸ [World Bank]: *Doing Business 2004: Understanding Regulations* (September 2003) (Washington: World Bank – Oxford: Oxford University Press) www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2004.

⁸⁹ FERRERI's national report, 3. pont, hivatkozva Anne-Julie KERHUEL – Bénédict FAUVARQUE-COSSON: „Is Law an Economic Contest? French Reactions to the Doing Business World Bank Reports and Economic Analysis of the Law” *The American Journal of Comparative Law* 2010/4. 811–830. és

operatív definíció/definíció nélküli fogalomnak történetesen valamiféle globális imperializmus jegyében tetszőleges követelésekre vagy éppen aktuális zsarolásra történő felhasználhatóságát.

(Az irodalom szívesen időzik el még olyan csaknem anekdotikus részleteknél is, amelyek pedig empátiát mindenekelőtt egy számára idegen kultúrába éppen tudás- és személyiségfejlődése érdekében, a körülmények ismeretében tudatosan és céllal ellátogató, tehát a fogadó kultúrát hallgatólagosan előzetesen vállaló külföldi vendéghallgató részéről feltételeznének. Így akár a mulatságosságot közelítheti már annak megjegyzése, hogy maga a tanítás módszere is problémás lehet, amennyiben bizonyos hagyományok körében például történetesen a tanár és hallgató közötti hierarchikus viszony lehet gátja a hallgató közvetlen aktivitásának a foglalkozás során, merthogy honos kultúrájában ez részéről tiszteletlenséget jelenthet;⁹⁰ sőt, mi több, akár „még egy közvetlen szemkapcsolat is udvariatlanságnak bizonyulhat”.⁹¹)

5. SIKEREK ÉS EREDMÉNYEK

A végeredmény egyértelműen annak leszögezése, hogy az oktatás komparatív tekintésével/tágításával mindenképpen gazdagítunk s magunk is gazdagodunk.⁹²

Ugyanakkor azonban nem mindegy, hogy van-e olyan biztonság, a hallgatók által is magukévá tett alap, amelyre lehetséges továbbiakat építenünk? Már korábban alkalmazott kifejezésekre visszatérve, alakítható-e olyanná az a bizonyos „elme rögzítésére alkalmas mono-ismeretelmélet”, hogy magán hordozhasson későbbi továbbépítkezést? Kérdésünk olyan, mint az anyanyelv s a további nyelvek tanulmányának viszonyára vonatkozó személyes döntés. Mikor kezdjük? Amikor már megszilárdult első, anyai nyelvünk, vagy úgyszólván párhuzamosan? A mi – saját jog/idegen jog(ok) – dilemmánkra visszavetítve azonban ugyanígy adódik egy további megfontolandó körülmény. Nevezetesen: „Akárhogy is, van fizetendő ára a transznacionális jogi oktatásnak. [...] A nemzeti jogrendszer kidolgozott s megállapodott dogmatikája, kellőre csiszolt belső szerkezete elhalványulhat egy ilyen nyitott, az elvont elméletek és konkrét problémák közt ingadozó tanulmányi gyakorlatozás folytán.”⁹³ Vagyis van ebben a globális kitarukozási és ön-átalakító szándékban *veszíteni valónk* is, ami saját nyugati kultúránkban, a modern formális jog rendszereinek

Les droits de tradition civiliste en question: À propos des rapports Doing Business de la Banque Mondiale (Paris: Société de Législation comparée 2006) kiadványaira.

⁹⁰ Margaret Y. K. Woo: „Reflections on International Legal Education and Exchanges” *Journal of Legal Education* 2001/3. 452, repository.library.northeastern.edu/files/neu:332440.

⁹¹ Yuqin ZHAO: „Cultural Conflicts in an Intercultural Classroom Discourse and Interpretations from a Cultural Perspective” *Intercultural Communication Studies* 2007/1. 129–136.

⁹² Julie E. SPANBAUER: „Lost in Translation in the Law School Classroom: Assessing Required Coursework in LLM Programs for International Students” *International Journal of Legal Informatics* 2007/3. scholarship.law.cornell.edu/ijli/vol35/iss3/5 403.

⁹³ Hans-Wolfgang MICKLITZ: „The Bifurcation of Legal Education – National vs Transnational” in Christopher GANE – Robin Hui HUANG (szerk.): *Legal Education in the Global Context: Opportunities and Challenges* (Farnham: Ashgate 2016) 59.

körében éppen nem más, mint – amíg jogunk kimerítően textualizált és önnön határ-szabásáig pozitivált – éppen a jognak a mindennapi joggyakorlatban, tehát tényleges valóságában érvényesülő lényege.

Egyfelől tehát saját utópizmusunkban, egy vágyteli gondolatban előttünk áll egy egyetemes emberiség-jövő, melyben a jog már delokalizált,⁹⁴ amelyben tehát nem más lebeg már előttünk, mint „valamiféle kölcsönös megerősítéstől támogatott együttlétezésbe hierarchizálás nélkül bevont rendek sokasága”,⁹⁵ másfelől azonban szemünkbe ötlik jelenünk valósága, évszázadok tapasztalati tanulsága, mely legalábbis a jelen napra még józanodást követel. Hiszen arról szól, hogy

„A jog nem más, mint saját nyelve. Manapság viszont ez már dialektusok Bábelje, melyben hegemon dialektusok próbálják magukat egyetemes nyelvek soraként érvényre juttatni. Ilyen feltételek ellenére is azonban a jog változatlanul lokális jelenség. Hiszen nehéz lenne elképzelnünk egy kanti kozmopolita jogi utópia szerint felépülő világot. Merthogy túl sok a globális hatalomtól származó rendelkezés, túl sok a globális gazdasági rendszertől előidézett romboló hatás, amik a helyi kormányzatok részéről mind különbségtevéseket igényelnek, hiszen a különbségtétel még erőteljesebb kiaknázásra adhat alkalmat. Már pedig akárcsak a világ, a jog is számos kommunikációs hálózattól áll. És nemzetek fölötti jogtudomány nem létezik; semmiféle világunk felett álló világ nem létezik; mint ahogyan nem létezik olyan fensőbbes pont sem, ahonnan a jogra felülről tekinthetnénk rá. Mert a jogtudomány éppen nem más, mint a rendteremtésre rendelkezésre állított számos kommunikációs hálózat egyike. Ez pedig az emberi szenvedés világával, s nem merő ideák mennyei végzetével foglalatkosodik. Ráadásul olyan térben foglal helyet, amelyben ez folyvást szétszedi, majd újra összerakja e tér hatalmi struktúráit. S nem utolsó sorban kritériumot képez ahhoz, hogy helyi szabályozási tapasztalatok nemzeti síkon történő megvitatását olyan hálózatokhoz kapcsolja, amik ugyanilyen funkcióval más országokban munkálnak. Semmiféle szupertudomány tehát nem létezik; ami tehát valóban fennáll, az az összes tudományos hálózatok közötti folyamatos szennyező hatás. [...] [Végezetül a] rend nem ismétlés, hanem végtelenített értelem-szolgáltatás, mindig újból és újként. Hiszen egykor Kafka tanította, hogy haboznunk kell a *lex*, a törvény kapuja előtt. A *ius*, vagyis a jog egésze azonban egymásra figyelő és egymást kinyitó kapuk vég nélküli hálózatából áll.”⁹⁶

Ebből pedig nem vonható le más következtetés, mint hogy „A jog körüli igazságok [...] egyetemes igazságok. Nos, ezek közül a legfontosabbnak éppen az tűnik, hogy a jog alapvetően lokális jelenség. Maga ez az igazság azonban mindazonáltal egyetemes.”⁹⁷

⁹⁴ H. Patrick GLENN: „Quel droit comparé?” *Revue de Droit de l'Université de Sherbrook* 2013/1–2. 36.

⁹⁵ FACHIN's national report, IIa. rész.

⁹⁶ Pasquale FEMIA: „Criticism: From the Outskirts of a World Without a Centre” *The Italian Law Journal* 2017/1. 13. és 14–15, valamint 16 [a *lex/ius* fogalmaival bővítve – V. Cs.]

⁹⁷ Stephen A. SMITH: „Comparative Legal Scholarship as Ordinary Legal Scholarship” *Journal of Comparative Law* 2010/3. 356.

Ezzel szemben, mint említettük már, korunkban egyre kevésbé kivételesen a tudományművelés is, sőt jelenünkben az oktatás is – maga-vállaltan – olyan hosszú távú politikai célok szolgálatát veszi magára, amelyek leginkább a globalizmus gyorsítása és mélyítése, illetőleg ebben bizonyos – akár helyi – hegemonisztikus játéklehetőségek biztosításával kapcsolatosak. Így nem véletlen, hogy a komparatiztikus megközelítés szinonimájaként egyeseknél már egyenesen a nemzetietlenítés szerepel.⁹⁸ Nos, így úgyszólván magától értetődőként hat, hogy az oktatás transznacionális iránya egyszersmind azonosul egy *transznacionális jogvilág* közelítésével. Egyetlen példával élve, önmagában teljességgel meggyőző a kifejtés, miszerint

„A jog a politika függvénye, s így a jogegységesítés szoros értelemben a politikai egységesítés előrehaladásához kötött. Ez nyilvánvaló trivialitásnak tetszik, a következmények azonban már éppen nem azok. Minthogy a mai Európában a politikai egységesítés eszménye éppen megfakult, előrehaladása pedig már-már vánszorgássá lassult [...] A politikai integrációnak technológiai integrációt feltételező funkcionális megközelítése – sajna – brutális valóságunkban visszautasításra talált. Amennyiben tehát a jogi integráció valóban politikai integráció függvénye, úgy a jogegységesítés esélyei meglehetősen soványnak tetszenek. De tényleg annyira csakis a politikától függ a jogegység? Nincsen más kiút? Nos, némely jogász szerint azért akad. Merthogy a jogász hivatásra, a jogtudományra tekintenek olyanként, mint ami előbbre vihetné a jogegység ügyét.”⁹⁹

Tudott bár, hogy jogi oktatás integráló szerepet már betöltött, jelesül az Amerikai Egyesült Államokban a *union vs. states* lehetőségei között a szövetségi jog égisze alatt történt gyakorlati egységesülés tekintetében, annak egyik tényezőjeként. Mindazonáltal itt a tudatos kapcsolásban rejlő vágyak, célok s a prognosztizálható realitások mérlegelése szintén messze túl esnék már a jelen vizsgálódás körén.

6. ÖSSZEGZÉS

Mindaz, amit a jelen problematikában áttekintettünk, lehetőségeiben kétség kívül benne rejlett a *comparatio iuris* mozgalmában, amiként ez – éthoszában, feladatvállalásában – mintegy másfél évszázada megfogalmaztatott, majd összehasonlító jogászok számos generációja erőfeszítéseinek köszönhetően mára immár teljességgel virágba is szökött. És valóban, mindennek hála, tényleg többek lettünk, s az

⁹⁸ Pl. LUC HEUSCHLING: *The Six Types of Denationalization of Local Legal Education: Externalization, Addition, Dual Diplomas, Integration, Rooted Cosmopolitanism and Extraterritoriality* [2017. február 17-én az MTA TK JTI keretében tartott előadás].

⁹⁹ L. M. FRIEDMAN – G. TEUBNER: „Legal Education and Legal Integration: European Hopes and American Experience” in *Integration through Law; Europe and the American Federal Experience: Methods, Tools and Institutions I: Forces and Potential for a European Identity*; Book 3 (Berlin: De Gruyter 1986) 345–380.

emberi megismerést – témánkban, a jogi oktatásban csakúgy, mint általában a jogi kutatásban – gazdagítottuk.

Már pedig ez azt jelenti, hogy a kihívás és az alkalom egymásra talált, s a tudományművelés nemzetközisége immár az egyetemi fellegvárak osztálytermeiben is, hallgatóink képében megjelent.

Végkövetkeztetésem mégis bizonyos szerénységre ösztönöz. Annak kimondására, hogy a jog nem öncél, hanem eszköz; következésképpen környezetének tágasságában vizsgálendő. Ebből fakadóan alapkérdése, az *ordo*-eszmény megértése nélkül láttatása sem értelmes, bármilyen erőfeszítéssel tárjuk is fel instrumentális megjelenítésének az alkalmi alakzatait. Ám ha ezt megértem és megértetem, akkor már a különféle korok és népek jogainak másságai is érthetőkké lesznek. Ezzel viszont jogbölcseleti magaslatokba emeltük értelmezése kereteit, s ha ez történelmileg és antropológiailag kellően fundált, úgy várhatóan nem is kelthet majd – legalábbis a jogi komparatiztika-művelésnek felróhatóan – érzékenységeket.

VEREBICS JÁNOS*

A VERSENY MINT GAZDASÁGI ÉS JOGI PROBLÉMA AZ 1968-AS MECHANIZMUS-REFORM ELSŐ ÉVEINEK ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

A gazdasági mechanizmus 1968-as magyarországi reformja nem a gazdaságpolitika gyökeres irányváltását, hanem a gazdaságirányítás rendszerének átalakítását jelentette. A negyvenes évek végétől kialakult direkt tervutasításos rendszert – mely addigra már a megújításra irányuló törekvések ellenére sem volt képes a gazdaság hatékony működésének biztosítására – egy, alapvetően a termékforgalom felszabadításán alapuló, irányított piacgazdaság koncepciója váltotta fel. E koncepció a gazdasági szereplők önállóságának növelésére, az új gazdálkodási formák lehetővé tételére és a szerződési kapcsolatok liberalizálására építve teret kívánt engedni – a továbbra is állami ellenőrzés alatt tartott – piaci versenynek. Új, és nem könnyen értelmezhető fogalom volt ez a szocialista gazdaságban, mely az iparban mindaddig a termelés koncentrációjának növelését, a trösztösödést támogatta, s mely a versenyre mint „kapitalista csökevényre” s az erőforrások pazarló felhasználására tekintett. Az ellenőrzött verseny piac megteremtését a reform a jogi szabályozástól várta: ennek első lépcsőjeként (még a teljes reformcsomag hatálybalépése előtt, 1966-ban) került sor a szállítási szerződések rendszerének átalakítására, új társulási formák lehetővé tételére, a magánkisipar- és kereskedelem lehetőségeinek kibővítésére, majd egyes versenykorlátozó magatartások szankcionálására, s az 1945 utáni tisztességtelenségi versenyjog részleges újraélesztésére. A jogirodalomban felmerült egy egységes új verseny-törvény megalkotásának, a versenyhatóság létrehozásának igénye is, a kérdés jogalkotás napirendjére tűzése azonban elmaradt. A verseny beindulásához fűzött politikai várakozások nem teljesültek: az irányított piacgazdaságban annak ellenére sem jött létre a versenyszféra (önálló piaci szereplők egymással konkuráló sokasága), hogy ennek jogszabályi feltételei meglettek volna. A szocialista nagyvállalati rendszer lényegében változatlan maradt: az erős érdekvényesítési erővel rendelkező szocialista menedzsment a változásokban ellenérdekel volt, sőt, 1972-re azt is elérte, hogy az ország ipari termelésének döntő többségét előállító legnagyobb állami vállalatokat formálisan is kivonják a versenyszférából. A magyar versenyjog normatív szabályozására irányuló törekvések – szemben a jogtudományi kutatásokkal, melyek éppen ekkor kezdenek kibontakozni – a gazdaságpolitikai és jogpolitikai körülményekre visszavezethetően 1968 után megakadnak: a jogalkotás új lendületet majd csak a nyolcvanas évek elején, „a szocialista gazdaságból a magántulajdon szabadságát elismerő piacgazdaságra való átmenet” kezdetén (Csépai Balázs) vesznek, igazán kibontakozni azonban csak a rendszerváltást követően, a piaci viszonyok helyreállása után tudnak majd.

* PhD, egyetemi docens, ELTE Gazdálkodástudományi Intézet, 1053 Budapest, Szép u. 2.; Neumann János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 6000 Kecskemét, Izsáki út 10.
E-mail: verebics@gmail.com

1. A PIAC ÉS VERSENY AZ 1968-AS GAZDASÁGI REFORM FELFOGÁSÁBAN

1.1. Az 1968. január 1-től elindult új gazdasági mechanizmus legfontosabb alapgon-
dolatát az MSZMP KB 1966. május 25–27-ei ülése után kiadott határozata szerint
„a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az áruviszonyok, a piac aktív
szerepének szerves összekapcsolása” jelentette – a szocialista tulajdon alapján. Ezt
a reformkoncepció kidolgozói mindenekelőtt a vállalati önállóság kiterjesztésével és
a szerződési kapcsolatok felszabeditásával kívánták elérni.

A vállalati önállóság kiterjesztése alatt lényegében azt értették, hogy a vállalatok
– az iparvállalatok mellett a közlekedési, a kereskedelmi és a szolgáltató vállalatok
hasonló szabadságát is ideértve – a központi tervlebonthatós gazdálkodás keretei
közül kilépve lényegében szabadon dönthessenek arról, hogy tevékenységi körükön
belül miből mennyit gyártsanak és kínálnak eladásra, illetve pénzükért milyen meny-
nyiségben, mely vállalatoktól vásárolják meg a számukra szükséges termelőeszkö-
zőket. A szerződéses kapcsolatok felszabeditása alatt pedig azt, hogy a termelő és
felhasználó vállalatok immár szabadon létesíthessenek egymással közvetlen keres-
kedelmi, illetve kooperációs kapcsolatokat. Ebben az új rendszerben az eladók és
vevők – elvileg legalábbis – szabadon állapodhattak meg a szállítási feltételekben,
s az állami árszabályozás keretei között az árakban is, a vevők – a népgazdasági
érdek diktálta korlátokon belül – választhattak a hazai és importáru, a gyártók-el-
adók pedig a hazai, vagy az exportra történő értékesítés között.

A reformkoncepció nem a tervezés elvetését, hanem a terv és piac újfajta szer-
ves egységét jelentette, amit a határozat szerint úgy kellett kialakítani, hogy a piac
működési feltételeit és szabályait a népgazdasági tervben összehangolt döntések
határozzák meg. A piac a határozat felfogásában semmiképp nem lehetett magá-
ra hagyott, szabadversenyos piac – olyannak kellett lennie, „amely úgy szabályoz,
hogy ő maga is központilag szabályozva van, s ezáltal elősegíti a megalapozott nép-
gazdasági tervek megvalósulását”. Legfontosabb jellemzője a korabeli gazdaságpoli-
tika értelmezésében annak *szocialista* jellege volt: az „eladási és vételi ügyletek
összességét” ezzel kívánták megkülönböztetni a „rossz ízű, a szocializmus fogal-
mával összeegyeztethetetlen” kapitalista piactól, „a kizsákmányolás eszköztől”.
„Nem a piac, hanem annak kapitalista kinövésői az elítélendőek” – próbálta megra-
gadni a lényegét Lakos Sándor (1968-ban az MSZMP KB Társadalomtudományi
Intézetének igazgatója) egy, a pártmunkások felkészítését szolgáló korabeli tan-
anyagban.¹ A piactól a politikai vezetés – nem alaptalanul – azt várta, hogy majd
biztosítsa a termelés jobb igazodását a szükségletekhez, méghozzá úgy, hogy a vál-
lalatoknak módjában áll megvásárolni vagy elutasítani az egyes cikkeket: nem is a
cikket magát, de azt az árat, amin a vállalat a cikket eladásra kínálja. „A piac tehát
kikényszeríti az indokolatlanul magas árak csökkentését és a termelőt gazdaságo-
sabb termelésre kényszeríti.”²

¹ LAKOS Sándor: *A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései* (Budapest: Kossuth 1967)
22–23.

² LAKOS (1. l.) 23–24.

Aminek működését Lakos leírja, de nem nevezi néven, az a *piaci verseny*, melynek a reformerek – a vállalati önállósággal és nyereségérdekeltséggel együtt – az új mechanizmus legerősebb motorja szerepét szánták. Arra nézve, hogy a gazdasági verseny miként működik majd az irányított piacgazdaság keretei között, az MSZMP Közgazdasági Munkaközössége által felkért, Csikós-Nagy Béla (1967-ben Országos Anyag- és Árhivatal elnöke) által vezetett szakértői munkacsoport³ és több közreműködő – köztük két jogász – szakember⁴ korábban már hivatkozott, 1967 novemberében elkészült munkaanyaga⁵ kívánt a döntéshozók számára útmutatást adni. Az anyag elsősorban a verseny szocialista körülmények közötti értelmezésére, előnyei, esetleges kockázatai feltárására törekedett. Nem csekély bátorsággal a szocialista versenyt a modern kapitalizmus (a szabadversenyt és monopolista-oligopolista versenyt már rég meghaladó) anticiklikus gazdaságpolitikájának versenyével állította párhuzamba, ahol az állam már tudatosan él a gazdaság egyfajta irányításának eszközeivel (a nemzeti jövedelem újraelosztásának az általános egyensúly megőrzése céljából való befolyásolása, egyes tőkecsoportok tevékenységének korlátozása, a termelő eszközök egy részének állami tulajdonba vétele).

A szerzők elsősorban arra törekedtek, hogy a verseny lehetőségeit, korlátait – az esetleges negatív vonások feltárása mellett – a szabályozott piac viszonyai között gondolják át, s tárják fel működési mechanizmusát. Fő gondolatai, érvei a következő néhány esztendő gazdasági versenyről szóló közgazdasági és jogi vitáiban, publikációiban mind visszaköszönnek majd: e vitákban igazán karakteres véleményt elsősorban azok képviselnek, akik az anyag kidolgozásában is közreműködtek.

Az elemzés kiindulópontját a szocialista gazdaság, a termelés koncentrációjából és a szocialista tulajdonviszonyokból adódó – és mindeközül a versenyt gazdasági értelemben mintegy automatikusan kizáró – objektív adottságai, s azok mechanizmusreform utáni változásai jelentették:⁶ a kereslet és kínálat egyensúlyhiánya, az áruhiány csak következményei voltak annak, hogy a népgazdaság igen sok területén általában tudatos állami döntések alapján monopóliumok alakultak ki (profilgazdai rendszer, a kereskedelem területi és profil szerinti elhatárolása, kényszerforgalmi pályák, vállalati szervezeti centralizáció stb.). Az anyag azzal számolt, sőt, kifejezetten célként is tűzte ki, hogy e monopóliumhelyzeteket a gazdaságirányítás új rendszerében fel kell majd számolni: ezt részben a piaci mechanizmus működésétől

³ Fenyő Imre, Földes Károly, Papp Zoltán, Poros Tamás, Sik György, Wilcsek Jenő, Zala Júlia.

⁴ Boytha Györgyné, Hoch Róbert, Horváth László, Jávorka Edit, Koren Miklós, Meznerics Iván, Nagy Tamás, Papp Béláné, Rédei Jenő, Révész Gábor.

⁵ Az MSZMP Közgazdasági Munkaközössége: *A vállalatok közötti verseny lehetőségei, formái és eszközei* [Sokszorosított munkaanyag] (Budapest: 1967. november).

⁶ A kapcsolódó közgazdasági irodalom behatóan foglalkozott azokkal a gazdasági-politikai folyamatokkal, melyek a magyar gazdaságban a negyvenes évek végétől a verseny „szinte öncélú” ki-kapcsolása követelményének érvényesüléséhez vezettek: Wilcsek ezek között említi azt a sztálini tézist is, hogy „a fizetőképes szükségletek a szocializmusban szükségszerűen megelőzik a kielégítési lehetőségeket”, s az ebből következő beállítást, „mintha a szocialista gazdaság eleve hiánygazdaság lenne” – innen csakugyan hosszú út vezetett annak kimondásához, hogy „a kínálat és kereslet egyensúlya részleteiben csak a piacon alakulhat ki”. WILCSEK Jenő: „A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban” *Közgazdasági Szemle* 1967/7–8. 817–833, hiv. helye: 818.

magától várta, de egyes területeken a jogi beavatkozást sem tartotta elkerülhetőnek. A verseny erőteljesebb kibontakozását a szocialista vállalkozások egymás közötti gazdasági kapcsolataiban várták: igen reálisan azzal számoltak, hogy a lakosság részére történő értékesítés terén – tekintettel arra, hogy az e körbe tartozó árualapok mintegy 50%-ánál a forgalom a reformot követő években rögzített vagy maximált áron bonyolódik majd – a piaci verseny hatása korlátozott módon jelentkezik csak.⁷

1.2. A verseny követelményei és a változások – áll az anyagban – először a forgalom területén jelentkeznek, majd a piaci hatások révén hatást gyakorolnak a termelésre is.⁸ A termelő maga is érdekeltté válik az értékesítésben. Új értékesítési módok jelennek meg, az értékesítő vállalatok között is verseny alakul ki, hiszen ezek kötött kényszerpályáit is feloldják: a nagykereskedelmi vállalat közvetlenül értékesíthet, külkereskedelmi tevékenységet folytathat, a kiskereskedelmi vállalatok és szövetkezetek pedig a nagykereskedelmi vállalatok és a termékértékesítő szervezetek, a TEK-ek közbeiktatása nélkül közvetlenül intézhetik beszerzéseiket, s közvetlenül vásárolhatnak külföldről is.

A verseny legáltalánosabb formája az árverseny: „egészséges árverseny” „csak a kívánatos egyensúly esetében alakul ki”⁹ – a kereslethez rugalmasan igazodó kínálat megteremtésére azonban kizárólag a szabad áras termékek esetében van direkt módon lehetőség, a hatósági áras körben a verseny kizárólag közvetetten jelenik meg. Versenyforma lehet az áruk minősége is (a javuló minőség magasabb árban nyer elismerést), mely az árversenynél szélesebb körben érvényesül, s a kötött árformába sorolt termékeknél is jelentőséggel bír. A minőségi verseny kialakításában nagy szerepe van az importnak is. A minőségkritériumok – magas teljesítőképesség, tartósság, korszerűség, üzemeltetési költségek alacsony volta – mellett jelentőséggel bírnak a kapcsolódó igények kielégítésére alkalmas termékek és szolgáltatások (pótalkatrészek, szervízhálózat, termék-kiegészítők): ezek ingyenes vagy kedvező áron való felkínálása „ugyancsak a verseny egyik sajátos formáját valósítja meg”.¹⁰ Az értékesítési lehetőségek bővítésében fontos szerepet tulajdonítottak az áru külső megjelenésének (csomagolás, formatervezés) is.

A reform folyamatában (sőt: már annak indulása előtt, hiszen *A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a szállítási szerződésekről szóló, 10/1966. (II. 14.) számú rendelete* már 1966. szeptember 1-én hatályba lépett) a gazdasági szerződések rendszerének újragondolása egy részről a szállítási szerződések korábbi, kötött rendszerének feloldását, az állami vállalatok szerződési szabadságának helyreállítását, s szerződéseik erős, de kivételt ismerő főszabályként diszpozitívva tételét jelentette, s ezzel együtt azt, hogy a klasszikus adásvételi szerződések jelentősége újra megnövekedett.

⁷ Lásd 5. lj. 31.

⁸ Amint arra Wilcsek a figyelmet felhívta, az eladók versenye kialakulásának volt egy igen fontos előfeltétele: az, hogy a „lehetséges kínálat meghaladja a keresletet – bármely szerény mértékben is” WILCSEK (6. lj.) 822. Ezt szolgálták az árualap-növekedést előmozdító, a munkaanyagban megjelenő, közvetett és közvetlen intézkedések, a vállalatok számára biztosított lehetőségek is.

⁹ Lásd 5. lj. 36.

¹⁰ Lásd 5. lj. 39.

A szerződések jogára vonatkozó szabályozás elsősorban ugyan a szállítási szerződésekre vonatkozó új rezsim kialakítását jelentette, de lényegében a teljes gazdasági szerződési jog megújulásához vezetett.¹¹ Új vagy önállósult szerződéstípusok (vállalkozási szerződés,¹² mezőgazdasági termékértékesítési szerződés) jelennek meg, új ágazati szerződési feltételek és szerződési alapfeltételek kerülnek kiadásra, a szállítási szerződések rendszere a mezőgazdasági termelősövetkezetek egyes árukapcsolataira is kiterjesztésre kerül, nagyobb súlyt kapnak a gazdasági szerződések körében a megbízási típusú szerződések. Újraszabályozásra kerülnek a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződésai.¹³

A vállalatok közötti verseny jogi lehetőségeit vizsgáló anyag számolt a vállalatok közötti szerződéses kapcsolatok minőségi átalakulásával: „a vállalatokat a verseny arra készíti, hogy minél rugalmasabb megállapodásokat kössenek, a szállítási feltételekben a maguk részére előnyöket biztosítsanak.” A vállalatok áruforgalmi kapcsolataiban megnő a bizományi és képviselői, s az együttesen elért eredmény megosztására irányuló szerződések szerepe: a szerződési feltételek körében a verseny elsősorban az eladási ár nagyságában, a bizományosi, ügynöki díj mértékében, a kölcsönös elszámolás és fizetési feltételek alakításában, a szállítási határidők kikötésében, az adásvételrel összefüggő különféle szolgáltatásokban érvényesül majd. Külön kiemelték a lakossági áruforgalom értékesítési feltételeit: itt az árukölcsönt, a kedvezőbb garanciális feltételeket, s a kapcsolódó kereskedelmi szolgáltatásokat nevesítették.¹⁴

1.3. Az anyag készítői tisztában voltak a szocialista magyar gazdaság közel másfél évtized koncentrációs és centralizációs folyamatainak eredményeként kialakult állapotával, s azt nemzetközi összehasonlításban is vizsgálták. Magyarországon – olyan fejlett nyugati ipari országokhoz képest, mint az NSZK, az Egyesült Királyság, Olaszország, Franciaország, Kanada vagy az Egyesült Államok – a legfeljebb száz főt foglalkoztató ipartelepek száma a fele, az ezer főnél többet foglalkoztató ipartelepek száma másfélszeres-kétszerese volt a vizsgált országokénak: a termelési szerkezetben kialakult űr – a kis- és középüzemek hiánya – egyértelműen a szocialista gépi nagyipar szerepének túlbecsüléséből következett.¹⁵

¹¹ Vö. KÁLMÁN György: „A szerződési rendszer az új gazdasági mechanizmusban” *Magyar Jog* 1968/4. 215–221; HARMATHY Attila: „A szerződések rendszere a gazdaságirányítás új rendszerében. A szerződések láncolatáról” *Állam- és Jogtudomány* 1968/4. 572–591.

¹² Lásd BENÁRD Aurél: „A szocialista szervezetek vállalkozási szerződésai” *Döntőbíráskodás* 1968/1. 1–9; HARMATHY Attila: „A vállalkozási szerződések új szabályozásáról” *Magyar Jog* 1968/1. 3–6.

¹³ Mindehhez összefoglalóan lásd HARMATHY Attila: „A külkereskedelmi és a belföldi vállalatok közötti szerződések általános kérdései” in HARMATHY [et al.]: *A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződésai* (Budapest: KJK 1978) 11–53.

¹⁴ Lásd 5. lj. 39–41. A kialakult hazai iparvállalati szerkezetből adódó problémák korai jogtudományi értékeléséhez lásd Vörös Imre: „A gazdasági verseny lehetőségei és korlátai a népgazdaság iparvállalati struktúrája, a vállalatnagyság szempontjából” *Állam- és Jogtudomány* 1978/2. 190–214. A korabeli közgazdasági irodalmat is teljes körűen feldolgozó tanulmányban Vörös szemléletesen mutatta ki, hogy a gazdasági verseny szempontjainak teljes figyelmen kívül hagyása a népgazdasági struktúrában milyen torzulásokhoz, a vállalatok közötti kapcsolatokban milyen zavarokhoz vezetett, s hogy kibontakoztatása a vállalatok közötti kapcsolatokra milyen hatással járhatna.

¹⁵ A „koncentrált termelés kialakításához, a korszerű üzemek megszervezéséhez, az elaprózott, nem gazdaságosan működő termelőegységek fokozatos felszámolásához szükséges tennivalók” mindegyike néhány évvel korábban, az MSZMP VIII. kongresszusán szilárdultak koherensnek tűnő gaz-

A „szinte valamennyi ágazatra jellemző erőteljes centralizáció” következményeként kialakult monopóliumok egy részét a mechanizmusreform felszámolta (megszűntek a minisztériumi iparigazgatóságok, elvesztették korábbi hatósági funkcióikat a trösztök, hatályukat veszítették a korábbi profilgazda-rendelkezések, a készletező vállalatok termelőeszköz-kereskedelmi vállalatokká alakultak át, megszűnt a külkereskedelmi vállalatok monopolisztikus jellege stb.), az iparban új, az eddiginél változatosabb szervezeti formák alakultak ki (szocialista vállalatok társulásai),¹⁶ az 1962–1964 közötti ipari átszervezések nyomán létrejött – Schweitzer Iván által 1982-ben „ellátási felelősségre épülő mechanizmusnak” nevezett¹⁷ rendszer megváltoztatása azonban csak korlátozott mértékben sikerült.

Egyes területeken ugyanakkor a munkaanyag a monopóliumok, gazdasági erőkoncentrációk fenntartását ugyan kivételesen, de kifejezetten indokoltnak tartotta.¹⁸ Ilyen esetnek tekintették, ha a belföldi és a külföldi értékesítés lehetőségei kisebbek voltak, mint ami az optimális üzemnagyság feltételeinek megfelelő lett volna, ilyenek, ha a gazdaságos termelés az adott iparágban csak megfelelő tömegmennyiség mellett volt elérhető, ilyenek, ha valamely termék mozgására (a termelő vagy forgalmi szférában) valamiért kényszerpályát kellett kijelölni, ilyenek a valamely adott helyhez köthető ásványkincs kiaknázására létrehozott nagyvállalatokat, a nagyon nagy beruházásokat, tőkebefektetést igénylő termelőágakat, s a technikai fejlődés által leginkább érintett, magas kutatási-fejlesztési koncentrációt igénylő, s nagy befektetési igényekkel járó speciális vállalatokat. Ugyancsak indokolt lehetett a monopólium fenntartása ott, ahol egy-egy vállalat – jelentős exporttevékenység mellett – nagy súllyal vett részt a nemzetközi munkamegosztásban.

Az anyag számos iparág esetében vélte úgy, hogy a monopóliumok valamely megnevezett okból való fenntartása a verseny szempontjából nem jelent majd problémát, s megnevezte azokat az iparágakat is, ahol viszont „legalábbis néhány” gazdálkodó szervezet felülvizsgálatát tartotta szükségesnek.¹⁹ Azt azonban elvi szinten

dasági programmá. Mint Fock Jenő kongresszusi felszólalásában kifejtette, „az iparban a szervezeti változásokkal, a vállalati összevonásokkal, majd ezt követően a felsőbb irányító szervek és hatáskörök módosításával” lényegében csak megkezdődött „a termelési eszközök átcsoportosításának, ésszerűbb hasznosításának megszervezése s létrejönnek a beruházásokra és a felújításokra szolgáló eszközök legcélszerűbb felhasználásának feltételei”. [„Felszólalás az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962. november 21.” in Fock Jenő: *A magyar népgazdaság a szocializmus építésének útján* (Budapest: Kossuth 1963) 256–271, hiv. helye: 270.]

¹⁶ Lásd 5. lj. 46–55.

¹⁷ SCHWEITZER IVÁN: *A vállalatnagyság* (Budapest: KJK 1982) 40.

¹⁸ A közgazdasági irodalomban Wilcsek megkülönböztetést tett a termelőerők gazdasági fejlődéséből származó célszerűségi követelményekre visszavezethető és a szubjektív döntések alapján kialakuló monopolisztikus helyzetek között: ennek elemzésével jutott arra az álláspontra, hogy a magyar ipar koncentrációja „gyorsabban történt, mint ahogy a termelőerők fejlődése ezt indokolta volna”. A munkaanyag e részét valószínűleg ő írhatta meg, mert hivatkozott tanulmánya és a szakértői anyag között igen sok párhuzamosság, sőt, szövegazonosság mutatható ki WILCSEK (6. lj.) 825–831.

¹⁹ Az első körbe tipikusan a kőolaj- és bauxitbányászatot, egyéb ércbányászatot, villamos energiát, alumíniumkohászatot, közlekedési eszközök gyártását, kőolaj-feldolgozó ipart, szénfeldolgozó-ipart sorolta, s bizonyos, a lakosság alapvető ellátását biztosító iparágakat. Sajátos módon a cukor- és szeszipar mellett a „megtűrhető” monopóliumok közé tartozott a bútoripar, cipőipar, textilruházati ipar, s a kézmű- és háziipar is, azaz pont azok a területek, ahol a piaci verseny választékbővüléshez

szegezte le, hogy bár bizonyos szervezeti átalakítások célszerűek, az „igen nagy – politikai, gazdasági megrázkódtatással járó” vállalati mélységű átszervezéseket a reform utáni közvetlen időszakban annak érdekében, hogy „minél kevesebb bizonytalan elemet vigyünk bele a rendszerbe” el kell kerülni. „A szervezeti változásokat meg kell előznie olyan vizsgálatoknak, amelyek valószínűsítik, hogy az elképzelések realizálása valóban elő fogja segíteni a versenyt és az átszervezéssel járó veszteségek megtérülnek.” – emelték ki a szerzők.²⁰

Ez²¹ a politikai vezetés által később is képviselt álláspont lényegében a túlcentralizált rendszer fenntartása iránti elköteleződést jelentette,²² s mint arra a bevezető gondolatok körében már rámutattunk, hosszabb távon egyike volt a reform megtorpanását, egyes folyamatai visszafordítását elősegítő tényezőknek – annak ellenére, hogy maga az anyag is határozottan kiállt a kis- és középüzemek nagyobb gazdasági szerepvállalásának követelménye mellett. Ezt azonban nem a meglévő, rosszul működő struktúra lebontásával, hanem új kis- és közüzemi egységek létrehozásával tartotta megvalósíthatónak – jelentős állami támogatás igényének felvetése mellett.²³

2. A GAZDASÁGI VERSENY JOGI SZABÁLYOZÁSI KÉRDÉSEI

2.1. A 76 oldalas munkaanyag mindössze hat oldalt szentelt a gazdasági verseny jogi szabályozási kérdéseinek. 1967 novemberében, mikor a szöveg elkészült, számos, a verseny egyes vonzatait érintő jogszabály már elfogadásra került, néhány

vezethetett volna: igaz viszont, hogy az árrendszer fennmaradt kötöttségeinek köszönhetően itt a verseny hatásainak megjelenésére csak igen korlátozott formában lehetett volna számítani. Megnyitotta volna viszont a versenyt az anyag a gépberendezések és más műszaki cikkek gyártása terén, az építőanyag-iparban, a szerves- és szervetlen vegyiparban, a háztartási és kozmetikai cikkek gyártásában, a gumi- és műanyag-feldolgozóiparban, a nyomdaiiparban és textiliparban, az élelmiszeriparban, a szénbányászatban és vaskohászatban, a bőr- és szőrmeiparban, malomiparban Lásd 5. lj. 57–58.

²⁰ Lásd 5. lj., 1. lj.

²¹ Az elv már a mechanizmusreform 1966-os irányelveinek XV. fejezetében is rögzítésre került, mely kiemelte, hogy „az ipar jelenlegi vállalati szervezetét stabil tényezőnek kell tekinteni, s azon csak különösen indokolt esetben célszerű változtatni”. „A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára, 1966. május 25–27.” in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966* (Budapest: Kossuth 1978) 438–439.

²² A túlcentralizáltság enyhítése a korabeli közgazdasági irodalomban igen határozott követelményként jelent meg, a hivatalos irányt képviselő Csikós-Nagy Béla azonban a reform utáni gazdaságpolitikai lényegét összefoglaló munkájában az irányelvekkel összhangban érzékeltette, hogy ez csak igen kivételes esetekben történhet meg, a nagyvállalati struktúrához „érdemben nem szabad hozzányúlni”. Lásd Csikós-Nagy Béla: *Magyar gazdaságpolitika* (Budapest: Kossuth 1971) 385.

²³ Lásd 5. lj. 60. E kérdésben a közgazdasági irodalom és a hivatalos gazdaságpolitika is egyetértésre jutott [Csikós-Nagy (22. lj.) 385.]: a „gazdaságosság” és a vállalati méret láthatóan a szakmai és politikai gondolkodásban ennyire szorosan fonódott össze. Az új kis- és középüzemek hiányának enyhítésére javasolt megoldás egyrészt az államtól várta, hogy a vállalatok és szövetkezetek létrehozásáról gondoskodjon: ez a reform első éveiben nem történt meg, a hetvenes évek derekától pedig a centralizációs folyamatok ismét felerősödtek. Másrészt abban bízott, hogy a vállalati, szövetkezeti társulások, a termelőszövetkezetek számára megnyitott új vállalkozási formák révén jönnek majd létre a hiányzó, a piaci igényekre rugalmasan reagáló szervezetek, ami részben be is következett – de távolról sem abban a számszerű nagyságrendben, amit előzetesen vártak volna.

pedig előkészítés alatt állt: a szerzők célja tehát inkább a trendek és hatások számbavétele, alapvető követelmények meghatározása, s nem a szabályozási környezet komplex igényű áttekintése, konkrét jogalkotási javaslatok megtétele volt. A piaci versenyt érintő szabályozás területén a szerzők három feladatot azonosítottak: az első a jogrendszerben még érvényben lévő, a piaci verseny kibontakozását akadályozó jogszabályok hatályon kívül helyezése volt, az ezzel egy időben végrehajtandó második a szükséges új jogszabályok megalkotása és a versenyre vonatkozó régebbi, hatályukban fenntartott (1945 előtti) jogszabályok újbóli „működésbe hozása” – a harmadik pedig „perspektivikus feladatok” vizsgálata.²⁴

Az anyag szerzői – mint más közleményekből kiderül – azzal számoltak, hogy „a piaci verseny a gazdasági élet széles körében csak fokozatosan, évek során fog kibontakozni”, s azzal is, hogy egy későbbi szakaszban más szabályozási megközelítés válhat majd szükségessé – a kezdeti évek fő feladatának a versenykorlátozó szabályok elbontását és a verseny hiányából adódó körülmények felszámolását, perspektivikus távlatban pedig „a már kibontakozott verseny népgazdasági szempontból káros megállapodásokkal vagy eszközökkel való folytatása” elleni fellépést tekintették.²⁵

Maga az anyag talán épp ezért a versenyre vonatkozó hatályos szabályozás áttekintésekor csak a legalapvetőbb kérdésekre szorítkozott, s a tisztességtelen versenyre vonatkozó, a „régí jogrendszerből” megörökölt, *a tisztességtelen versenyről szóló 1923. évi V. tc.* (a Tvt.) „felélesztését” csak az új, szocialista szabályozás megszületéséig tartó, átmeneti megoldásnak tekintette. Utalt az 1967-ben született kormányrendeletek egyes versenyszabályozó kikötéseire, s a kiadás előtt álló árszabályozó rendelkezésekre, a gazdasági bírságra vonatkozó, akkor még előkészítés előtt álló jogszabályra. „A meglévő, vagy kiadni tervezett jogszabályok általában elégségesnek látszanak az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének kezdeti időszakában felmerülő, a versennyel összefüggő és jogi rendezést kívánó kérdések megoldására” – összegzi az anyag a szerzők véleményét,²⁶ azzal, hogy a nyitott kérdésekre a versenyt támogató komplex szabályozórendszer kialakításával (egy átfogó keretjogszabály megalkotásával) kell majd megoldást találni. Valójában versenyjog – abban az értelemben, ahogyan ma használjuk²⁷ – 1967-ben még nem létezik: a verseny szabályozásával kapcsolatos legalapvetőbb jogi-jogdogmatikai kérdések is még tisztázásra várnak, s maga az anyag is utal a „jogászok és közgazdászok között folyó” vita szükségességére, melytől majd egy kiforrott rendezés megszületését várja.

²⁴ Lásd 5. lj. 71.

²⁵ MEZNERICS Iván: „A gazdasági verseny jogi szabályozása az új mechanizmusban” *Közgazdasági Szemle* 1968/2. 158–172, hiv. helye: 159.

²⁶ Lásd 5. lj. 71.

²⁷ Az 1967 utáni másfél évtizedben született publikációk és monográfiák szerzői nem is nagyon használják a „versenyjog” kifejezést, inkább „a verseny jogi szabályozásáról” [MEZNERICS (25. lj.)], vagy mint 1971-ben megvédett, s könyv formájában 1976-ban megjelent doktori értekezésében György Ernő, a „piaci magatartás és a gazdasági verseny jogi kérdéseiről” beszélnek [György Ernő: *A gazdasági verseny jogi kérdései* (Budapest: KJK 1976)]. Vörös Imre 1981-ben már – igen alapos összehasonlító jogi vizsgálódások nyomán – határozott megkülönböztetést tesz a (szűkebb értelemben felfogott) versenyjog és a tágabb értelemben, s elsősorban polgári jogi megközelítésben megragadott „szocialista piaci magatartás” joga között, s törekszik utóbbi dogmatikai értelemben való, átfogó megragadására [Vörös Imre: *A szocialista piaci magatartás joga* (Budapest: KJK 1981)].

Ami azonban az első pillanattól világos, s amit Kádár János az MSZMP KB 1967. novemberi ülésén is megerősít, hogy a reformmal való visszaélést, a „csalást, üzérkedést, árdrágítást” a politikai hatalom nem kívánja tolerálni: a „kisebb manipulációk” ellen menet közben kell majd védekezni, ám a súlyos visszaélések büntetőjogi szankciók nélkül már kezdetben sem maradhatnak: a szükséges rendelkezéseket „gyorsan jogszabályba kell önteni a lehetséges legrövidebb időn belül, ha lehet, január elsejével közzé kell tenni”.²⁸ Az árpolitikára, termékgazdálkodásra, a vállalatokra, szövetkezetekre vonatkozó jogszabályokba (ezek jelentős részét a Pénzügyminisztérium készíti elő) ennek megfelelően épülnek be a tisztességtelen haszonszerzést megakadályozni és szankcionálni kívánó klauzulák – e folyamatok mögött azonban nem áll összehangolt szabályozási koncepció, sőt: a legalapvetőbb fogalmak (tisztességtelen haszon, szabad ár, a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes vagy a társadalmi érdeket sértő tevékenység) sem tisztázták.²⁹

2.2. A tervutasításos gazdaság rendszerében versenyről csak igen korlátozott értelemben lehetett beszélni („hazánkban a verseny kérdése gyakorlatilag az új gazdasági rendszerrel kapcsolatban merült fel” – írja Meznerics³⁰), s annak különösebb jelentősége jogi értelemben sem volt – bár, mint Vörös Imre kimutatta, 1964-ben már született olyan bírói ítélet, mely az állami vállalat a kisiparossal szembeni versenycelemeknyének tisztességtelenségét állapította meg.³¹

A tisztességtelen haszon, a meg nem engedett nyereség szerzésének tilalmáról, szankcionálásáról azonban számos jogszabály rendelkezett. Az árdrágító visszaélésekről szóló „régijog” szerinti törvények (az 1920: XV. tc. és az 1920: XXVI. tc.) tényállásai (ártúllépés, áruzsora, munkauzsora, árdrágító üzérkedés, árulvonás, árucsempészet, áruvisszatartás) s minősített esetei (a közellátás érdekét súlyosan veszélyeztető mértékű vagy üzletszerűség) a későbbi jogalkotásra (így *A gazdasági rend védelméről szóló 8.00/1946. (VII. 28.) M.E. sz. rendeletre*, sőt, 1961-es Btk.-ra is) hatást gyakoroltak, a pénzügyi jogban pedig a tisztességtelenül szerzett haszon elvonásának lehetősége (az árkiegyenlítési forgalmi adó) pedig már 1957-ben megjelent.³² A meg nem engedett nyereség fogalmát, megjelenési lehetőségeit a *Pénzügyminiszter és az Országos Árhivatal elnöke 112/1963. (PK. 4.) PM. sz.*

²⁸ KÁDÁR JÁNOS: *Válogatott beszédek és cikkek, 1957–1973* (Budapest: Kossuth 1974) 247–248.

²⁹ Mindehhez lásd ACZÉL György (szerk.): *A tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság* (Budapest: KJK 1976) 15–37. A jogértelmezési viták lényegében majd csak 1973-ban zárulnak le, mikor *A tisztességtelen haszon megállapításának irányelveiről szóló 1022/1973. (VI. 27.) MT. sz. hat.* (immár a reform befékezésének szellemében) „a közgondolkodással összhangban” tisztázta a fogalom jogi és gazdasági-etikai tartalmát. ACZÉL (30. lj.) 115.

³⁰ MEZNERICS 1968 (25. lj.) 158. A verseny kizárásnak szervezeti biztosítása – mutatott rá Vörös Imre egy 1978-as tanulmányában – azonban nem jelentette magának a versenynek a kizárását: az „torz és burkolt formában a régi gazdaságirányítási rendszerben is létezett, mindenekelőtt persze ’ügyeskedések’ révén való – a versenytárshoz képest – előnyösebb helyzetbe kerülést célzó tranzakciók formájában.” VÖRÖS IMRE: „A gazdasági verseny kibontakozása és problémái a jogi szabályozás tükrében” *Állam- és Jogtudomány* 1978/4. 581–602, hiv. helye: 585.

³¹ 4028. sz. BH 1964. 6. sz., lásd VÖRÖS (27. lj.) 36–37.

³² A meg nem engedett nyereség árkiegyenlítési forgalmi adó útján való elvonásáról szóló 30/1957. (V. 29.) Korm. sz. rend.

utasítása értelmezte, az adóhatóságok ezzel kapcsolatos feladatait a 326/1963. *PM VII. sz. közlemény* határozta meg.³³

Az *árszabályozásról* szóló 56/1967. (XII. 19.) *Korm. sz. rendelet* hatályon kívül helyezte az 1957-es rendelkezéseket, s minden belföldön forgalomba hozott árura, szolgáltatásra kiterjedő, kötelező előírásokat vezetett be. Az árat mindig valamely meghatározott minőséghez kötötte,³⁴ tilalmazta a termék árában vagy árával kapcsolatos versenykorlátozó megállapodásokat (monopolhelyzet vagy jogtalan piaci, anyagi előnyök biztosítása), s e magatartásokat – a polgári jogi igények érvényesítésének lehetősége nyitva tartása mellett – annak megfelelően szankcionálta, hogy azokat kisiparos vagy kikereskedő, illetve szocialista gazdálkodó szervezet valósította meg. Első esetben az állam a jogosulatlan különbözetet forgalmi adó formájában vonta el, a második esetben pedig gazdasági bírság kiszabására volt lehetőség:

³³ Az utasítás értelmében *meg nem engedett nyereségnek* alapvetően a hatóságinál megállapított árnál magasabb ár alkalmazásával, a megállapított vagy az árszabályozó rendelkezéseknek megfelelő módon kiszámított árhoz képest kivételben, minőségben vagy mennyiségben meg nem felelő árucikkek változatlan áron történő forgalomba hozatala vagy az árszabályozó rendelkezésektől eltérő árképzés minősült. Árkalkalmazás esetén vagy a műszaki előírásoknak meg nem felelő, helytelen vagy hamis árvetés alapján történő ármegállapítás útján keletkezhettek, lásd Aczél (29. l.) 67–68.

³⁴ A minőségvédelem kérdése már a tervutasításos gazdaság időszakában prioritásként jelentkezett. Először a 65/5/1952. *NT. sz. hat.*-ban szabályozták, ezt fejlesztette tovább *Az ipari termékek minőségének védelméről szóló 1953. évi 12. sz. tvr.*, mely külön rendelkezett a fogyasztói jogok védelméről is (15. §). A fogyasztónak csak hibátlan árut volt szabad eladni, hibás áru esetén a hiba tényét fel kellett tüntetni, s azzal arányos árengedményt kellett biztosítani. A fogyasztási cikkek minőségvédelmének alapvető szabályait a *belkereskedelmi miniszter és a SZÖVOSZ elnökének 51/1965. (K. É. 13.) Bk. M.* – *SZÖVOSZ sz. utasítása* állapította meg. A minőségvédelem terén jelentős szerepet tölthettek be a szabványok: ezek alkalmazása a szocialista gazdaságban a 4337/1949. (XII. 2.) *MT. sz. rend.-tel* vált kötelezővé, s került a 44/1959. (XI. 19.) *Korm. sz. rend.-tel* újrászabályozásra. 1950-től születnek jogszabályok a termékek márkázásáról [egyes termékek minőség vagy más tulajdonsága alapján más termékektől való elkülönítéséről, lásd 221/1950. (IV. 25.) *MT. sz. rend., 1953. évi 12. sz. tvr., 55/1954. (Tg. É. X. 11.) OT. sz. utasítás*], meghatározott termékkörre 1952-től vált kötelezővé minőségi bizonyítvány kibocsátása [2200-7/1952. (Tg. É. II. 20.) *OT. sz. utasítás*]. A szállítási szerződések 1966-os szabályozásához kapcsolódóan külön utasítás foglalkozott a szerződés hiányos vagy hibás teljesítésével kapcsolatos kifogásolási kérdésekkel [250/1966. (II. 14.) *KDB utasítás*], s természetesen széles körben érvényesültek a Ptk. szavatossági és jótállási szabályai is [lásd BARNÁ Géza – BÓC Imre – ORMAI Lajos: *Fogyasztási cikkek minőségellenőrzése és minőségvédelme* (Budapest: KJK 1966) 191–242.]. A fogyasztóval szembeni felelősség fontos alapelve volt, hogy a vevővel szemben a termék minőségéért mindig a kereskedelmi vállalat felelt [43/1967. (XI. 14.) *GB hat.*], a vevő minőségi kifogásait is neki kellett intéznie. A termékek minősége tanúsításának a kiskereskedelmi forgalmat is érintő, új szabályait a 47/1968. (XII. 18.) *Korm. sz. rend.* állapította meg. 1969-től jelentősen bővültek a fogyasztók minőségvédelemmel kapcsolatos jogosítványai: az 1/1969. (I. 11.) *BkM. sz. rend.* szabályozta a vásárlók minőségi kifogásainak intézési rendjét, az egyes tartós fogyasztási cikkek jótállásának legkisebb kötelező mértékéről szóló 4/1969. (III. 30.) *BkM-KGM-KipM-KKM-NIM sz. rend.* pedig az érintett termékkör (gépgyártási termékek, háztartási villamos berendezések és készülékek, hűradástechnikai termékek, kultúrcikkek) forgalomba hozatali szabályait: a jótállás legrövidebb mértéke 12 hónap, hűtőgépre 24 hónap volt. A fogyasztói minőségvédelem rendszerében kiemelkedően fontos szerepet kapott a 491/33/1952. *NT hat.* alapján a 1107/1953. *BkM-KkM együttes utasítással* (Ker. É. 1953. II. 2. 5. sz.) létrehozott KERMI, melynek feladatait a 12/1968. (XI. 28.) *BkM. sz. rend.* szabályozta újra: ezek közé tartozott, amely a külön jogszabály szerinti árucikkek [5/1968. (III. 25.) *BkM. sz. rend.*] kötelező minőségi vizsgálatát a forgalomba hozatal feltételeként írta elő.

ennek részletes szabályait az *1/1968. (I. 16.) Korm. sz. rendelet* állapította meg.³⁵ Gazdasági bírsággal az állami és szövetkezeti szervek voltak sújthatók, két együttes feltétel fennállása esetén. Az első feltétel az volt, hogy a vállalatnak jogszabályba vagy hatósági rendelkezésbe ütköző, illetőleg a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes tevékenységet kellett folytatnia, s ezzel a társadalmi érdeket megsértenie, a második pedig az, hogy e tevékenységével jelentős vagyoni előnyre tegyen szert, illetve jelentős kárt okozzon, vagy ezek hiányában a lakosság jogos érdekeit súlyosan veszélyeztesse. A bírság összegének főszabály szerint az elért előnyt vagy okozott kárt meg kellett haladnia. A bírság kiszabásának indítványozására meghatározott szervek (a legfőbb ügyész, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság,³⁶ a Szakszervezetek Országos Tanácsa, az egyes szakmai szakszervezetek elnöksége és tanácsai, illetve a feladatkörüket érintő vállalati tevékenységgel kapcsolatosan a központi felügyeleti szervek, minisztériumok, az Országos Tervhivatal, a Magyar Nemzeti Bank, az Országos Anyag- és Árhivatal, a Magyar Szabványügyi Hivatal és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa volt jogosult³⁷ – magánszemély nem. A bírság kiszabását vállalat vagy szövetkezet esetében az illetékes megyei (fővárosi) döntőbizottságnál, a mezőgazdasági termelőszövetkezet bírságolását az illetékes megyei (fővárosi) bíróságnál kellett indítványozni.³⁸

2.3. A „régí”, s most felélesztett, a húszas évek magyar válságjogi jogalkotása kiemelkedő állomásának tekinthető, az *1933: XVII. tc.-el* módosított Tvt. öt kiemelt tör-

³⁵ Értelmezési kérdésekben a *2070/1967. (XII. 20.) sz. korm.hat.* próbált eligazítást adni, melynek megengedőbb rendelkezései azonban – mint a korabeli irodalom rámutatott – nem voltak szinkronban az „56-os rendelet” szigorú szellemiségével.

³⁶ A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság és a területi ellenőrző bizottságok felállításáról az *1957. évi VII. tv.* és a végrehajtása tárgyában kiadott *6/1958. (I. 18.) Korm. sz. rend.* (MK 7. sz.) intézkedett, működésüket 1958. január 1-el kezdték meg. A szervezet a Minisztertanács közvetlen irányítása alatt állt, alapításkor feladata az állami szervezeteknek való segítségnyújtás volt „az állami és állampolgári feyelem megszilárdításában, a nép vagyonának védelmében és a visszaélések leleplezésében”, közreműködött a közérdekű bejelentésekkel tudomására hozott visszaélések feltárásában, javaslatot tehetett konkrét személyek felelősségre vonására. Hatásköre csak a bíróságokra, az ügyészségre és a fegyveres szervekre nem terjedt ki. A KNEB hatásköreit az *1964. évi VII. tv.* lényegesen kiterjesztette, a gazdasági törvényesség és a korrupció elleni küzdelem elsődleges szervezetévé tette, s részére jelentős hatósági jellegű jogosítványokat biztosított (konkrét személyekre vonatkozó felfüggesztési jog, az állami vagy szövetkezeti gazdálkodásban jogellenesen felhasznált pénzeszközök zárolásának joga stb.). Lásd FEKETE Győr László – ZSINGOR László: *Ellenőrzési kézikönyv* (Budapest: KJK 1966) 14–25. A KNEB működését, jogosítványait az *1968. évi V. tv.* és végrehajtási rend.-e, a *41/1968. (XI. 1.) Korm. sz. rend.* teljes körűen újraszabályozta, s részére gazdasági bírság kiszabásának és a szanálás kezdeményezésének jogát is biztosította. Működésének alapját e jogszabályok, s saját Szabályzata képezte, melyet egységes szerkezetben 1968-ban tettek közzé [*A Népi Ellenőrzés szervezetére és működésére vonatkozó jogszabályok. Ügyrend, működési és eljárási szabályzat* (Budapest: 1968)]. E szabályokat az *1971. évi 9. sz. tvr.* számos ponton módosította.

³⁷ Az ún. „irányítószervi ellenőrzés” lehetőségeit illetően a mechanizmusreform lényeges változásokat hozott: azok elsődleges célja „a központi intézkedések megvalósításának”, a törvényesség megvalósulásának vizsgálata lett, a vállalati operatív működésbe már nem avatkozhatott be. E téren a Pénzügyminisztérium éves ellenőrzéseket lebonyolító Revizori Főosztálya és a Központi Adóhivatal rendelkezett hatáskörökkel. Utóbbit a *16/1967. Korm. sz. rend.* (MK 1967. VI. 18.) szüntette meg, s helyébe a PM Bévételi Főigazgatóságát állította.

³⁸ SIMALCSIK Miklós – Soós László: *A vállalati és szövetkezeti gazdálkodás új szabályai* (Budapest: KJK 1969) 361–366.

vényi tényállását (reklámszédelgés, bitorlás-utánzás, hírnév- és hitelrontás, hólabdaserződés, üzemi titok jogtalan elárulása és felhasználása), s a tv. 1. §-a szerinti generálklauzulát (a verseny az üzleti tisztesség vagy jó erkölcsbe ütköző módon való folytatásának tilalma) 1945-ig a bírói gyakorlat értelmezte, s fejlesztette a kor gazdasági-forgalmi viszonyaihoz igazodóan tovább. A törvényi szabályokat a Ptké. hatályban tartotta, a korábbi joggyakorlat azonban már nem érvényesülhetett,³⁹ így arra a folyó ügyek kapcsán hivatkozni sem lehetett, legfeljebb a jogtudomány érdeklődésére tarthattak számot. A Tvt. alkalmazását – különösen a reform első két-három esztendejében – nem kevés bizonytalanság kísérte, mégis „számottevő gyakorlata”⁴⁰ alakult ki: legtöbbször a bíróságok a generálklauzulára hivatkozva hoztak ítéletet, ám gyakoriak voltak a reklámszédelgési, bitorlási, munkaerő-csábítási, hírnévrontási, üzleti titok-sértési és összetéveszthető árujelzéssel való ellátással kapcsolatos ügyek is.

A törvény alkalmazásának Vörös Imre szerint gátját jelentette, hogy az csak versenytársak közötti viszonyokra érvényesülhetett, versenyviszony hiányában a bíróság adott ügyben akkor is elutasító döntést hozott, ha a magatartás egyébként alkalmas volt a vevői érdekek károsítására⁴¹ – ez annak elismerését jelentette, amit György Ernő 1976-ban megfogalmazott: nevesen, hogy „a tisztességtelen versenycelemekények megítélésénél figyelembe jövő érdekvonatok a szoros értelemben vett versenycelemekényeken túlmenő kör” érdekeinek figyelembevételét is igénylik.⁴² A tisztességtelen haszonszerzés pénzügyi jogi-hatósági szabályozása között azonban jogalkalmazói kapcsolat az elvek szintjén sem alakult ki: a tisztességtelen haszonszerzés kategóriájába eső tevékenységekkel részletesen foglalkozó *1022/1973. (VI. 27.) sz. MT határozat* „szinte egyáltalán nem említi azokat a tipikus eseteket, amelyeket a kapitalista jogrendben született jogszabály éppen a legjellemzőbbnek tartott”.⁴³

3. EGY VERSENYTÖRVÉNY IGÉNYÉNEK FELVETÉSE

3.1. A két háború közötti magyar versenyszabályozás a kartellekre vonatkozó, kiemelkedő jelentőségű törvénye, a *gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. XX. tc.* a gazdasági reform jogalkotására csak közvetett hatást gyakorolt: újbóli hatályba léptetésére nem került sor. A versenykorlátozó megállapodások tilalma mindazonáltal számos jogszabályba épült be.

Az állami vállalatról szóló 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendelet 37. §-a szerint, ha az illetékes miniszter azt észlelte, hogy az egyesülés a közérdekkel vagy a népgazdaság érdekeivel ellentétes működést fejtett ki, jogosult volt az egyesülés munká-

³⁹ Az LB Elvi Tanácsa azokat az 1952-es felülvizsgálat során hatályon kívül helyezte.

⁴⁰ Vörös (27. lj.) 285.

⁴¹ Vörös (27. lj.) 286. Vörös itt arra is rámutatott, hogy a hetvenes évek derekától a szabályozás egyre inkább kiterjesztő módon érvényesült, s a törvényt egymáshoz vertikálisan is kapcsolódó partnerek vonatkozásában is alkalmazni kezdték.

⁴² György (27. lj.) 283.

⁴³ Aczél (29. lj.) 60.

jának ellenőrzésre megbízottat kijelölni, aki a tevékenység megszüntetésére javaslatot volt köteles kidolgozni: ha pedig az egyesülés működése más módon nem volt orvosolható, a miniszter az egyesülés megszüntetését is elrendelhetette.

A termékforgalomról szóló 25/1967. (VIII. 20.) Korm. sz. rendelet 9. §-a értelmében tilos volt olyan megállapodást létrehozni, amely a piac felosztását, vagy a fogyasztók meghatározott körének valamely beszerzési lehetőségéből való kizárását célozta, vagy a fogyasztók a beszerzési források közötti választásának lehetőségét korlátozta. A tilalom alól az ágazati miniszter a pénzügyminiszterrel és az Országos Anyag- és Árhivatal elnökével és az érintett miniszterek bevonásával népgazdasági érdekből kivételt engedélyezhetett, az ilyen engedély nélkül létrejött megállapodás azonban semmisnek minősült. A semmisség megállapítása – bármely érdekelt fél keresete alapján – a Központi Gazdasági Döntőbizottság hatáskörébe tartozott.⁴⁴

Az árszabályozásról szóló 56/1967. (XII. 19.) Korm. sz. rendelet 18. §-a a piac-korlátozó, monopolhelyzetet létrehozó vagy jogtalan anyagi előnyök biztosítására irányuló, a termék árában vagy árával kapcsolatos megállapodások tilalmáról rendelkezett: az ilyen megállapodásokat semmisnek nyilvánította, azzal, hogy – vita esetén – a semmisség megállapítására a bármely érdekelt által előterjesztett kereset elbírálását ugyancsak a Központi Gazdasági Döntőbizottság hatáskörébe utalta.⁴⁵ E rendelkezések – szinte változatlan formában – a hetvenes évek derekától az első generációs reformjogszabályokat váltó joganyagba is bekerültek, de újabb elemekkel is bővültek.⁴⁶

3.2. Ami a perspektivikus, a jogi szabályozás továbbfejlesztését illetve, a leendő versenytörvény megalkotásával kapcsolatos kérdéseket (szemben például a versenyügyekben eljáró fórumrendszerrel, az egyes feladatok a bíróságokhoz, a KGD-hez, a kamarákhoz, a választott bíróságokhoz, esetleg államigazgatási szervekhez való telepítése közül való választással) ugyan a gazdaságpolitika nem vetette fel, a jogtudomány azonban igen. Meznerics Iván már 1967-ben igen alapos, összehasonlító jogi talajon álló tanulmányban mutatta be a nagy külföldi versenyjogi szabályozási rezsimeket, s egyben – például a verseny fogalmának meghatározásával, illetve egy leendő magyar versenytörvény tartalmi kérdéseinek azonosításával – konkrét szabályozási javaslatokkal is élt⁴⁷ – e gondolatait már hivatkozott 1968-as átfogó tanulmányában később bővebb formában is kifejtette.⁴⁸

⁴⁴ 45/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rend. 1. §.

⁴⁵ A „huszonötös” és „ötvenhatos” rendelet joggyakorlatának áttekintéséhez lásd György (27. l.) 238–277, a 25/1967. (VIII. 20.) Korm. sz. rend. 9. §-ban foglalt tiltott megállapodás semmisségéhez a KGD 526. sz. állásfoglalását [GÖRGEY Mihály – HAVASI Győző (szerk.): *A gazdasági döntőbizottságok joggyakorlata (Elvi határozatok, állásfoglalások, jogesetek) 1948–1969* (Budapest: KJK 1970) 111–112.].

⁴⁶ Pl. a területfelosztó kartell és vertikális versenykorlátozás tilalma a termékforgalomról szóló 33/1975. (XI. 29.) MT. sz. rend.-ben, a versenykorlátozó megállapodások népgazdasági érdekebe ütközésének általános érvényű deklarálása a *gazdasági társulásokról szóló 1978. évi 4. tvr.*-t végrehajtó 9/1978. (II. 1.) MT. sz. rend.-ben.

⁴⁷ MEZNERICS Iván: „A gazdasági verseny jogi szabályozása. (A fontosabb külföldi kodifikáció áttekintése és gondolatok az esetleges hazai szabályozáshoz.)” *Jogtudományi Közlöny* 1967/8. 471–482.

⁴⁸ MEZNERICS (25. l.). A két tanulmány közötti fontos koncepcionális különbség az volt, hogy az első a versenyjogi tényállásokat vette sorra, s azok kapcsán tárgyalta az egyes szabályozási megoldá-

Meznerics határozottan egy megalkotandó magyar versenytörvény mellett foglalt állást, hangsúlyozva, hogy a külföldi – a kapitalista gazdaságok problémáira koncentrálo – modellekhez képest e szabályozásnak az egész népgazdaság, s ezen belül hangsúlyozottan a fogyasztók érdekeinek közvetlen védelmét kell szolgálnia. A magyar versenytörvénynek, mondja, egyaránt át kell majd fognia a „tisztességtelenségi” versenyjog, a fogyasztóvédelem s a monopolhelyzetekkel való visszaélés tilalmának kérdéseit. Utóbbi körben ő is elfogadja a „népgazdasági szempontból indokolt” és/vagy jogszabály által létrehozott monopolhelyzetek megengedhetőségét, ám, hangsúlyozza, visszaélésekre, a monopolhelyzet a népgazdaságot sértő módon való kihasználására ilyenkor sem kerülhet sor.⁴⁹

A leendő magyar versenytörvény legfontosabb alapelvei körében a tisztességtelen verseny és a versenykorlátozó, vagy népgazdasági érdeket sértő monopolhelyzetek kialakítására vonatkozó megállapodások, a népgazdasági szempontból nem indokolt áremelések tilalmát, a minőség javításának vagy a műszaki fejlesztésnek akadályozását, a versenytársak, felhasználók, értékesítők vagy fogyasztók jogos és méltánylást érdemlő érdekeinek sérelmét vagy veszélyeztetését tartja.

Ennek az „átfogó, azonos elvi talajra épített, a még várható jelenségekre is kiterjedő, egységes szabályozásnak” megalkotását Meznerics – szemben az eseti szabályozás mellett kiálló közgazdászokkal, akik szerint hiba lenne „ijesztgetéssel”, a „verseny gúzsbakötésével” a verseny lehetőségeit csökkenteni, s akik szerint még jó ideig az eseti szabályozás mellett kellene a jogalkotónak maradnia – elsőbbséggel bíró feladatnak tartotta. „A versenytörvény – mondja – a maga szankcionált tilalmaival együtt egyik előfeltétele a szabad vállalati, de a népgazdasági érdekekkel is összhangban álló gazdasági versenynek.”⁵⁰

3.3. A következő években a jogirodalom még többször visszatér a versenyjog és a megalkotásra váró versenytörvény kérdésére.⁵¹ A gazdasági verseny problémáinak addig is komoly figyelmet szentelő György Ernő⁵² az első, aki a hazai jogirodalomban a kérdéskör monografikus áttekintésére vállalkozik: 1968–1970 között elkészült doktori értekezése – sokszorosított formában már 1971-ben hozzáférhetővé válik, nyomtatásban azonban – az időközben bekövetkezett jogszabályi változásokat is feldolgozva – majd csak 1976-ban jelenik meg.⁵³ Ő az első szerző, aki – összehasonlító jogi igénnyel – szisztematikusan tekinti át a versenyjogi problémákat (fogal-

sokat, a második a külföldi kodifikációkat országonként (Egyesült Államok, Hollandia, Belgium, Franciaország, Olaszország, NSZK, Svájc, Ausztria, EGK, Jugoszlávia) mutatta be.

⁴⁹ MEZNERICS (25. lj.) 168–169.

⁵⁰ MEZNERICS (25. lj.) 178.

⁵¹ Pl. KRÉMER Miklós: „A tisztességtelen versenyről” *Magyar Jog* 1970/5. 285–292. Az akkor vállalati jogtanácsosként dolgozó Krémer is elsősorban a monopolhelyzettel való visszaélés gyakorlati kérdéseit vizsgálta, s ehhez segítségül hívta a legújabb német, amerikai kartelljogi gyakorlatot, tisztességtelenségi versenyjogi ügyekben született német és francia bírói ítéleteket, s az első között foglalkozott behatóbban az 1923-as versenytörvény újabb hazai bírói gyakorlatának kérdéseivel is.

⁵² György Ernő: „A gazdasági verseny külkereskedelemmel kapcsolatos problémái” *Külkereskedelmi Jog* 1967/2. 45–46; György Ernő: „A gazdasági verseny jogi szabályozásának nemzetközi magánjogi és összehasonlító jogi vonatkozásai” *Jogtudományi Közlöny* 1968/1. 47–50; György Ernő: „Üzemi titok és vállalati együttműködés” *Magyar Jog* 1968/5. 290–292.

⁵³ György (27. lj.).

mi kérdések, joganyag-tagozódás, a gazdasági versenyt érintő államközi szerződések, szellemi alkotások jogának a versenyt érintő rendelkezései, fogyasztóvédelem, monopóliumhelyzettel való visszaélés, reklám- és propaganda versenyjogi vonatkozásai, szankciórendszer, nemzetközi jogi vonatkozások). Természetesen nem kerüli meg a hazai gazdasági verseny jogának megreformálásával kapcsolatos kérdéseket sem. A – tisztességtelenségi – versenyjog „elavult szabályainak” felülvizsgálatáról már a 43/1967. GB. sz. határozat 13. pontja rendelkezett: György Ernő e reform alapján azokat a változásokat tekinti, melyek „a gazdaságirányítás új rendszerében a termékforgalmazás, a piaci mechanizmus körében végbementek s kihatásaikat a vállalati gazdálkodás vonalán jelentős mértékben érzékeltetik”.⁵⁴

Nemcsak a szűkebb értelemben vett, a versenytárs, vagy a fogyasztó érdekeit sértő tisztességtelen versenycelemekenyeket sorolja a felülvizsgálat nyomán kialakuló (s a gazdasági bírság gyakorlata szempontjából az értékelendő szempontokat a 20/1973. MT. sz. határozat szerint recipiáló) új szabályozás körébe, de a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tágabb értelemben vett tényállásait, s a szankciók reformjának kérdését is. Meznerics Ivánhoz hasonlóan ő is rámutat az igen széttagolt szabályozásból eredő jogérvényesítési problémákra. A gazdasági verseny sérelmével kapcsolatos ügyekben akkor a bíróságok és a Központi Gazdasági Döntőbizottság mellett a különböző állami ellenőrző tevékenységet ellátó szervek (az Anyag- és Árhivatal, a Népi Ellenőrző Bizottság, a Kereskedelmi Felügyelőség,⁵⁵ a minisztériumok és a tanácsok ellenőrző szervei), az Országos Fogyasztói Tanács, a szak-szervezetek (1968-tól előbb SZOT-irányelvek szintjén, majd 1973-tól a fogyasztói érdekek védelme, s különösen az áellenőrzés terén a 1973. január 15-i és 1974. szeptember 30-i SZOT elnökségi határozatai alapján szélesebb körben konkretizálva⁵⁶) is rendelkeztek hatáskörrel – nagyobb koherencia döntések terén épp ezért nem, vagy csak egy-egy részterület – például a gazdasági bírság gyakorlata vonatkozásában – érvényesülhetett. A korabeli felfogás – s ezzel György Ernő sem helyezkedik szembe – még nem veti fel egy egységes versenyhatóság létrehozásának gondolatát.⁵⁷

⁵⁴ György (27. l.) 453.

⁵⁵ A Kereskedelmi Felügyelőségek megyei és fővárosi rendszerét a 2063/19/1952. MT. sz. hat. (HT 1952. VI. 14.) és a 1021/1952. MT. sz. hat. (MK 1952. VII. 12.) az Állami Kereskedelmi Felügyelet Szerveiként hozta létre, s azok elsődleges feladatát a kereskedelmi üzletek jogszerű működésének ellenőrzése, s a szabálytalanságok feltárása képezte: ezzel összefüggésben intézkedési és bírságolási jog illette meg. A működésére vonatkozó szabályokat a 12/1958. (BkM) sz. rend. (MK 1958. X. 29.) és a 4/1963. BkM. sz. r. (MK 1963. VII. 24.) alkotta újra. 1967-től a 10/1967. Korm. rend. (MK 1967. IV. 22., 26. sz.) szerint az Állami Kereskedelmi Felügyelőség hatósági jogkörrel rendelkező, önálló szerveiként folytatták működésüket: az ő hatáskörükbe tartozott egyebek mellett a fogyasztói panaszok intézésének ellenőrzése is. Az eljárására vonatkozó szabályokat a 11/1968. BkM. sz. rend. (MK 1968. X. 10., 80. sz.) újította meg.

⁵⁶ Vö. SÁSKA Sándor: *Fogyasztói érdekvédelem, társadalmi áellenőrzés* (Budapest: Táncsics 1975) 15–27.

⁵⁷ Meznerics a különböző nyugati szabályozási rezsimek ismertetésekor is csak érintőlegesen tért ki a jogérvényesítési fórumokra, s tett megkülönböztetést a bírói és közigazgatási modellek túlsúlyával működő egyes megoldások között, kimutatva, hogy a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés kérdéseire szinte minden országban a közigazgatási (s nem bírósági) szervek (pl. az NSZK-ban a Kartellhivatal) hivatottak. MEZNERICS (25. l.) 161–167.

György is inkább a fogyasztói érdekképviselőt a meglévő rendszerbe való hatékonyabb integrálásának lehetőségeit keresi.⁵⁸

4. MEGTORPANÁS ÉS TOVÁBBLÉPÉS A MAGYAR VERSENYJOGI SZABÁLYOZÁSBAN

4.1. Bár Eörsi a gazdasági reform jogáról írott 1968-as könyvében⁵⁹ közvetlen versenyjogi kérdésekkel behatóbban nem foglalkozott,⁶⁰ a versennyel kapcsolatos szabályozásnak voltak jelentős, közvetlen polgári jogi vonatkozásai is. Zsingor László a tisztességtelenségi versenyjog „alaptényállásaiként” a Ptk. 201. § (2) bekezdésében a feltűnő értékaránytalanságra alapozott megtámadási lehetőséget s a 202. § szerinti uzorás szerződések semmisségét jelölte meg,⁶¹ mások – Sárándi Imre, Asztalos László, Világhy Miklós – a polgári jogi alapelvek a szocialista gazdálkodásra való közvetlen (normatív) érvényesülésének kérdését vetették fel. Ezen a nyomon indult el Vörös Imre is, aki 1981-ben megjelent kandidátusi értekezésében vállalkozott a szocialista piaci magatartás – időközben számos változáson átment – joganyagának polgári jogi alapon történő, rendszeres kibontására.⁶²

Valójában azonban – ahogyan erre könyve bevezetőjében Vörös Imre is rámutat – a gazdasági verseny jogi vetületének behatóbb vizsgálata nem csak a reform bevezetését követő első években maradt kívül a szélesebb jogász érdeklődés horizontján, de az azt követő években is: alig tucatnyira tehető azoknak a publikációknak száma, melyek 1974–75-ig versenyjogi kérdésekkel foglalkoztak, s ezek jelentős része is az iparjogvédelmi vagy nemzetközi gazdasági jogi vonatkozásokra összeponto-

⁵⁸ GyÖRGY (27. l.) 483–484.

⁵⁹ EÖRSI Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról* (Budapest: KJK 1968).

⁶⁰ Mint ahogyan két évvel későbbi, már az elért eredményeket értékelő nagy összefoglaló tanulmányában sem: a gazdasági bírságról ugyan mindkét helyen szól, de nem kiszabásának feltételeit (végső soron a tisztességtelen magatartás tanúsításának kritériumait) állítja előtérbe, hanem az alkalmazható szankció sajátos, az egyéni felelősségtől a kollektív vállalati felelősség felé való elmozdulásának tényét. Lásd Eörsi Gyula: „A magyar gazdasági mechanizmus jogi aspektusai” *Gazdaság és Jogtudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei* 1970/3-4. 425–452.

⁶¹ ACZÉL (29. l.) 65–66.

⁶² A hetvenes évek elejétől az Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében Szabó Imre és Eörsi Gyula védőszárnya alatt a gazdasági jog kérdéseivel foglalkozó nagy ívű kutatási programok indultak, melyek monográfiákban, könyvsorozatokban, kutatási jelentésekben dolgozzák fel a vállalatirányítással, a vállalatok működésével, egymás közötti szerződéseivel kapcsolatos kérdéseket. Vö. SÁRKÖZY Tamás: „A gazdasági civiljogi kutatások története az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében a szocializmus korszakában (1950–1990)” in BARZÓ Tímea [et al.] (szerk): Ünnepi tanulmányok Bíró György professzor 60. születésnapjára (Miskolc: Novotni 2013) 492–501. Versenyjogi problémákkal elsősorban Vörös Imre foglalkozott, aki Eörsi Gyula meghívására 1969-től dolgozott az Intézetben. Vörös Imre A szocialista piaci magatartás joga, különös tekintettel a versenyre és a gazdasági erőfölényre c. kandidátusi értekezést 1979-ben védte meg: ez az 1981-ben kiadott munka [Vörös (27. l.)] – melynek több részlete 1978–1979-ben az Állam- és Jogtudományban önálló publikáció formájában is megjelent – volt az, mely az 1984. évi IV. tv. koncepcióját, majd később az 1990. őszi korszert, eurokonform versenytv. törvényt megalapozta, s a modern magyar versenyjog alapjait lefektette.

sított.⁶³ Ennek egyik igen lényeges oka a magával a versennyel kapcsolatosan kialakult szakmai-tudományos érdektelenség lehetett, ami viszont a verseny szerepének 1966–1968-ban való túlbecsüléséből, kedvező hatásainak a várakozásoktól való igen nagyfokú elmaradásából, s végső soron abból következett, hogy az irányított piacgazdaság viszonyai között a gazdasági szereplők között valódi verseny annak ellenére sem alakulhatott volna ki, ha ezzel a jogszabályi feltételek adottak lettek volna – e feltételek azonban a szórványos jogalkotási eredmények ellenére alapvetően még (egészen a gazdasági rendszerváltásig) hiányoztak.

A reformgondolatból következő, igen fontos felismerés volt, hogy – Sárközy Tamás 1979-es szavaival – „a népgazdaság egésze szempontjából jelentős, ún. makroökonomiai döntéseket gazdaságirányítási, a konkrét gazdálkodási részletkérdésekben való döntéseket pedig vállalati szinten kell meghozni”,⁶⁴ ami azt jelentette, hogy a gazdaságirányítási és a gazdálkodó szint minőségileg elvált egymástól. A vállalat elveszítette az állami irányítási rendszerben betöltött korábbi, a terv végrehajtásához kapcsolódó funkcióit, s közhatalmi értelemben véve többé már nem tartozott az államapparátushoz. A vállalat a jogszabályi keretek között (elvileg legalábbis) jogilag is nyereségérdekelt alapon működött, a vállalati érdek elsőbbsége érvényesült (ez az érdek azonban legalapvetőbben nem lehet ellentétes a népgazdasági érdekekkel), a rábizott állami vagyont felelősen, önállósággal kezelte, a vállalati önállóságba (az államigazgatási funkciók nélküli vállalati belső igazgatásba) való operatív beavatkozásnak pedig csak kivételesen, népgazdasági érdekből és szoros jogszabályi feltételek mellett lehetett helye.⁶⁵

4.2. Ezt az új, a valóságban maradéktalanul egyébként soha nem érvényesült szemléletet tükrözték a vállalati működés feltételeit részletekbe menően meghatározó, *az állami vállalatokról szóló 11/1967. (V. 13.) Korm. rendelet* (a továbbiakban: VR) és a hozzá kapcsolódó jogszabályok.⁶⁶ A „szabad vállalat alapítást” továbbra sem tehetők lehetővé – a vállalat létrehozására és megszüntetésére továbbra is csak az illetékes állami szervek (a miniszter, az országos hatáskörű szerv vezetője

⁶³ Lásd pl. Kovács István: „A társadalmi fórum szerepe a szocialista együttműködés alapelvét sértő tevékenység és a tisztességtelen versenycelemek elbírálásában” *Magyar Jog* 1970/2. 92–96; MEDVIGY István: „Néhány szó a tisztességtelen versenyről” *Magyar Jog* 1971/3. 154–155; MÁDL Ferenc: „Gazdasági verseny és jogi struktúrája az európai gazdasági integrációban” *Állam- és Jogtudomány* 1971/2. 287–400; SZABÓ György: „Tisztességtelen verseny és belföldi reklám” *Magyar Jog* 1972/12. 732–735; KRÉMER Miklós: „Gondolatok a gazdasági verseny szabályozásáról” *Magyar Jog* 1972/2. 100–104; DÁN Jenő: „A tisztességtelen versenyről” *Külgazdaság, Jogi melléklet* 1972/2. 17–21; DÁN Jenő: „Tisztességtelen verseny – tisztességes gazdálkodás” *Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei* 1972/6. 187–212; BENÁRD Aurél: „A tisztességes versenyről” *Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei* 1972/5. 59–70; ERDÉLYI Iván: „Tisztességtelen haszon, tisztességtelen verseny és a gazdasági bírság” *Magyar Jog* 1973/10. 611–613.

⁶⁴ SÁRKÖZY Tamás: *A gazdaságirányítás és a vállalatok* (Budapest: Kossuth 1979) 59–60.

⁶⁵ SÁRKÖZY (64. lj.) 61–62.

⁶⁶ A teljesség igénye nélkül: a vállalatok tevékenységi körét illetően a *3150/1967. Korm. hat és a 38/1967. (IX. 29.) GB. sz. hat.*, az egyes külön engedélyhez kötött tevékenységekre nézve a *2019/1967. (IV. 27.) Korm.hat.* és a *2/1968. (II. 25.) BkM. sz. rend.*, az egyes vállalati vezetőkre és a jogi képviseletre vonatkozó számos specifikus jogszabály, az állami vállalatok felszámolására vonatkozó *8/1968. (II. 17.) PM. sz. rend.* és mögöttes jogszabályaként a kényszerfelszámolásra vonatkozó szabályok stb. Lásd SIMALCSIK–Soós (38. lj.) 74–96.

és a tanács végrehajtó bizottsága) államigazgatási aktusával, alapításnál az induló vagyont biztosító pénzügyminiszter egyetértése mellett kerülhetett sor. Azt viszont igen, hogy az állami vállalatok egymással és egyéb szocialista gazdálkodó szervezetekkel, illetve az egyéb szocialista gazdálkodó szervezetek egymással tevékenységi körükkel kapcsolatos, meghatározott, közös gazdasági célok megvalósítására összefogjanak, társuljanak. Ennek alapvetően két útját engedte meg: azt, hogy a polgári jog szabályai szerint társuljanak, s ennek keretében egyesülést létesítsenek,⁶⁷ s azt, hogy kereskedelmi társaság (rt., kft.) formájában közös vállalatot hozzanak létre (VR 7. §). Kereskedelmi társaság formájában állami vállalatot csak a miniszter alapíthatott (VR 6. §).

A Kt. szerinti társasági formák újbóli „szolgáltatba helyezését”⁶⁸ a jogalkotó is, a jogirodalom is csak átmeneti szükségmegoldásnak tekintette: az e társulási formákra vonatkozó rendelkezéseket értelmező, s a közös vállalatok működését az állami vállalatok irányába terelni szándékozó 318/1967. (PK. 24.) közlemény maga is utalt a „készülő, korszerű szabályozásra”, ez azonban – a későbbi korrekciós intézkedések ellenére – a következő évtizedben nem következett be.⁶⁹ Az így kialakult, ellentmondásos, a sokféle jogértelmezés miatt igen sok bizonytalanságot szülő helyzetbe az időközben már árnyaltabban kialakított gazdaságpolitikai célok mentén próbált valamiféle rendet vinni a gazdasági társulások 1970. évi 19. sz. tvr.-tel elfogadott új, komplex szabályozása,⁷⁰ mely – ha csak a társulások számát nézzük – néhány éven belül jelentős eredményekkel hozott, a gazdasági szerkezet átalakítására azonban csekély hatást gyakorolt.⁷¹

A reformerek a mechanizmusreform egyik leglényegesebb céljaként a tervutasításos gazdaságban kialakult, centralizált, egyesülésekbe, trösztökbe, óriásvállalatokba szervezett, pazarlóan működő, a fogyasztói igényekre nehezen vagy sehogy sem reagáló ipari-vállalati rendszer átalakításának igényét jelölték meg – ezt a változást az irányított piacgazdaságban legalapvetőbben a nyereségérdekeltség bevezetésével tartották elérhetőnek, magának a vállalati rendszernek szerkezeti átalakítása azonban nem szerepelt az elképzelések között. A hatvanas évek elejétől jellemző összevonásoktól, a vállalati koncentrációtól várt kedvező hatások nem jelentkeztek,

⁶⁷ Lásd VILÁGHY Miklós: „Az egyesülésről” *Jogtudományi Közöny* 1967/9. 509–521.

⁶⁸ Lásd REGÖCZY Sándor: „A szocialista kereskedelmi társaság, mint új együttműködési forma szocialista szervezetek között” *Jogtudományi Közöny* 1969/5. 216–221.

⁶⁹ SÁRKÖZY Tamás – FÁBIÁN Ferenc: *Vállalati társulások joga* (Budapest: Akadémiai 1978) 65–66.

⁷⁰ BENEDEK Károly: „Törvényerejű rendelet a gazdasági társulásokról” *Magyar Jog* 1970/9. 517–523.

⁷¹ Sárközy és Fábíán 1978-ban közölt adatai szerint a hetvenes évek derekán már az ország gazdálkodó szervezeteinek 40%-a vett részt valamilyen társulási formában: legnagyobb jelentőséggel a mezőgazdaságban, a belkereskedelemben és az élelmézsügyben bírtak – ugyanakkor nettó vagyónuk (12 milliárd forint) csak a népgazdaság eszközállományának 2,5%-át, az általuk kifizetett munkabér pedig a népgazdasági szinten kifizetett munkabérek valamivel kevesebb mint 2%-át tette ki. 1974-ben 2134 résztvevővel 320 egyszerű társaság működött az országban (ebből mezőgazdasági területen több mint kettőszáz), az egyesülések száma (388 résztvevővel) 25 volt, 17 kereskedelmi társasági formában működő, közös vállalatként alapított gazdálkodó egységet tartottak számon (ebből 12 külkereskedelmi tevékenységet végzett), közös vállalati formában pedig 1377 résztvevővel 43 társulás működött (ebből azonban csak három volt olyan, melyben kizárólag állami vállalatok vettek részt). SÁRKÖZY–FÁBIÁN (69. lj.) 14–16. ill. 111–133.

a gazdaság problémái, az ellátás nehézségei azonban tovább fokozódtak, s vezettek el végül szükségszerűen a gazdaságirányítási rendszer reformjáig, mely – ahogyan Friss István 1967-ben kiemelte – legalapvetőbben decentralizációt jelentett: ez azonban „csak” a gazdaságirányítás decentralizációját jelentette, s nem a központosított vállalati rendszer a változásokhoz rugalmasan alkalmazkodni képes kisebb vállalati egységekre való visszabontását.⁷²

4.3. Az ebből adódó problémák felismerésére viszonylag gyorsan sor került:

„Úgy tűnik – erre utalnak az időbeli és térbeli összehasonlítások –, hogy az elmúlt évtizedekben az indokoltnál több kis- és középüzemet szüntettünk meg. [...] Hiányuk elsősorban a lakosság ellátást befolyásolja károsan, de visszahat a nagyüzemi termelés hatékonyságára is. Számos hiánycikk éppen azért keletkezik, mert a nagyüzemekben valóban nem gazdaságos a termelésük, de a kis- vagy középüzemekben termelésük is kedvező hatékonyságú lenne. A vizsgálatok tehát egyértelműen arra hívják fel a figyelmet, hogy az ipar további fejlődését akadályozhatja, vagy korlátozhatja a kis- és középüzemek viszonylagos hiánya, és az új gazdasági mechanizmusban nagyobb erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy korszerű műszaki színvonalon, megfelelő technológiával, gazdaságosan dolgozó kis- és középüzemek jöjjenek létre.”

– mutatott rá Nyitrai Ferencné a mechanizmusreform első két évének tapasztalatait összegezve már 1971-ben. A megoldást a „központi intézkedésekben”, illetve az ilyen üzemek a helyi tanácsok felügyelete alatt, vagy szövetkezeti rendszerben való megalapításában látta.⁷³

A hivatalos gazdaságpolitika azonban ezt a célkitűzést nem tette magáévá: mint Fekete Judit kimutatta, a kisipar szinte teljes körű felszámolása, a szövetkezeti fúziók és a nagyvállalati politika következtében eltorzult vállalati struktúra 1968-után is fennmaradt, s a gazdaságpolitika még a hetvenes évek közepén is kitarzott a túlcentralizáltság, a beolvasztások szükségszerűsége mellett.⁷⁴ A kialakult nagyvállalati struktúrában, mutatott rá Antal László 1985-ben, a vállalati szocialista menedzsment annak ellenére is a reformtörekvések ellenzőjévé, sőt, a hetvenes évek elejére már – „félte az irányító szervek felé kiépített erős alkukapcsolatokat, a területi irányításba és társadalmi szervezetekbe, politikai testületekbe való személyes beépülésükön alapuló biztonságot, intézményesült privilégiumaikat” – határozott ellenerejévé vált, hogy e változások leginkább közvetlenül az ő érdekeiket kívánták szolgálni: egyszerűen azért, mert úgy találták, mindezek elvesztését „még a gazdaságkötöttségek, elvárások megszűnése sem biztos, hogy ellensúlyozná”.⁷⁵

⁷² FRISS István: „A népgazdasági tervezés tökéletesítéséről” in uő.: *Gazdasági törvények, tervezés, irányítás* (Budapest: Kossuth 1968) 52–75, hiv. helye: 72.

⁷³ NYITRAI Ferencné: *A magyar ipar fejlődése és távlatai* (Budapest: Kossuth 1971) 95–96.

⁷⁴ FEKETE Judit: *Politika – Kríziskezelés – Vállalkozás: A központi gazdaságirányítás válságkezelési magatartása (1978–1987)* (Budapest: Kairosz 2002) 19–20.

⁷⁵ ANTAL László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján* (Budapest: KJK 1985) 125.

A közgazdasági szakirodalom megpróbálta feltárni a „verseny kibontakozásának objektív és szubjektív akadályait”.⁷⁶ A közgazdasági elemzések a verseny szocialista gazdasági körülmények közötti sajátosságaiból indultak ki: eleve annak korlátozott, központilag szabályozott voltával számoltak, s azzal, hogy a termelési viszonyok sajátosságaiból adódóan meglehetősen szűk lehet az a szféra, ahol a verseny valamennyi formája kibontakoztatható lenne, „de ugyanúgy szűk az is, ahol a verseny semmiféle változatára nem nyílik lehetőség” – utóbbi kivételes körbe elsősorban az infrastrukturális szolgáltatásokat, a nem anyagi ágazatok közül az oktatást és egészségügyi ellátást emelték ki.

A verseny legfontosabb gazdasági hatását – e korlátokra is figyelemmel – Falusné Szikra Katalin annak a termelést szabályozó voltában jelölte meg, s ennek összefüggésében vizsgálta akadályait is. Ezek szerinte a vállalatoknál maradó, fejlesztésre fordítható nyereségrész viszonylag kicsiny volta, a hitelek elosztásával kapcsolatos állami preferenciák és a vállalati törlesztő képesség behatároltsága, a munkaerőhiány, a veszteséggel működő vállalatok felszámolásától való félelem, s a veszteségek ebből adódó konzerválásának következménye, az elégtelen műszaki fejlesztés, a fennmaradt, s gazdaságilag nem indokolható (adminisztratív, szervezeti eredetű) monopóliumok fennmaradása, a gyakran visszatérő globális túlkereslet (a kínálatot meghaladó vásárlóerő) és az ebből adódó egyensúlyhiány: a legfontosabb szubjektív akadálynak pedig „a mindenfajta versenytől idegenkedő” szemléletet tartotta.⁷⁷ Az érdekek és érdekeltségek vizsgálatát, a jövedelemszabályozást középpontba állítva hasonló következtetésekre jutott korábban Tardos Márton is, aki már 1972-ben javaslatot tett a gazdasági fejlesztések versenypiaci finanszírozására rendelt, a Minisztertanácsnak nem alárendelt, s csak rendeletekkel és előírásokkal szabályozott speciális „eszköztulajdonosi szervezetek”, a Termelési és Kereskedelmi Bankok – lényegében a kétszintű bankrendszer – bevezetésére.⁷⁸

4.4. E problémák természetesen a politikai döntéshozók előtt is ismertek voltak,⁷⁹ a további változások igényével szemben azonban számos olyan tényező is érvényesült, melyek a versenypiac lehetőségeinek kiterjesztése ellen hatottak.

„Az a tény, hogy a nagyvállalati túlsúlyra épülő szervezet és az ezzel összhangban lévő, a monopóliumhelyzeteket szentesítő iparirányítás átalakítására nem került sor 1968-ban, sajátos következményekkel járt: így vált lehetővé, hogy a tervutasításos

⁷⁶ TARDOS Márton: „A gazdasági verseny problémái hazánkban” *Közgazdasági Szemle* 1972/7–8. 911–927, ill. FALUSNÉ SZIKRA Katalin: „A gazdasági versenyről” *Közgazdasági Szemle* 1973/3. 275–289, hivatkozott helye: 275.

⁷⁷ FALUSNÉ SZIKRA (76. l.) 288–289.

⁷⁸ TARDOS 1972 (76. l.) 923.

⁷⁹ Az 1962–63-as összevonások és az azt követő profilozások után kialakult általános monopolisztikus termelési helyzet megváltoztatása a vártnál jóval nehezebben kezdődött meg: „a piaci értékítélet és a termelési esetleges értékesítési monopólium feloldása csak az import részarányának növekedése (nemzetközi választékcserre) útján jelentkezhet – ma még a piaci értékítélet az egyes vállalatoknál és termékeknél még enyhén formában jelentkezik” – áll a reform első három évének gazdasági tapasztalatait elemző anyagok egyikében [*A vállalati gazdálkodás tapasztalatai a gazdasági reform bevezetése óta eltelt időszakban* (Szeged: MSZMP Szeged Városi Bizottsága 1971) 23.].

rendszer keretei között mintegy embrionális állapotban kiformalódott, a nagyvállalatok ellátási felelősségére épülő irányítási rendszer megszabaduljon a tervutasítások burkától és igazában megszülessen. A nagyvállalatok a központi tervezéstől az ipari termékek szinte teljes körében átvették a szükségletek felmérésének, az ellátásnak a felelősségét. Ehhez természetesen feladataikhoz alkalmazkodó egyedi feltételeket kívántak meg, ami konfliktusokhoz vezetett, hiszen ez a reform szabályozott piaci elemeivel és a normatív szabályozás elvével ellentétes volt”

– jellemezte a mechanizmusreform első éveiben kialakult helyzetet Schweitzer Iván 1982-ben.⁸⁰

1968–1972 között az állami vállalatok számában és a vállalatnagyság szerkezetében (a vállalatok számának folyamatosan csökkenő tendenciája mellett) különösebb változások nem következtek be,⁸¹ bővült viszont a szövetkezeti ipar és a társulások gazdasági tevékenységből való részesedése,⁸² s 1971-ig a magánkisiparosok száma is növekedett évente egy-két ezerrel:⁸³ akkor a folyamat megfordult, s számuk újra csökkenni kezdett.⁸⁴ A gazdaság meghatározó szereplői továbbra is az állami (nagy)vállalatok maradtak, melyek azonban az új gazdaságirányítási rendszerben egyre inkább úgy érezték, a központi irányítás – támogatás nélkül – magukra hagyta őket ellátási felelősségükkel. Joggal követelték (és érdekérvényesítő képességeiknek hála, el is érték) gazdálkodási feltételeik javítását, veszteségeik kompenzálását, s egy, a feladataikhoz igazított, komplex támogatási rendszer kialakítását. Ezt tetőzte be az 1972. november 14–15-i KB ülésen hozott határozat, mely a problémák egyfajta orvoslásaként végső soron az ország ipari termelésének jelentős részét előállító 40–50 legnagyobb állami vállalat a „versenyszférából” való kivonásáról rendelkezett.⁸⁵

Az a sajátos magyar gazdasági modell, mondja Lóránt Károly, melynek kialakítása az ötvenes évek végén kezdődött meg, s mely a hatvanas évek végén-hetvenes évek elején a KGST-együtműködésre épített iparfejlesztésre, a nagy- és kisüzem együtműködésére épített agrárpolitikára, s a hetvenes évek második felében a tőkés gazdasági nyitással összefüggő műszaki fejlesztési politikára épített, 1978-ig biztosítani tudta a gazdaság dinamikus fejlődését, s ezzel párhuzamosan az életszinvo-

⁸⁰ Schweitzer (17. l.) 47.

⁸¹ Az állami iparvállalatok száma (a trösztökkel és egyesülésekkel együtt) 1950-ben 1427, 1960-ban 1368, 1965-ben 840, 1970-ben 812, 1980-ban 699, 1982-ben 725 volt (lásd Dévai Katalin: *A nagyvállalatok helyzetéről* (Budapest: A Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya 1984) 7. ill. 43.

⁸² 1968-ban 792, 1971-ben 833, 1972-ben 829 szövetkezeti vállalat működött az országban. Nőtt a fogyasztási szövetkezetek közös vállalatainak [a IV. ötéves tervidőszak (1971–1975) végén 24 megyei szövetkezeti közös vállalat működött az országban], az ipari szövetkezetek társulásainak (a hetvenes évek elején 717 szövetkezet részvételével 40) és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásainak (1969: 215, 1971: 449, 1975: 526) száma is.

⁸³ Megnőtt gazdasági mozgásterük, s már a korábban számukra tiltott területeken is dolgozhattak, pl. személy- és teherfuvarozás. Vö. Laki Mihály: *Kisvállalkozás a szocializmus után* (Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány 1998) 37.

⁸⁴ Számuk 1971-ben 72 200, 1972-ben 70 000, 1973-ban 69 500 volt.

⁸⁵ Schweitzer (17. l.) 47.

nal emelkedését.⁸⁶ Az 1966–1970 évekre vonatkozó harmadik ötéves tervet sikerült jelentős mértékben túlteljesíteni: az időszak során a nemzeti jövedelem 38,5%-kal, a reáljövedelem 34,8%-kal, az 1971–1975 közötti negyedik ötéves tervben a nemzeti jövedelem 35,5%-kal, a reáljövedelem 25,2%-kal növekedett.⁸⁷

A nemzeti jövedelem valóban impozáns megugrása azonban nem a gazdasági versenyre, hanem részben a foglalkoztatottság (a dolgozói létszám) emelkedésére, részben a termelékenység növekedésére volt visszavezethető. Míg 1968-ban a nemzeti jövedelem növekedéséhez való hozzájárulás 40%-ban a létszámnak, s 60%-ban a termelékenységnek volt betudható, 1970-től előbbi – az évente munkába álló új munkavállalók számával együtt – drasztikusan csökkenni, utóbbi pedig nőni kezdett. 1972-re az arány 6%-ra és 94%-ra, 1973-ra 2%-ra és 98%-ra módosult, azaz a gazdaság teljesítőképessége – az extenzív fejlesztés tartalékainak végleges kimerülése ellenére – valóban, s lényegesen megnövekedett.⁸⁸ Ezzel azonban erői végére is ért: a szocialista magyar gazdaság történetének egy évtizedes, a viszonylag gyors növekedésnek köszönhető „aranykora” (Stark Antal) 1978-al lezárult, s „elkezdődött az életszínvonal csökkenésének és a külföldi államadósság felhalmozásának korszaka”.⁸⁹

A gazdasági verseny beindulásához fűzött várakozások összességében kudarcot vallottak, igazi piaci viszonyok sem az iparban, sem a mezőgazdaságban nem alakultak ki, hanyatlással és állandósuló válsággal végül a gazdasági és politikai rendszerváltáshoz vezető évtized vette kezdetét. A rendszer megreformálásának, a jogi szabályozás tökéletesítésének igénye a politikai és szakmai gondolkodásban erőteljesen jelen maradt. 1966 és 1977 között a magyar jogrendszer hatalmas átalakuláson ment keresztül: több mint kétezer új jogszabály lépett hatályba,⁹⁰ a gazdaságra vonatkozó joganyag gyakorlatilag teljesen megújult. Kálmán György, gazdaságjogi kérdéseivel foglalkozó vállalati és minisztériumi jogász már 1966-ban felhívja a figyelmet arra, hogy „a gazdasági élet fő folyamatainak új mederbe terelése” nem csak a bizonyos szempontból túlszabályozott, más vonatkozásban (a mechanizmus egészének funkcionálása) teljesen szabályozatlan, tervutasításos (centrális) rendszer kereteit feszíti szét, de „az áruviszonyok szélesebb kibontakoztatását lehetővé tevő” új rendszer megteremtésének szükségességét is felveti. Egy olyan rendszerét, mondja, mely „az össznépgazdasági folyamatok előrelátásán és megtervezésén alapuló tervszerű irányítást egyesíti a piaci viszonyok alakító szerepével a részfo-

⁸⁶ LÓRÁNT Károly: *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968–1988* (Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1989) 21–23. Lóránt a makroökonómiai folyamatok vizsgálatával meggyőzően igazolta, hogy a magyar gazdaságpolitikában sem a '68-as gazdasági reform, sem a hetvenes évek első felében bekövetkezett világgazdasági változások nem gyakoroltak érdemleges hatást, s ezért az 1958–1978 közötti fejlődési periódust egységes gazdaságtörténeti szakasznak tekintette.

⁸⁷ STARK Antal: *Rögös úton. Nemzetgazdaságunk rendszerváltás előtti és utáni két évtizede* (Budapest: Akadémiai 2009) 13.

⁸⁸ NYILAS András: *A népgazdaság fejlődése 1968–1974 között* (Budapest: Kossuth 1974).

⁸⁹ STARK (87. l.) 23.

⁹⁰ KAMPIS György: „Jogrendszerünk, jogforrásaink” in Koós Béla (szerk.): *Gólyavári esték. Előadások a jogtudományok köréből* (Budapest: RTV-Minerva 1987) 34–45.

lyamatokban”.⁹¹ Az így kialakult új gazdaságirányítási jog – amit másfél évtizeddel később majd épp Kálmán foglal monografikus feldolgozásba⁹² – a „szabályozó rendszer állandó tökéletesítése” szándékával elsősorban a gyakorlat igényeire igyekezett választ adni.

E jog a gazdaság viszonyainak körében – a tervezési, szervezeti és felelősségi kérdéseken túl – elsősorban olyan kérdésekre összpontosított, mint a pénzügyi szabályozás, a bank- és hitelviszonyok, a bér- és keresetszabályozás, az árszabályozás, a termékforgalom, a fejlesztés és műszaki fejlesztés, a külkereskedelem, vagy az állami támogatások joga. A gyakorlati problémaként a várakozások ellenére sem jelentkező verseny jogi szabályozásának kérdése azonban a hetvenes évek második felében elakadt. Új lendületet majd csak a nyolcvanas évek elején, „a szocialista gazdaságból a magántulajdon szabadságát elismerő piacgazdaságra való átmenet”⁹³ kezdetén vett, s *A tisztességtelen gazdasági verseny tilalmáról szóló 1984. évi IV. törvényen* át végül majd az új magyar versenyjog kialakulásához vezet: erre azonban már csak a rendszerváltást követően, a piaci viszonyok újbóli uralkodóvá válása után kerülhetett csak sor.

⁹¹ KÁLMÁN György: „Gazdasági irányítás és a jogrendszer egyes strukturális kérdései” *Jogtudományi Közlöny* 1966/10. 489–496, 493.

⁹² KÁLMÁN György: *A magyar gazdaságirányítás joga* (Budapest: KJK 1982).

⁹³ BOYTHA Györgyné – TÓTH Tihamér: *Versenyjog* (Budapest: PPKE JÁK 2010) 39.

RECENZÍÓ

BARTHA ILDIKÓ: NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK MOZGÁSBAN.
ALKOTMÁNYOS ÉS NEMZETKÖZI JOGI KIHÍVÁSOK AZ EURÓPAI UNIÓ
KÜLKAPCSOLATAIBAN (BUDAPEST – PÉCS: DIALÓG CAMPUS 2015) 304.

1. Az EU külkapcsolati rendszere az Unió mint nemzetközi szervezet jellegadó sajátosságát is megjeleníti: ez alapján könnyen el lehet határolni az Európai Uniót a klasszikus nemzetközi szervezetektől, vagyis e problémakörön keresztül jól megmagyarázható, hogy pontosan miben is rejlik a közösségi modell „*sui generis*” jellege. A külkapcsolatok közjogi struktúrája a tagállamok nézőpontjából vizsgálva már az integráció korai szakaszában is az együttműködés kiemelt területének számított. Elsősorban azért, mert annak egy részterülete, az uniós külkapcsolatok „bölcsőjének” tekinthető kereskedelempolitika kapcsán szembesülhettek a tagállamok elsőként azzal, hogy milyen gyakorlati következményekkel jár egy valóban szupranacionális – azaz az egyhangú egyetértés követelményét megszüntető – jellegű közös politika létrehozása. Megtapasztalhatták, hogy miként esnek el a kizárólagos közösségi hatáskörbe tartozó politika területén a tagállami kompetenciák gyakorlásának lehetőségétől, olyan hatásköröktől, amelyek történetileg is az állami szuverenitás magját képezték (például vámjog, az áruforgalom kontrollja stb.). Habár e kizárólagos hatásköri jelleget akkoriban az alapszerződésekben még nem rögzítették, az Európai Bíróság extenzív gyakorlata az 1970-es években ezt nyilvánvalóvá tette, és ezzel lényegesen leszűkítette a tagállamok mozgásterét. Az Európai Bíróság gyakorlatában megfogalmazott elvek hamar túlmutattak e politika keretein és a külkapcsolatok más szakpolitikai területein is fontossá váltak. Ezen túlmenően lényeges, hogy az uniós külkapcsolati rendszernek jól kirajzolható fejlődési íve van. A fejlődés fő vonalát – és egyben lendületét – kezdetektől fogva a közös kereskedelempolitika adta és adja, ezután egyre jelentősebb szerepet kapnak az integrációs szervezet egyéb szakpolitikai területeinek külkapcsolati dimenziói, majd fokozatosan bekerült a Közösség keretei közé a kül-, biztonság és védelempolitika területét érintő együttműködés is. A folyamat egyik legjelentősebb állomása a Lisszaboni Szerződés reformja volt, amely az egységes külkapcsolati rendszer koncepciójának bevezetésével összeillesztette e „mozaikokat” és elválaszthatatlanná tette az EU külső tevékenységének egyes részterületeit.

Habár a fejlődés dinamikája változó, a külkapcsolatok „mozgása” a mai napig sem állt le. Minden bizonnyal erre a folytonos, de változó dinamikájú fejlődésre is utal Bartha Ildikó monográfiájának címe, amelyben az uniós külkapcsolati rendszer újabb kihívásaira keres válaszokat. A kötet megkísérli azt igazolni, hogy az elmúlt másfél évtizedben az integráció „belső alkotmányosodási folyamatában” (12. o.) bekövetkező megtorpanásokkal – például az Alkotmányos Szerződés kudarcával – szemben a „kifelé irányuló”, tehát a külkapcsolatokat érintő uniós tevékenységek közjogi-alkotmányos alapjai szilárdabbá váltak. A szerző tehát a kötet hipotézisét az integráció e két – belső és külső – dimenziójában megmutatkozó ellentétes fejlődé-

si irányra, „mozgásra” alapozza és olyan tárgyköröket elemez, amelyek egyértelműen alátámasztják és magyarázzák az uniós külkapcsolati rendszer megszilárdulásának tendenciáját.

Módszertani szempontból lényeges megemlíteni, hogy az uniós külkapcsolati rendszer vizsgálatára a jogtudomány kisebb figyelmet fordít, szemben a politikatudományokkal, a nemzetközi kapcsolatokkal, illetve a közgazdaság-tudományokkal (utóbbi bizonyos vonatkozó területek, például az említett kereskedelempolitika kapcsán), amelyek kedvelt kutatási témaként tekintenek e kérdésekre. Ezért a kötet az említett „mozgás” jogi leképeződését vizsgálja, többnyire a közjog keretein belül maradvával, amellyel, hogy részben támaszkodik a közpolitika-tudomány fogalomrendszerére is. A kötet azonban a külkapcsolati rendszer közjogi, intézményi és eljárási hátterének bemutatása során nemcsak elszigetelten az uniós jogi dimenzióra koncentrálna, hanem az uniós jogon kívüli szempontokat – például a nemzetközi közjogi összefüggéseket, vagy a szerződő harmadik államok nézőpontját is mérlegeli, ezáltal az elemzés rávilágít az uniós külkapcsolati jog gyakorlati hatásaira is. Végül lényeges az is – és ez adja a kötet módszertanának egyik specifikumát –, hogy a vizsgált kérdéseket nemcsak az Unió perspektívájából nézve bontja ki, hanem számba veszi és magyarázza mindazokat az összefüggéseket, amelyek Magyarország szemszögéből tekinthetők lényegesnek. Ez egyben igazolja azt is, hogy miért fontos és szükséges e kérdésekről a hazai tudományos és szakmai közönségnek írni ma Magyarországon.

2. A kötet szerkezetileg három nagy tematikai egységből áll. Az első az EU külső tevékenységének alkotmányos, közjogi alapjait, a második az uniós jog nemzetközi jogi összefüggéseit, végül a harmadik szakasz az Unió szerződéseinek egyes speciális kérdéseit taglalja. Az első szakaszban (*1. Az Európai Unió külkapcsolatainak alkotmányos alapjai*) a szerző az integrációt voltaképpen mintegy „alkotmányos projektként” (*Habermas*) felfogva a közjogi keretekkel összefüggő kérdéseket az Unió alkotmányos hátteréről folytatott vitákba helyezi. Egyfelől a hazai EU-jogi irodalomban csak érintőlegesen tárgyalt „alkotmányosodás” kérdését vizsgálja, melynek keretében Joseph Raz – elsősorban nemzetállami alkotmányok kapcsán kidolgozott – kategóriáiból és alkotmányfogalmából kiindulva („thin” és „thick” alkotmányok) von le következtetéseket az EU alkotmányos rendszerére vonatkozóan, részletesen elemezve a „thick” alkotmányok ismérveit az uniós közjogi keretek, alapszerződési háttér kontextusában.¹ Az elemzés alapja tehát, hogy az uniós alapszerződéseknek alkotmányos karakterük van, így alkalmasak e kritériumrendszer alkalmazására annak ellenére, hogy a szerző meggyőződése a következtetések kapcsán mintha meginogna („ha mondhatjuk egyáltalán, hogy a szervezet alkotmányos struktúrája [Raz kritériumainak – H. B.] megfelel és ezért egy erős alkotmányról beszélhetünk”; 39. o.). Az egyes szempontok részletes végigvezetése kapcsán képviselt álláspont azonban ennél szilárdabb meggyőződést tükröz, más szóval a szerző alkalmazhatónak tartja ezeket az ismérveket az uniós közjogi keretek vizs-

¹ A Raz által a „thick” alkotmányok kritériumaként meghatározott hét szempontot vizsgálja: kormányzás intézményrendszere; alkotmányos rendszer stabilitása; írott alkotmány; elsődlegesség; kikényszeríthetőség; alkotmányos dokumentum megerősített pozíciója; közös ideológia és demokratikus legitimitáció.

gálatához, csak tekintetbe veszi, hogy a nemzetállamok esetében alkalmazott megközelítéshez képest sajátos értelmezésre van szükség. Másrészt a kötet – szupranacionális perspektívából és elsődlegesen Ingolf Pernice elméletéből kiindulva – az integrációs szervezetet a többszintű alkotmányosság elméletén keresztül is értelmezi. Ennek során arra keresi a választ, hogy igazolható-e a legitimitáció egy ilyen formán felfogott alkotmányosság keretei között.

Ezen túlmenően az első gondolati egység részletesen foglalkozik az uniós külkapcsolatok alapelveivel és célkitűzéseivel (EUSz 21. cikk). Az Unió külső tevékenységének egységes alapvető hátterét a Lisszaboni Szerződés teremtette meg, amely talán az egyik legjelentősebb változás volt a külkapcsolatok történetében. Habár az alapelveket és a célkitűzéseket megfogalmazó rendelkezések rendszere, megfogalmazása vitatható, a kötet érthetően és tárgyilagosan mutatja be a főbb követelményeket. Utal a koherencia követelményére és vizsgálja, hogy az alapelveknek milyen hatásai lehetnek akár olyan politikák esetében is, amelyek például belső piaci területhez és nem a külkapcsolatokhoz köthetők (43. o.). A külkapcsolati alapelvek és célkitűzések kérdésköre azonban számos bizonytalanságot is rejt, amelyek megválaszolására teljesen érthető módon a szélesebb témakört bemutató kötet nem vállalkozhatott. Ilyen kérdőjelként említhető például az alapelvek és célkitűzések tartalmának meghatározása. Az EUSz 21. cikkében alapelveként és célkitűzésként felsorolt kategóriák esetében egyrészt nehezen mondható meg egy adott kritériumról a jellege (alapelv vagy célkitűzés), valamint az eddigi gyakorlat alapján az a kérdés sem válaszolható meg egyértelműen, hogy milyen konkrét hatásokkal bírnak ezek az elvek és célkitűzések. Jelentős részük értéket kifejező kategória,² így konkrét jelentésük, terjedelmük megállapítása során szembe kell nézni az értéktartalmú fogalmak meghatározásának nehézségeivel. Szintén problémát okoz az egyes alapelvek, célkitűzések közötti viszony meghatározása és a lehetséges konfliktusok feloldása, ugyanis végeredményben az alapszerződés által előírt koherencia-követelmény erre érdemben nem ad választ, ugyanis bizonyos egymással ellentétes alapelvek, vagy célkitűzések között a teljes koherencia fogalmilag is kizárt.³ De ugyanígy tisztázatlan, hogy milyen módon viszonyulnak egymáshoz az EUSz 21. cikkben szereplő általános alapelvek, célkitűzések és az egyes külkapcsolatokat érintő politikák saját, immanens alapelvei. E kérdéseket azonban nem szabad túlhangsúlyozni, tekintettel arra, hogy konkrét esetekben az Európai Bíróságnak meg kellene találnia a módját, hogy miként oldható fel az adott értékek konfliktusa, vagy hogy milyen tartalmi keretek között értelmezhetők az egyes alapelvek és célkitűzések.

A kötet első része a külkapcsolatokat érintő hatásköri kérdésekkel zárul. A vertikális hatáskörmegosztás alapszerződési rendezése a Lisszaboni Szerződés reformjának egyik lényeges eleme volt, amit nem kisebbít az a tény sem, hogy az új alapszerződés-

² Sőt, az EUSz 2. cikkében uniós értéknek tekintett követelmények is visszaköszönnek külkapcsolati alapelveként az EUSz 21. cikkben, tovább nehezítve az adott kritérium jogi karakterének megállapíthatóságát.

³ Pl. a szabad kereskedelem célkitűzése és a környezetvédelem, ugyanis a kereskedelem elengedhetetlenül kifejt negatív környezeti hatásokat is, így a teljes koherencia e két szempont között maradtalanul nem megvalósítható.

si szabályok – amelyeket elsőként a hatályba nem lépett Alkotmányos Szerződésben fogalmaztak meg – voltaképpen a korábbi európai bírósági gyakorlatot kodifikálták. Miként a szerző is utal rá, a Lisszaboni Szerződés hatásköri katalógusában megkülönböztetett kategóriák nagy részben követik a szövetségi alkotmányokban rögzített hatásköri típusokat azzal a lényeges különbséggel, hogy míg a szövetségi alkotmányok kifejezetten a törvényhozó hatalmat képviselő szervek közötti vertikális hatáskörmegosztást rendezik, addig az alapszerződés az Unió és a tagállamok hatásköreinek elválasztását célozza (50. o.). A külkapcsolati rendszer egyes területei egyaránt érintik a kizárólagos és megosztott hatásköri típust, valamint a közös kül- és biztonságpolitika esetében speciálisnak tekinthető, nem kategorizált hatásköröket is. A hatáskörök elválasztása szempontjából lényeges továbbá az előfoglalás, valamint a beleértett külső hatáskörök elve, melyek elméleti hátterét és gyakorlati vonatkozásait a szerző részletesen kifejti.

3. Az uniós külkapcsolati rendszer alkotmányos alapjainak bemutatását második gondolati egységként a nemzetközi jogi összefüggések elemzése követi (*II. Az Európai Unió külkapcsolatainak nemzetközi jogi alapjai*). Az Európai Unió külkapcsolati joga szempontjából elsődleges jelentőségű annak vizsgálata, hogy az uniós jog miként viszonyul a nemzetközi joghoz, vagyis milyen a nemzetközi jogi normák státusza az uniós jog rendszerében. A kötet három releváns forrás, az Unió által kötött megállapodások, a tagállamok közreműködésével létrejött szerződések, valamint a nemzetközi szokásjog uniós jogban betöltött szerepével foglalkozik e kérdéskör kapcsán.

Az *Unió által kötött szerződések* jogforrási rendszerben betöltött formális pozíciója viszonylag könnyen rendezhető: logikai és rendszertani érvek mentén az elsődleges és másodlagos jogforrások közé helyezhetők el. Más szóval az Unió nem köthet primer joggal ellentétes szerződést,⁴ egy érvényes megállapodás viszont köti az uniós jogalkotót is, így abba elméletileg másodlagos jogforrás nem ütközhet.⁵ Az EU által kötött megállapodás státusza azonban e formális – és némileg idealisztikus – képlethez képest bonyolultabb, amely többek között abból is fakad, hogy e szerződések „hibrid jellegűek” (81. o.), azaz a „nemzetközi jogrendhez is tartoznak egyben: a nemzetközi jog normáinak tiszteletben tartásával jönnek létre és [...]»működtetésük« [...] során is be kell tartani a szerződő feleknek a nemzetközi jogi kereteket”. A kötet a probléma mélyére hatolva három részkérdést elemez. Egyrészt lényeges, hogy az Unió által kötött nemzetközi egyezmények érvényessége felülvizsgálható-e az uniós primer jog tükrében, amelyet a szerző a kialakult bírói gyakorlat alapján ismertet.⁶ A vegyes szerződések esetében az érvényesség gyakorlati jellegű problémákat is felvet, ugyanis habár a szerződések nemzetközi jogi tekintetben és a harmadik ország szerződő fél nézőpontjából egységes dokumentumnak tekinthetők, e szerződések esetében csak az Unió hatáskörébe eső rész érvényessége vizsgálható,

⁴ EUMSz 218. cikk (11) bek. második mondat.

⁵ EUMSz 216. cikk (2) bek.

⁶ Lásd különösen 1994. augusztus 9-i *Francia Köztársaság kontra az Európai Közösségek Bizottsága* ítélet, C-327/91, ECLI:EU:C:1994:305 és 1998. március 10-i *Németország kontra Tanács* ítélet, C-122/95, ECLI:EU:C:1998:94.

a tagállamok hatáskörébe eső tartalom tekintetében az Európai Bíróságnak hatásköre nincs. Következésképpen ezen egyezmények kapcsán jól látható, hogy kettős megfelelési kényszer érvényesül, azaz a nemzetközi jog mellett az uniós jognak való megfelelés követelménye húzódik meg az érvényesség kérdése mögött. A szerző hangsúlyozza azonban (85. o.), hogy az e két vonatkoztatási pont közötti esetleges feszültség elkerülhető, ha a tervezett egyezmények megkötése előtt kikérik a Bíróság véleményét, amely eljárásában előzetesen állást foglalhat az egyezmény uniós joggal való összeegyeztethetőségéről.⁷ Másrészt, az érvényesség kérdését követően az Unió által kötött megállapodások értelmezésével összefüggő hatásköröket vizsgálja. Ennek az Európai Bíróság gyakorlata tág keretek szab, így az érvényesen megkötött megállapodások akár előzetes döntéshozatali eljárás tárgyát is képezhetik. Végül, harmadik részkérdésként a kötet a perspektívát megfordítva az ilyen egyezmények közvetlen és közvetett hatályával foglalkozik.

A *tagállamok által kötött szerződések* uniós jogi státusza is leírható lenne egy látzólag egyszerű képlettel (ti. a tagállami szerződések nem részei az uniós jognak és nem kötelezik az uniós intézményeket), a gyakorlatban azonban e viszonyrendszer lényegesen összetettebb kérdéseket vet fel. A fejezetben a szerző a tagállami szerződések és az uniós jog összefüggéseit négy szempont mentén vizsgálja. Az alapkérdés eszerint az, hogy van-e kapcsolat a tagállami megállapodás és az uniós jogi célkitűzések között; mikor kötötték a megállapodást; melyek a részes államok (csak EU-tagállamok, vagy ezen kívüli alanyok is); és milyen jogi hatásai lehetnek az adott megállapodásnak. A tagállamok egyezményeinek nagy része az uniós jogtól független, azonban kisebb számban találunk példákat olyan nemzetközi megállapodásokra, amelyek az uniós jog felhatalmazása alapján, részben vagy egészben uniós tárgykörbe eső területeket szabályoznak. Az időfaktor szempontjából annak van jelentősége, hogy az egyezményt a tagállam csatlakozását megelőzően, vagy azt követően fogadták el. E tekintetben lényeges elsősorban a csatlakozási okmány, amelynek kifejezett célja a tagságból fakadó és a nemzetközi jogi kötelezettségek közötti koherencia megteremtése, és ennek érdekében az utóbbi bővítések során már részletes szabályokat tartalmaztak az új tagállamok egyezményeit érintően.⁸ A csatlakozási okmány részletezi, hogy az új tagállamnak a tagságból fakadó kötelezettségekkel milyen módon kell összhangba hoznia a korábbi szerződése alapján fennálló nemzetközi jogi kapcsolatrendszerét, például rendeznie kell azon egyezményekben fennálló pozícióját, melynek az Unió és/vagy a tagállamok is részesei, vagy az új tagállamok felmondási kötelezettségét is meghatározzák.⁹ Alapszerződési szempontból

⁷ EUMSZ 218. cikk (11) bek. első mondat szerinti eljárás.

⁸ A 2004 előtti bővítések során a tagállamok egyezményeinek sorsát elsősorban az alapszerződési szabályokra bízta, ezen túlmenően a csatlakozási okmányok tartalmaztak esetleges derogációkat. 2004 óta a tagállami kötelezettségek részletesebben kidolgozottak a csatlakozási okmányban.

⁹ Lásd pl. Magyarország csatlakozása esetében a csatlakozási okmány rendelkezéseit. Ez a korábbi gyakorlathoz képest egyrészt kifejezetten kimondta, hogy a csatlakozás időpontjával az új tagállamok felmondják valamennyi, harmadik országgal kötött szabadkereskedelmi megállapodásukat (kifejezetten nevesítve a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodást). Másrészt voltaképpen szó szerint reprodukálták a szövegében az EUMSZ 351. cikkét, és végül külön kihangsúlyozták az új tagállamok felmondási kötelezettségét, ha az érintett egyezmény csatlakozásra tekintet-

nézve a koherencia kérdése az EUMSz 351. cikkben csapódik le, amelyet a kötet is részleteiben elemez (94–113. o.). Hangsúlyozni kell azonban, hogy e klauzula célja nemcsak önmagában a koherencia megteremtésére, hanem célja az is – a *pacta sunt servanda* elv alapján –, hogy a harmadik államok helyzetét is tisztázza.¹⁰ Ebben a tekintetben a tagállami kötelezettség lényeges mozzanata a felmondási kötelezettség, amely voltaképpen egy „hidat” képez az alapszerződésből fakadó kötelezettségek és nemzetközi szerződési jog szabályai – mindenek előtt a Bécsi Egyezmény – között azokban az esetekben, ha a tagállami megállapodás fenntartása nem hozható összhangba a tagállam uniós jogból fakadó kötelezettségeivel.

A kötet szintén alaposan elemzi azokat a helyzeteket, amikor a tagállamok kifejezetten az uniós jog felhatalmazása alapján tarthatnak fenn olyan egyezményeket, amelyek formálisan az uniós jogból fakadó kötelezettségeikkel egyébként nem lennének összhangban. Ennek pregnáns példáját szolgáltatják a tagállamok harmadik államokkal kötött kétoldalú beruházási egyezményei, amelyek uniós kizárólagos hatáskörbe eső kérdéseket is szabályoznak, azonban fenntartásukat átmenetileg uniós jogi aktus¹¹ teszi lehetővé. Más megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ezekben az esetekben vitathatatlanul fennáll az uniós hatáskör, viszont azt technikai-eljárás okok miatt az Unió nem tudja gyakorolni, ti. egyelőre nem képes felváltani a tagállamok hozzávetőleg 1200 kétoldalú beruházási egyezményét.¹² Viszont ez a példa is megerősíti a kötet címében jelzett dinamikát, ugyanis az Unió már véglegesített egyezményeket, vagy intenzíven tárgyal egyezmények megkötéséről több állammal, tehát a tagállamok egyezményeinek sorsa folyamatosan változik és idővel az uniós egyezmények léphetnek a tagállami szerződések helyébe.

A nemzetközi jogi összefüggések körében végül a kötet az *uniós jog és a nemzetközi szokásjog* kapcsolatát elemzi. E kérdéskör érdemben viszonylag későn került az Európai Bíróság látóterébe. A korai bírósági attitűd alapvetően elutasító volt a szokásjogi szabályok alkalmazhatóságával kapcsolatban, de a későbbi gyakorlat is sok esetben inkább csak „diszítőelemként” (137. o.) hivatkozott a nemzetközi szokásjogi szabályokra. A kötet kimerítően elemzi a vonatkozó esetjogot, amely alapján jól látható, hogy az Európai Bíróság a mai napig nem képvisel markáns álláspontot abban a kérdésben, hogy van-e, lehet-e hatása – akár értelmezési kötelezettségen keresztül – a nemzetközi szokásjogi szabályoknak. Ezt a hazai vonatkozású Sólyom-ügy

tel történő kiigazítása nehézségekbe ütközött. Lásd a Cseh Köztársaság, az Észt Köztársaság, a Ciprusi Köztársaság, a Lett Köztársaság, a Litván Köztársaság, a Magyar Köztársaság, a Máltai Köztársaság, a Lengyel Köztársaság, a Szlovén Köztársaság és a Szlovák Köztársaság csatlakozásának feltételeiről, valamint az Európai Unió alapját képező szerződések kiigazításáról szóló okmány 6. cikk. Kihirdette: 2004. évi XXX. tv.

¹⁰ Lényeges ebben a tekintetben az is, hogy a *pacta sunt servanda* mint a „nemzetközi jog tiszteletben tartása” az uniós külkapcsolati rendszer horizontális alapelve is, lásd EUMSz 21. cikk (1) bek.

¹¹ Parlament és Tanács 1219/2012/EU rendelete (2012. december 12.) a tagállamok és harmadik országok közötti kétoldalú beruházási megállapodások tekintetében átmeneti rendelkezések megállapításáról.

¹² Más megfogalmazásban a tagállamok a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése előtt megkötött egyezményeik alapján létrejött jogviszonyokban az Unió helyett lépnek fel. Ezt a konstrukciót tehát a közös kereskedelempolitika területén korábbiakban már hatékonyan alkalmazott ún. *actio pro Communitate* mintájára egyfajta *actio pro Unionis*nak tekinthetjük.

(*Magyarország kontra Szlovákia*)¹³ is alátámasztja, amely az ítélkezési gyakorlat legutóbbi fontosabb állomása volt. Az eset kontextusában a kötet – Várnay alapján¹⁴ – arra a következtetésre jut, hogy a nemzetközi szokásjogi szabályok az alapszerződési szabályokkal szemben is élvezhetnek elsőbbséget (ti. a Solyom-ügyben az államfő különleges jogállására vonatkozó nemzetközi jogi szabályok az alapszerződés személyek szabad mozgására vonatkozó szabályaival szemben), azonban ez csak jogalkalmazási elsőbbséget jelent (145. o.), más szóval az uniós jog érvényesége nemzetközi jogi szokásjog alapján nem kérdőjelezhető meg.

4. A kötet harmadik gondolati egysége (*III. A nemzetközi szerződések működésében*) az Európai Unió külkapcsolati jogának olyan részterületeit emeli ki, amelyek egyfelől a megelőző fejezetekben felmerült általános, közjogi problémák „modellezéséhez” is szemléletes például szolgálhatnak, másrészt olyan időszerű kihívásokra is ráirányítják a figyelmet, amelyekkel napjainkban az uniós jogalkotó és a jogalkalmazó szembesül. A szerző első kiemelt területként a közös kereskedelempolitikát mutatja be, amelynek fejlődése és a Bíróság gyakorlatában a hatáskörrel összefüggésben kialakult dinamikus értelmezés önmagában is jól példázza azt az állandó mozgást, amelyre a kötet alapkonceptiója is utal. Nem kevésbé „mozgalmas” részterületet érint a következő fejezet, amely a tagállamok kétoldalú beruházási egyezményeinek uniós jogi összefüggéseit vizsgálja. Ezen egyezmények státusza kérdésessé vált azáltal, hogy a Lisszaboni Szerződés az Unió kizárólagos hatáskörét a közvetlen külföldi tőkebefektetésekre is kiterjesztette. Az ezt követő szakaszban a légiközlekedéshez kapcsolódó szerződések korábbi és jelen változásait, illetve aktuális kihívásait mutatja be a szerző. Az utóbbi téma a közös kereskedelempolitikával is közvetlen összefüggésben áll, hiszen az alapszerződés hatásköri rendszerében a közlekedést (is) érintő nemzetközi megállapodások a kereskedelempolitikától explicit módon elválasztott területnek számít.¹⁵ Az előbbi három résztéma egyaránt az EU közösségi jellegű együttműködésére épülő külső tevékenységét érintik. Ezt követően a szerző áthelyezi a fókuszot a kül- és biztonságpolitikára, amely még ma is erősen magán hordozza a kormányközi együttműködés ismérveit, annak ellenére, hogy a Lisszaboni Szerződés a pillérek felszámolásával egységes külkapcsolati rendszer alapjait fektette le. A kül- és biztonságpolitika tehát – mintegy „belső pilléreként”¹⁶ – megtartotta egyes sajátosságait és egyedi jellegét, amit a kötet ebben a szakaszban részleteiben vizsgál. Ezáltal láthatóvá teszi azt is, hogy ez a sok tekintetben „elszigetelt” külkapcsolati terület mennyiben hatott az Unió egészének alkotmányos fejlődésére. Végül e rész az eredményeket összefoglaló, szintetizáló jellegű fejezettel zárul.

¹³ 2012. október 16-i *Magyarország kontra Szlovák Köztársaság* ítélet, C-364/10, ECLI:EU:C:2012:630.

¹⁴ Lásd ehhez Várnay elemzéseit VÁRNAY ERNŐ: „Hungary versus Slovakia – EU Membership versus Sovereign Statehood” *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 2013, 2014. 123–144; VÁRNAY ERNŐ: „Az Európai Bíróság ítélete a Magyarország kontra Szlovákia ügyben: Solyom László uniós polgár és/vagy államfő?” *Jogesetek Magyarázata* 2013/4. 80–91.

¹⁵ Vö. EUMSZ 207. cikk (5) bek.

¹⁶ Lásd KAJTÁR GÁBOR: „A kettős pillérszerkezet megerősített kontúrjai a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése után” *Európai Jog* 2010/4. 3–14.

5. Az előző ismertetésből is kitűnik, hogy a kötet a kitűzött célokat alapos és részletes elemzéssel éri el: bemutatja az uniós külkapcsolatok szerződési rendszerének dinamikáját és igazolja, hogy szemben az egyes belső tevékenységek körében megtorpanni látszó alkotmányosodási folyamattal, az Unió külső tevékenysége egyre biztosabb közjogi-alkotmányos talajra kerül. E folyamatok azonban nem tekinthetők lezártak, a „szerződések dinamikája” ugyanis a jövőbe mutat. Ha csak a kötet megjelenése óta eltelt két-három év bírósági gyakorlatát tekintjük át, néhány fejlemény a kötet megállapításainak tükrében önbeteljesítő jóslatként is felfogható. Elegendő csak utalni a Bíróság 2/15-ös véleményére (EU-Szingapúr Szabadkereskedelmi Megállapodás),¹⁷ amely többek között a kötetben is felvetett, a közvetlen befektetésekkel összefüggő egyes hatásköri bizonytalanságokat kísérelt meg tisztázni, vagy említhető a Bíróság szintén időközben közzétett döntése az *Achmea*-ügyben,¹⁸ amely valószínűsíthetően a tagállamok között létrejött kétoldalú beruházási egyezmények sorsát végérvényesen megpecsételheti. A „tektonikus mozgások” sora ezzel még korántsem áll meg, jelenleg már körvonalazódni látszanak azok – a kötet kontextusában lényeges – kérdések, amelyekre várhatóan a Bíróság választ adhat a folyamatban lévő 1/17-es vélemény iránti eljárásban (EU-Kanada Átfogó Kereskedelmi Megállapodás).¹⁹ Mindezek alapján biztosan kijelenthető, hogy Bartha Ildikó monográfiájára a témával foglalkozó olvasóközönség továbbra is időszerű forrásként támaszkodhat.

*Horváthy Balázs**

GURBAI SÁNDOR: A GONDNOKSÁG ALÁ HELYEZETT SZEMÉLYEK VÁLASZTÓJOGA A NEMZETKÖZI JOG, AZ EURÓPAI REGIONÁLIS JOG ÉS A KOMPARATÍV KÖZJOG TÜKRÉBEN (BUDAPEST: PÁZMÁNY PRESS 2016) 333.

A 20. század második felétől átalakult a cselekvőképesség hagyományos fogalma abban az értelemben, hogy a vagyoni jogi ügyletek (a szerződés megkötésére vonatkozó képesség, végrendelezési képesség) mellett szerepet kaptak a korlátozásoknak a személyiséget érintő szempontjai. A cselekvőképesség fogalmának ilyen szélesebb felfogása mellett – a nemzetközi jog eredményeivel összhangban – a 21. században egyre nagyobb hangsúlyt kapott a jogirodalomban, hogy a cselekvőképesség minden embert egyformán megillet. A gondnokság alá helyezett személyek tekintetében különösen hangsúlyos azoknak a jogoknak e személyek által személyesen történő gyakorlása, amelyek szorosan a személyiséghez kapcsolhatók (például házasságkötés, egészségügyi önrendelkezési jog, választójog), és ahol nincs helye

¹⁷ 2017. május 16-i vélemény, 2/15, ECLI:EU:C:2017:376.

¹⁸ 2018. március 6-i *Szlovákia kontra Achmea BV ítélet*, C-284/16, ECLI:EU:C:2018:158.

¹⁹ 1/17. sz. vélemény iránti eljárás (folyamatban).

* Tudományos munkatárs, MTA TK Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: horvathy.balazs@tk.mta.hu

törvényes képviselőnek. Ezzel összhangban jelentek meg azok a nézetek, amelyek a helyettes döntéshozataltól a támogatótt döntéshozatal irányába történő elmozdulás fontosságát hangsúlyozzák, a fogyatékosokkal élő személyeknek a társadalomba történő beilleszkedését hivatottak elősegíteni. A recenzió által bemutatandó írásmű ennek a folyamatnak a része.

Gurbai Sándor doktori értekezését tartja kezében az olvasó. A szerző a fogyatékosokkal élő személyek tekintetében irányadó magyar és nemzetközi vonatkozó irodalom mondhatni teljes feldolgozásával, az ENSZ, az Európai Unió, az Európa Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet dokumentumainak áttekintésével elemzi a gondnokság alá helyezett személyek választójogának fejlődését és lehetséges további irányait.

Gurbai a gondnokság alá helyezett személyekről írva nemcsak hangsúlyozza az ENSZ Fogyatékosokkal élő személyek jogairól szóló Egyezménye (az Egyezmény angol nyelvű „UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities” címéből származó rövidítéssel: CRPD) szociális modell követelményét – amely a fogyatékosokkal élő személyre mint olyan jogalanyra tekint, aki képes a jogait az esetlegesen szükséges támogatások és ésszerű alkalmazkodások biztosításával személyesen gyakorolni –, hanem műve végig ezt a szemléletet közvetíti. A megközelítést már a bevezetés igazolja, amelyben megszólalnak maguk a gondnokság alá helyezett fogyatékosokkal élő személyek is. Az ő helyzetüket talán legjobban tükröző két mondatot érdemes szó szerint idézni: „Csak néztek rám és azt mondták: »Ezt a bíróság kizárta.«” Gurbai rámutat, hogy e személyek számára a választójog korlátozása az abból való teljes kizárással egyenértékű, lényegében azt jelenti, hogy nem vehetnek részt a társadalmi-politikai közéletben. A fogyatékosokkal élő személyek megélt tapasztalata azonban – ahogyan a szerző fogalmaz – a fogyatékoságtudomány területén, a jogalkotás és a jogalkalmazás számára sosem megkerülhető.

A szemlélet mellett azt is ki kell emelni, hogy a szerző pontos jogi fogalmakkal dolgozik, a precíz fogalom-alkotás mellett pedig a szöveg megfogalmazása szép és választékos. A könyv olvasmányos, érthető stílusa, áttekinthető szerkezete első olvasásra is élményt nyújt annak, aki kezébe veszi.

A CRPD nemcsak az emberi jogi modellt alapul vevő szemléletével hatja át Gurbai művének egészét, hanem a bevezetést követően a könyv egyes fejezeteinek felépítése is az Egyezményre mint alapkőre épül. A könyv ismertetését ezért erre a vezérfonalra érdemes felfűzni.

A bevezetőt követő „Distinkciókban” adott fogalmi elhatárolások előrevetítik a CRPD rendelkezéseinek központi szerepét. A szerző bemutatja az Egyezmény által felállított, a fogyatékoságtudomány paradigmaváltását jelző, az eddigi medikális szemlélettel szakító szociális és emberi jogi modellt. Ezzel kapcsolatban idézi a CRPD preambulumát, amely szerint „a fogyatékoság, a fogyatékosokkal élő személyek és az attitűdbeli, illetve a környezeti akadályok kölcsönhatásának következménye, amely gátolja őket a társadalomban való teljes és hatékony, másokkal azonos alapon történő részvételben”. A fogyatékoság definíciója tekintetében rámutat a CRPD 1. cikkére is, amely szintén hangsúlyozza a társadalmi környezetben előforduló akadályok szerepét a fogyatékoság megjelenésében, a hosszan tartó fizikai,

mentális, intellektuális vagy érzékszervi, vagy egyéb károsodás jelenléte mellett. Az emberi jogi modellt a CRPD által kitűzött cél: „valamennyi emberi jog és alapvető szabadság teljes és egyenlő gyakorlásának előmozdítása, védelme és biztosítása valamennyi fogyatékossgal élő személy számára, és a velük született méltóság tiszteletben tartásának előmozdítása” testesíti meg. A fogalom-elhatárolások során a szerző a jogképesség és a cselekvőképesség kategóriáinak definiálását is a CRPD 12. cikkét szem előtt tartva adja meg, és az ENSZ Fogyatékossgal élő személyek jogainak Bizottsága (CRPD Bizottság) értelmezését is hangsúlyozza a cselekvőképességet korlátozó és kizáró gondnokság megítélése, valamint a támogatás hozzáférhetővé tétele kapcsán.

A könyv négy fő részből áll. Az első rész a téma nemzetközi jogi vetületét vizsgálja. A második rész az európai regionális jog keretei között, a harmadik rész pedig az Európai Unió és az Európa Tanács tagállamainak jogi szabályozásában végez elemzések. A negyedik rész, mintegy összegezve az előző fejezetek eredményeit, és *de lege ferenda* javaslatokat fogalmaz meg.

1. A nemzetközi jogról szóló első rész az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának elemzésével indul. A szerző a jogi kötőerővel nem bíró Nyilatkozat elemzésének szükségességét azzal indokolja, hogy ez a dokumentum mintegy szokásjogként funkcionál, és mintaként szolgált későbbi jogi instrumentumok számára. A dolgot az Nyilatkozat választójogra vonatkozó megfogalmazását idézi, amely szerint annak egyenlőnek, titkosnak és szabadnak kell lennie, valamint tisztességes választásokon kell megnyilvánulnia. Utal továbbá a hátrányos megkülönböztetést tiltó 2. cikk – az ENSZ Alapokmány zárt taxációjával szemben – példálózó felsorolására, amelynek az „egyéb tulajdonság”-ot jelző kategóriájába a fogyatékossgot is beleérti.

A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (PPJNE) a közügyekben való részvételre és az általános és egyenlő választójogon alapuló választásra és választhatóságra, valamint közhivatali tisztség viselésére feljogosító 25. cikkével kapcsolatban Gurbai felhívja a figyelmet a PPJNE hátrányos megkülönböztetést tiltó 2. cikk 1. bekezdésében felsorolt védett tulajdonságokra, illetve arra, hogy a 25. cikk lehetőséget ad az általános választójog észszerű korlátozására. A szerző rámutat az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága a PPJNE-hez fűzött 25. Általános Kommentárja kapcsán a PPJNE 25. cikke és a CRPD 29. cikke¹ között feszülő ellen-

¹ CRPD 29. cikk. A politikai életben és közéletben való részvétel. A részes államok másokkal azonos alapon garantálják a fogyatékossgal élő személyek számára politikai jogaik élvezetét, és vállalják, hogy *a)* biztosítják, hogy a fogyatékossgal élő személyek másokkal azonos alapon, hatékonyan és teljes körűen vehessenek részt a politikai életben és a közéletben, közvetlenül vagy szabadon választott képviselőként keresztül, beleértve a fogyatékossgal élő személyek jogát és lehetőségét a szavazásra és választhatóságra, többek között: *(i)* annak biztosítása révén, hogy a szavazási eljárások, létesítmények és anyagok megfelelőek, hozzáférhetők és könnyen érthetők, *(ii)* azáltal, hogy védik a fogyatékossgal élő személyeknek azon jogát, hogy a választásokon és népszavazásokon megfélemlítés nélkül, titkosan szavazhassanak, és hogy szabadon megválaszthatók legyenek, hogy ténylegesen tisztséget, kormány szintű közhivatalt viselhessenek, és hogy szükség esetén lehetővé teszik a segítő és új technológiák igénybevételét, *(iii)* azáltal, hogy garantálják a fogyatékossgal élő személyek mint választók, szabad akaratnyilvánítását, továbbá e célból szükség esetén – saját kérésükre – lehetővé teszik, hogy a szavazás során egy általuk választott személy legyen segítségükre; *b)* azáltal, hogy aktívan támogatnak egy olyan környezetet, amelyben a fogyatékossgal

tétre. Előbbi dokumentum úgy fogalmaz, hogy a választójog, vagy a tisztségviseléshez való jog megtagadásának alapja lehet az alsó korhatár megállapítása mellett mentális alkalmatlanság (*established mental incapacity* – ez a fogalom a gyakorlatban lefedi mind a megállapított intellektuális fogyatékoságot, autizmust, mind pedig a pszichoszociális fogyatékoságot) is, ami arra enged következtetni, hogy a PPJNE nem kívánja biztosítani a választójogot minden fogyatékosággal élő ember számára. A CRPD idézett rendelkezése viszont nem teszi lehetővé a fogyatékoság alapján történő választójog-megvonást.

E fejezet CRPD elemzésére vonatkozó része ismerteti az Egyezmény megszületésének folyamatát, rámutatva a választójogi szabályozás tekintetében az egyes szövegtervezetek különbségére, a Munkacsoport által tett előkészítő munkálatoktól (*travaux préparatoires*) kezdődően az Egyezménynek az ENSZ Közgyűlése által 2006. december 13-án történt elfogadásáig. A szerző a CRPD választójoggal foglalkozó 29. cikkével kapcsolatosan a CRPD Bizottság álláspontját is bemutatja, beleértve az egyes országok felülvizsgálata során tett Záró észrevételek ismertetését is. Külön ki kell emelni a sorból a CRPD Bizottság által Magyarországra vonatkozóan megfogalmazott aggodalmakat a helyettes döntéshozatal intézménye kapcsán, valamint az *Alaptörvény XXIII. cikkének* (6) bekezdésével² kapcsolatban, amelynek értelmében „nem rendelkezik választójoggal, akit [...] belátási képességének korlátozottsága miatt a bíróság a választójogból kizárt”.

A CRPD Bizottságnak a CRPD-hez fűzött Fakultatív Jegyzőkönyv által biztosított panaszmechanizmus keretében hozott döntései közül az értekezés a magyar vonatkozású, Bujdosó Zsolt és öt társa által indított ügygel foglalkozik részletesebben. A panasz arra irányult, hogy az intellektuális fogyatékosággal élő, a beadvány benyújtásakor a cselekvőképességet korlátozó vagy kizáró gondnokság alatt álló panaszosok nem vehettek részt 2010-ben a magyarországi országgyűlési és önkormányzati választásokon. A Bizottság megállapította, hogy *Magyarország Alaptörvényének XXIII. cikk* (6) bekezdése, valamint a Záró és vegyes rendelkezései 24. (2) bekezdése³ a CRPD 29. cikkének sérelmét jelenti.

A CRPD Bizottság Általános Kommentárjai közül az 1. számú Általános Kommentár foglalkozott az értekezés témája szempontjából kulcsfontosságú, a CRPD-nek a cselekvőképességre vonatkozó 12. cikkével. Az 1. számú Általános

élő személyek ténylegesen és teljes körűen, hátrányos megkülönböztetés nélkül, másokkal azonos alapon vehetnek részt a közügyek irányításában, és hogy ösztönzik a közügyekben való részvételüket, beleértve: (i) részvételüket az ország közéletével és politikai életével foglalkozó nem kormányzati szervezetek és egyesületek munkájában, valamint a politikai pártok tevékenységében és igazgatásában, (ii) a fogyatékosággal élő személyek szervezeteinek alakítását és az azokhoz történő csatlakozást, azzal a céllal, hogy nemzetközi, nemzeti, regionális és helyi szinten képviseljék a fogyatékosággal élő személyeket.

² „Nem rendelkezik választójoggal az, akit bűncselekmény elkövetése vagy belátási képességének korlátozottsága miatt a bíróság a választójogból kizárt. Nem választható az Európai Unió más tagállamának magyarországi lakóhellyel rendelkező állampolgára, ha az állampolgársága szerinti állam jogszabálya, bírósági vagy hatósági döntése alapján hazájában kizárták e jog gyakorlásából.”

³ „Aki az Alaptörvény hatálybalépésekor jogerős ítélet alapján a cselekvőképességét korlátozó vagy kizáró gondnokság alatt áll, nem rendelkezik választójoggal a gondnokság megszüntetéséig, vagy amíg választójogának fennálltát a bíróság meg nem állapítja.”

Kommentár elemzése kapcsán a szerző rámutat a támogatott döntéshozatal jelentőségére általában is, és külön hangsúlyozva annak választójogi aspektusát: a fogyatékkal élő személyek cselekvőképességének a politikai és közéletben történő elismerésének fontosságát, számukra a titkos szavazás, választás és népszavazás során a részvétel elősegítésének, valamint választhatóságuknak, közhivatal-viselésüknek biztosítását.

E részben még az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa és Hivatalának a téma szempontjából releváns néhány dokumentumának elemzésére is sor kerül. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa számára készített jelentést a szerző ismét a CRPD-hez viszonyítva helyezi el időben. Külön kiemeli jelentőségét az Egyezmény vonatkozásában az, hogy annak megszületését követő alig több mint egy hónappal később készült és az Egyezménynek a törvény előtti egyenlőségre, a választójogra, és az oktatásra vonatkozó cikkeire⁴ reflektál. A CRPD 29. cikkére vonatkozóan még két tematikus tanulmány kerül bemutatásra: a 2008-ban készült tanulmány a CRPD ratifikációjához és hatékony implementációjához szükséges lépéseket vizsgálta, és különösen az egyenlőség és a hátrányos megkülönböztetés alóli mentességre vonatkozó 5. cikk, valamint a törvény előtti egyenlőségre vonatkozó 12. cikk tekintetében tett észrevételeket, csak áttételesen hivatkozott a 29. cikkre. A 2011-ben készült másik tanulmány kifejezetten a CRPD-nek a politikai és közéletben való részvételről szóló 29. cikkével foglalkozott, hangsúlyozva, hogy a fogyatékkal élő személyek a választójog gyakorlása által az egyéni autonómiájukat érvényesítik.

2. Az európai regionális jog fejlődését bemutató második rész az Európa Tanács releváns jogi dokumentumait elemzi. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) esetjogából a szerző a *Kiss kontra Magyarország* ügyet tárgyalja részletesen, rámutatva arra, hogy a döntéskor a CRPD Bizottság még nem közölt álláspontot a CRPD választójogra vonatkozó 29. cikkével kapcsolatban. Mindazonáltal, az EJEB az ítélet meghozatala során tekintettel volt a CRPD rendelkezéseire, de, amint erre Gurbai rámutat, ennek értelmezésére nem ez a testület hivatott. A bíróság megállapította, hogy

„a választójog különbségtétel nélküli megvonása, egyéniesített bírói értékelés nélkül, pusztán olyan mentális fogyatékoság miatt, amely a cselekvőképességet korlátozó gondnokság elrendelését szükségessé teszi, nem tekinthető összeegyeztethetőnek a választójog korlátozásának törvényes alapjaival, így sérült az Egyezmény Első kiegészítő jegyzőkönyvének 3. cikke”.⁵

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának ajánlásait a szerző oly módon vizsgálja, hogy azokat – a CRPD elfogadásának időpontjához képest – időbeli keletkezésük szerint elhelyezve, az adott időszak gondnoksági szabályaira tekintettel értékeli.

⁴ CRPD 12., 29. és 24. cikk.

⁵ Gurbai idézi a *Kiss Alajos kontra Magyarország* ügy 44. bek.-t a könyv 91. oldalán. A dokumentum magyar fordítása letölthető az alábbi linken: [hudoc.echr.coe.int/eng#{"languageisocode": \["HUN"\], "appno": \["38832/06"\], "documentcollectionid2": \["CHAMBER"\], "itemid": \["001-170988"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{„languageisocode”: [„HUN”], „appno”: [„38832/06”], „documentcollectionid2”: [„CHAMBER”], „itemid”: [„001-170988”]}).

Az ajánlások közül az R(2006)5 számú ajánlás elfogadására ugyanannak az évnek (2006) áprilisában került sor, amely év decemberében az ENSZ Közgyűlése elfogadta a CRPD-t. Az ajánlás ismertetése során Gurbai rámutat, hogy az figyelembe vette a CRPD 29. cikkre vonatkozó tervezetét. A CM/Rec(2011)14. számú ajánlást pedig már úgy ismerteti, hogy az teljes egészében a CRPD-re épült.

A részletes és alapos európai regionális kitekintésben az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének két határozata is megjelenik. Ezek közül az egyiknek, a 2009-ben elfogadott 1642(2009) számú határozatnak üzenete a CRPD 12. cikkének szem előtt tartásával az, hogy a helyettes döntéshozatal intézményétől a támogatott döntéshozatal irányába történjen elmozdulás.

Az értekezés az Európai Bizottság a Demokráciáért a Jog Révén (Velencei Bizottság) által készített, a választási ügyekkel kapcsolatos jó gyakorlatok kódexéről szóló iránymutatást és magyarázatot (190/2002. sz. vélemény) is elemzi, majd – az egyes szövegváltozatok, módosítási javaslatok részletes ismertetése útján – már a CRPD elfogadása után készült, 2010 októberében elfogadott Értelmező Nyilatkozatot keletkezés-történetébe ágyazottan mutatja be.

Az értekezés felhívja a figyelmet az Európa Tanács Emberi Jogi Biztosának releváns tevékenységére. Thomas Hammarberg, a második Emberi Jogi Biztos több vitaanyagot, álláspontot írt a fogyatékossgal élő személyek jogairól, melyekben a választójognak a gondnokság alá helyezéssel összefüggő megvonása is kritika tárgyát képezte. Utódja, Nils Muižnieks az Európai Tanács tagállamainak látogatásairól készült jelentésekben fejtette ki hasonló álláspontját.

Az Európai Tanács dokumentumainak elemzését követően az Európai Unió jogának vizsgálata következik. A fókuszpont ismét a CRPD, amely az első olyan emberi jogi egyezmény, amelyet az Európai Közösség aláírt és formálisan megerősített. A CRPD-nek így módon maga az Európai Unió is részese. Az értekezés az Európai Közösségek Egyezményéhez való csatlakozásának jogalapját is vizsgálja, megjelölve az Európai Közösséget létrehozó Szerződés hátrányos megkülönböztetés elleni küzdeletről szóló 13. cikkét (az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 19. cikke) és a belső piac megteremtésére és működésére vonatkozó 95. cikkét (az EUMSZ 114. cikke).

A CRPD végrehajtására vonatkozó kihívásként értékeli és ismerteti az értekezés a Fogyatékossgügyi magas szintű csoport (*European Commission High Level Group on Disability*) jelentéseit, valamint a *European Foundation Centre* tanulmányát.

Az európai parlamenti és helyhatósági választások során az uniós polgárokat megillető jogokat az EUMSZ 20. és 22. cikke rögzíti. E rendelkezések ismertetése kapcsán a szerző rámutat arra, hogy azok valójában az uniós polgárok szabad mozgáshoz való jogának kiterjesztését jelentik, a politikai és közösségi életben való részvételi lehetőséget biztosítanak. Az európai parlamenti és helyhatósági választások kontextusában az Alapjogi Charta is említésre kerül, a választójogot tárgyaló rendelkezések mellett azoknak az általános rendelkezéseknek a felidézésével is, amelyek a Charta értelmezésére és alkalmazására, az egyes jogok – így a gondnokság alá helyezett személyek választójoga – korlátozása tekintetében irányadók. Gurbai a helyhatósági és az európai parlamenti választásokra vonatkozó euró-

pai uniós eszközökben foglalt részletszabályokat is ismerteti, középpontba helyezve a gondnokság alá helyezett személyek választójogának kérdését.

Az Európai Unió jogáról szóló fejezet vizsgálódásai a fentiekén túlmenően kiternek az Európai Unió Alapjogi Ügynökségének (FRA) a fogyatékossgal élő személyek jogaival kapcsolatos projektjeire, amelyek a CRPD 29. cikkének implementációját is érintik, valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) Demokratikus Intézmények és Emberi Jogi Hivatala által készített jelentésekre.

3. Az európai országok jogrendszerei körében tett közjogi összehasonlító jogi elemzést tartalmazó harmadik rész tekintettel van a cselekvőképesség magánjogi kategóriájára is. Ezzel összefüggésben a szerző a fejezetet bevezető mottóul egy magánjogásztól idéz, Székely László⁶ szavait tolmácsolja:

„Számomra abszolút elképzelhető lenne [ha a választójog egyáltalán nem lenne korlátozható]. Vannak olyan országok, ahol a választójogot nem érinti a magánjogi értelemben vett cselekvőképesség vagy annak korlátozása, tehát én ezt is elképzelhetőnek tartom.”

Az Európa Tanács tagállamainak jogi szabályozását bemutató, az összehasonlító jogi módszerrel végzett elemzés a műnek talán legszeleesebb horizontú kutatómunkát felmutató fejezete.

Gurbai az egyes jogrendszerek tekintetében jogcsoportokat képezve⁷ részletesen bemutatja az egyes országoknak a fogyatékossgal élő személyek – így az intellektuális fogyatékossgal, pszichoszociális fogyatékossgal és autizmussal élő személyek – választójogára vonatkozó szabályozását. A vizsgálat első szempontja minden esetben az, hogy az adott állam aláírta-e a CRPD-t, illetve eljutott-e az Egyezmény ratifikációjáig. Ezt követi az Alkotmány vizsgálata a hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó tilalom és a választójogra vonatkozó szabályozás körében, majd annak feltárása, hogy az Alkotmány felhatalmazása alapján van-e lehetőség a választójog korlátozására törvénykezési szinten. A szerző megvizsgálja a cselekvőképesség polgári jogi szabálya és a választójog közötti összefüggést, figyelemmel arra, hogy a gondnokság alá helyezés mennyiben érinti a személy választójogát, azaz a kizáró vagy korlátozó gondnokság alá helyezéssel a választójog automatikus megvonása megtörténik-e, vagy a bíró egyéni mérlegelés alapján dönthet a választójog megvonásáról. Az elemzés szempontja kiterjed arra is, hogy a fogyatékossgal élő személyek, amennyiben választásra jogosultak, mennyiben kapnak

⁶ Az értekezés mint az új Polgári Törvénykönyv előkészítését koordináló miniszteri biztossal készült interjúból idéz, aki 2013 szeptembere óta – és jelenleg is – az alapvető jogok biztosa.

⁷ Az országcsoportok kialakítása részben a szerző által felhasznált összehasonlító alkotmányjogi művek, részben a szerző saját koncepciója alapján az alábbiak szerint alakul: az angolszász jogrendszer államai, a kontinentális jogrendszer államai, a német jogrendszer jellegű országok, a latin és német jogrendszer által befolyásolt országok, a skandináv országok, a volt szocialista országok, a Baltikum országai, a jugoszláv utódállamok, a volt szocialista Balkán államok a jugoszláv utódállamok kivételével, a szovjet utódállamok a Baltikum kivételével, a Balkán államok a volt szocialista országok kivételével, az angolszász és a kontinentális jogrendszer által befolyásolt államok.

a szavazófülkében segítséget a választások lebonyolításakor, illetve igényt tarthatnak-e arra, hogy egy velük bizalmi kapcsolatban álló személy a segítségükre legyen.

A szerző az egyes államok jogrendszerének ismertetését követően összehasonlító elemzésben fogalmazza meg következtetéseit. Áttekintést ad arról, hogy mely országok ratifikálták a CRPD-t, és megvizsgálja, hogy van-e összefüggés a ratifikáció hiánya és az egyes államok jogrendszerében a gondnokság alá helyezett személyek választójogának esetleges megvonhatósága között. Ennek kapcsán a kutatás nem állapított meg kapcsolatot. Az azonban kimutatható, hogy az értekezés témája szempontjából releváns, a CRPD 12. és 29. cikke tekintetében tett fenntartás vagy értelmező nyilatkozat és az adott állam jogrendszerében a gondnokság alá helyezett személyek választójogának megvonhatósága között már megállapítható ilyen összefüggés.

A kutatómunka választ keres arra is, hogy a személy cselekvőképességének megvonása és választójogának elvesztése miként kapcsolódik össze. Egyes országok esetében automatikus az összefonódás (akár az Alkotmány, akár törvényi rendelkezés előírása alapján), más esetekben a választójog megvonására egyedi bírói mérlegelés alapján kerül sor, de ez is általában együtt jár a cselekvőképesség megkérdőjelezésével. Az értekezés a tagállamok jogrendszerének beható vizsgálata alapján szemléltető grafikonokat is tartalmazó összegző megállapításokat tesz ebben a tekintetben. A vizsgálat kitér arra is, hogy mely országokban történt jogi reform a CRPD hatálybalépését követően, és részletesen bemutatja, hogy a fogyatékossgal élő személyek számára az egyes országok a szavazatléadás helyszínén hogyan nyújtanak segítséget, lehetőség van-e segítő igénybevételére.

4. Az értekezés negyedik része azokra a kérdésekre keresi a választ, amelyeket az előző fejezetek vizsgálódásainak eredménye felvet. Az elemzés kiindulópontjaként a szerző rámutat arra, hogy a választójog – a magánjogi területről példaként idézett házasságkötéshez hasonlóan – a legszemélyesebb jognyilatkozatok egyike. A választójog gyakorlása ily módon nem ruházható át másra, a gondnok általi választójoggyakorlás nem is jellemzi az európai országok gyakorlatát. Megjegyzi a szerző, hogy ugyanakkor a gyermekek választójogának a törvényes képviselőjük általi gyakorolhatósága felmerült Magyarországon az *Alaptörvény* szövegezése során.

A szerző a racionális és irracionális gondolkodás, valamint az intelligencia viszonyára vonatkozó elméletek, kutatások és publikációk áttekintésével megcáfolja azt a közhitelmet, amely szerint az intellektuális fogyatékossgal, pszichoszociális fogyatékossgal és autizmussal élő emberek irracionális döntéseket hoznának a szavazófülkében. Hasonlóan nem lát összefüggést azzal, hogy körükben nagyobb arányban kerülhetne sor csalásalapú választásra, befolyásolásra. Gurbai arra a következtetésre jut, hogy

„mégsem helyénvaló a választójog megvonása egyetlen fogyatékossgal élő személytől sem, amennyiben erre a fogyatékossgukkal összefüggésben kerül sor”, a [választási képesség mérése] „csakis fogyatékossg-neutrálisan képzelhető el”, „ez azt jelenti, hogy sem fogyatékossg, sem cselekvőképességi státusz, sem az intézményi/kórházi elhelyezés nem lehet alapja a választási teszt alkalmazásának”.

A szerző értekezésének zárásában visszatér könyvének már a bevezetőjében is felidézett karkai gondolat, amely szerint a vidékről jött ember sohasem nyer bebocsátást a törvény kapuján: vajon nem ez lesz-e a sorsa a gondnokság alá helyezett személyek választójogáért folytatott küzdelmének?

A kérdésben rejlő hiábavalóság gondolatára a recenzió írója nem tud választ adni. Meggyőződése azonban, hogy az intellektuális fogyatékossgal, pszichoszociális fogyatékossgal vagy autizmussal élő és gondnokság alá helyezett személyek választójogáért folytatott küzdelem mégsem lehet olyan reménytelen, mint Franz Kafka *Per* című regényében a főhős, Josef K. számára „A dómban” című fejezetben elbeszélte – és az ő sorsát valóban előrevetítő – történet, arról, hogy a törvények kapujában álló ő soha nem enged bebocsátást a vidékről jött ember számára nyitva álló kapun. Ehhez a nem hiábavaló küzdelemhez nagyban hozzájárult Gurbai „A gondnokság alá helyezett személyek választójoga a nemzetközi jog, az európai regionális jog és a komparatív közjog tükrében” címmel megírt doktori értekezése.

A fogyatékossgtudomány olyan szakértőjének könyvét tartjuk kezünkben, akinek a téma iránti elköteleződése, és ezt az elköteleződést tükröző munkássága mind Magyarországon, mind nemzetközileg elismert, és példaértékű. Az értekezés térszerű, érthető hangvétele, kutatási eredményeinek megalapozottsága, a vonatkozó nemzetközi és európai instrumentumok, valamint a jogirodalom átfogó ismeretében megírt állásfoglalásai hasznos adalékkul szolgálnak a téma iránt érdeklődőknek, elméleti és gyakorlati szakembereknek egyaránt.

*Izso Krisztina**

SZEIBERT ORSOLYA (SZERK.): WEISS EMILIA CSALÁDJOGI ÉS ÖRÖKLÉSI JOGI KODIFIKÁCIÓS TANULMÁNYAI (BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2017) 403.

„Az életem nem tud a jog túllépni és nem is azt hiszem, hogy az a feladata. Meg kell találni a megfelelő határokat. De az, hogy túllépjem, becsukjuk a szemünket és azt mondjuk, hogy ez nem létezik (...) én nem értek ezzel egyet. Az, hogy hol legyen a határ, azon, azon lehet gondolkodni, hogy meddig menjünk el [...]”

Weiss Emilia

Előre kell bocsátanunk, hogy ez egy rendhagyó recenzió. Maga a kötet, amelyről készült, olyan tanulmányok gyűjteménye, amelyek egy több éve lezárult kodifikációs folyamat során készültek. E kodifikációs folyamatnak az eredménye már öt éve szolgál a jogalkalmazás számára fő irányzékul a polgári jogi jogviszonyokban felmerülő jogviták, jogi kérdések elbírálása, megválaszolása során. Egy ilyen külön-

* Jogász főreferens, Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, 1051 Budapest, Nádor u. 22.
E-mail: Izso.Krisztina@ajbh.hu

leges helyzetben a recenzió írója akaratlanul is felteszi magának a kérdést: hogyan lehet akár csak ismertető típusú – nemhogy bíráló szellemű – kritikát írni egy olyan műről, amelynek jelentős tartalma már törvényerőre emelkedett?

1. A kötet alapvető értéke mégis éppen abban rejlik, hogy a jogirodalomban a maga nemében páratlan módon, olyan tanulmányokat sorakoztat fel, amelyek 1999 és 2013 között végigkísérték a családjog, illetve az öröklési jog kodifikációjának főbb állomásait. A tanulmányok kodifikációtörténeti értékét csak növeli, hogy szerzőjük nemcsak tagja, de egyben vezetője is volt annak a két munkacsoportnak, amely a Ptk. Családjogi Könyvének és Öröklési Jogi Könyvének koncepcióját kialakította. Weiss Emilia professor emeritus emellett kezdettől tagja volt a legfőbb kodifikációs szakmai grémiumnak, a Polgári Jogi Kodifikációs Szerkesztőbizottságnak is. Kétségtelen, hogy a polgári jog más jeles elméleti és gyakorlati művelőihez hasonlóan, akiknek alkalmuk volt részt vállalni az *1959. évi IV. tv.-t*, a (rég) Ptk.-t, felváltó (új) *Polgári Törvénykönyv* megalkotásában, Weiss Emilia professzorasszony életének, szakmai munkásságának is egyik kiemelkedő állomását jelentette az az 1998-ban útjára indult közel másfél évtizedes kodifikációs munka, amely a *Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. tv.* 2014. március 15-én történő hatálybalépésével zárult le.

A könyv legfőbb érdeme azonban e jogtörténeti jelentőségű forrásanyagok összegyűjtése mellett mégis az, hogy e tanulmányok egy kötetben való megjelentetésével a szerkesztő emléket állított a 20. század második felének egyik legjelesebb és legsokoldalúbb, habár saját szakterületén kívül a legfiatalabb jogászgenerációk számára kevésbé ismert, polgári jogász professzorának. Habár maguk a tanulmányok Weiss Emilia professzorasszony szakmai tevékenységének csak egy állomását mutatják be, és kizárólag a családjog és az öröklési jog területén születtek, ez a kötet talán mégis megfelelő segédanyagul szolgálhat nemcsak a kodifikációtörténet iránt érdeklő olvasók számára, de azok számára is, akik egy kifejezetten gazdag tudományos munkásságot hátrahagyó és rendkívül tartalmas szakmai életutat bejáró tudós-tanár életművével kívánnak megismerkedni.

Weiss Emilia annak a jogász generációnak egyik utolsó tagja volt, akik hídként szolgáltak az 1945 előtti és az 1989 utáni jogi hagyományok között. 1927. július 21-én született Budapesten, egyetemi tanulmányait 1945 és 1950 között végezte, az akkori Pázmány Péter (ma Eötvös Loránd) Tudományegyetem Jog- és Államtudományi (ma Állam- és Jogtudományi) Karán, egy rendkívül bizonytalan és változástól terhes korban. 2009-ben az ELTE 375. születésnapjára készült Tudosporthék sorozat keretében, amelyben az ELTE meghatározó professzorai idézték fel pályájuk állomásait, Vékás Lajos professor emeritus akadémikus beszélgetett Weiss professzorasszonnyal az ELTE-n eltöltött korszakos pályafutásáról.¹ Ebben az interjúban Weiss Emilia megemlékezett azokról a tanáiról, akik a számára legkedvesebb tárgyakat oktatták: Nizsalovszky Endréről és Szász Istvánról, a magánjog professzorairól, Marton Gézaról a római jog professzoráról, Kuncz Ödönről a kereskedelmi jog professzoráról és Eckhart Ferencről a jogtörténet professzoráról: „Ők nagyon aktívan részt vettek az egyetemi életben is. Akkor még az volt a jellemző, hogy a profesz-

¹ [youtube.com/watch?v=OI-TVUQqM7c](https://www.youtube.com/watch?v=OI-TVUQqM7c)

szorok minden nap benn voltak. Közvetlenebb kapcsolatban voltak azokkal a hallgatókkal, akik erre igényt tartottak.” Ezek a mesterek, akik útnak indították Weiss Emiliát a pályáján, a mai fiatal jogászok számára már csak a jogtörténet lapjairól ismertek.

2. Weiss professzorasszony több mint hat évtizeden át oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékén (előbb gyakornokként majd 1952-től tanársegédként, 1959-től adjunktusként, 1967-től docensként, 1979 decemberéig egyetemi tanárként, majd professor emeritusként). A polgári jog valamennyi területét oktatta. Hallgatóként és kezdő oktatóként végig Nizsalovszky Endre (1894–1976), a magyar magánjog múlt századi egyik legjelesebb művelője mellett dolgozott, egészen Nizsalovszky professzor nyugdíjaztatásáig. Oktatási tevékenységét egy olyan korszakban kezdte, amikor a jog annyira „száműzött terület volt”, hogy a Kar akkori dékánja „a pályaválasztási időszakban fiatalabb oktatókat küldött vidéki középiskolákba agitálni, hogy válasszák többen a jogot”. A hosszú oktatói életútja során tapasztalt változásokat és az ezzel kapcsolatos gondolatait egy vele készült interjúban így foglalta össze:

„Amikor én az első évfolyamomat tanítottam, három tanulmányi csoport volt egy évfolyamon, azaz 60–65 ember, most pedig húszon felüli tanulmányi csoport van. Fokozatosan nagyon erősen megnövekedett a hallgatóknak a száma. Aztán jött még az esti tagozat, a levelező tagozat, ez még növelte a számot. [...] És minél tömegesebb egy oktatás, a nívó is annál lejjebb megy, ez szükségszerű. Nem mindegy, hogy nyolcvan vagy ötszáz ember van valahol. Ugyanakkor egyetértek azzal, hogy ha valaki megengedheti magának, akkor tanuljon tovább, hiszen minél több képzett ember van egy országban, annál jobb. És akkor már képezze magát olyan tárgyban, amire szükség is van.”²

A kandidátusi fokozatot 1966-ban „A szerződés érvénytelensége a polgári jogban”³ című, a mai napig a polgári jogászok számára alapirodalomként szolgáló kandidátusi értekezésével, az állam- és jogtudományok doktora fokozatot 1979-ben „A túlélő házastárs öröklési jogi jogállása – történeti kialakulásában és fejlődési tendenciáiban”⁴ című doktori értekezésével szerezte meg. Kandidátusi disszertációjának megvédése után a Polgári Jogi Tanszék akkori vezetőjének, Világhy Miklósnak a kérésére vállalta el Weiss Emilia a családjog oktatását, ami önálló főtárgya lett, amit azután évtizedeken át ő adott elő. Emellett hosszabb időn át Weiss Emilia volt a polgári jog keretében oktatott öröklési jog tantárgy előadója s így felelőse is. Nemzetközi elismertségéről tanúskodik, hogy több európai és nemzetközi családjogi szervezet munkájában is részt vett, többek között a regensburgi szervezésű *Symposium für Europäisches Familienrecht* konferenciáin, a Brühlben kétévenként megrendezésre

² elte.hu/content/tizenot-evig-dolgoztunk-az-uj-polgari-torvenykonyvon.t.7008

³ Könyv formátumban megjelent: WEISS Emilia: *A szerződés érvénytelensége a polgári jogban* (Budapest: KJK 1969).

⁴ Könyv formátumban megjelent WEISS Emilia: *A túlélő házastárs öröklési jogi jogállása történeti kialakulásában és fejlődési tendenciáiban* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1984).

kerülő *Deutscher Familiengerichtstag* munkájában és tagja volt az *International Society of Family Law* (ISFL)-nak és a *Commission on European Family Law* (CEFL)-nek is. Ez utóbbiban megalakulásától fogva hosszú ideig Weiss Emilia volt Magyarország képviselője.

Weiss Emilia utolsó előadását halála előtt pár hónappal 2014. április 11-én tartotta tudományos munkásságának utolsó ékköve, az új Polgári Törvénykönyv által az öröklési jog területén hozott módosításokról az ELTE Jogi Továbbképző Intézetében. Kiemelkedő oktatói és tudományos pályafutását mind az Eötvös Loránd Tudományegyetem, mind a Magyar Tudományos Akadémia a legmagasabb egyetemi, illetve akadémiai kitüntetéssel ismerte el. 2002-ben a Magyar Tudományos Akadémia az Eötvös József Koszorú, 2014-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szenátusa az Eötvös Gyűrű odaítélésével tisztelgett jogtudósként és jogtanárként elért eredményei előtt.

2014. március 15-én Weiss Emilia átvehette az új Polgári Törvénykönyv kodifikációjával összefüggő másfél évtizedes tevékenységének, valamint a határon túl is nagyra becsült, példaértékű tudományos munkássága elismeréseként a Magyar Érdemrend középkeresztje a csillaggal (polgári tagozat) kitüntetését. Az ezen alkalmából és a halála előtt vele készített, a személyiségét átütően érzékeltető, utolsó interjúban, így összegezte az elismeréssel kapcsolatos érzéseit:

„[Az] ember mindig örül, ha elismerik a munkáját. Most ehhez a legutóbbihoz sokan úgy gratuláltak, úgy hívtak fel, hogy hát ezért tényleg megdolgoztam. És én ezt így is érzem, hiszen tizenöt évig dolgoztunk az új Polgári Törvénykönyvön. Egyetlen kitüntetésre sem érzem azt, hogy csak az ölembe hullott vagy protekcióból kaptam volna, mert soha semmilyen irányba nem voltam így elkötelezve. Jól esik az, ha elismerik a munkámat. Ha az ember ennyi évet él és dolgozik, összegyűlik néhány ilyen kitüntetés.”⁵

3. *Családjog*. Habár Weiss Emilia tudományos munkássága távolról sem korlátozódtott a családjog és az öröklési jog területére (amiről számos publikációja tanúskodik, emellett Magyarországon ő foglalkozott és publikált először európai összehasonlításban is a termelői felelősség témakörében⁶), mégis nemzetközi ismertségre és elismertségre a családjog területén elért tudományos eredményei révén jutott. A családjog és az öröklési jog témakörében magyar, német és angol nyelven is publikált.

A kodifikáció során felmerült legfontosabb, a családjogot és az öröklési jogot érintő kérdések, mintegy Weiss Emilia munkásságának zárköveként, pontról pontra nyomon követhetők a kötetben összegyűjtött tanulmányokban. Ezeket lehetetlen lenne a terjedelmi korlátokat is tekintetbe véve egyenként áttekinteni, ezért e recenzió megelégszik néhány jellegzetes kérdés áttekintésével.

3.1. *Családjog és polgári jog viszonya*. Köztudomású, hogy a 2013. évi V. tv. a korábban külön jogszabályban, az 1952. évi IV. tv.-ben szabályozott családjog anya-

⁵ Lásd 2. ljt.

⁶ Weiss Emilia: *Polgári jogi tanulmányok 3.: A termék előállítását a fogyasztó irányában terhelő felelősség* (Budapest: ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék 1973).

gát beépítette a törvénykönyvbe. A Kodifikációs Főbizottság 2000. június 1-jén meghozott határozatával döntött úgy,

„hogy – szemben a Családjogi törvény 1952-ben történt megalkotása óta eltelt közel ötven év további családjogi tárgyú jogalkotásával, joggyakorlatával és a jogtudományban is képviselt, legalábbis uralkodó felfogással, amelyek a családjogot önálló jogágnak tekintették – a családjog is a Polgári Törvénykönyvbe kerüljön, igaz, külön könyvben, szabályozásra” (107. o.).

A családjog önállósága mellett érvelő, viszont annak a Nizsalovszky Endre által még kívánatosnak tartott zártságát elítélő Weiss professzorasszony több tanulmányban is kitért az e nézet ellen felhozott hazai érvekre, többek között a Kecskés László és Lábady Tamás professorok által felsorakoztatott indokokra (139–141; 214–216. o.). Azonban

„[a] kérdésben hozott döntés ismert: az érvek és ellenérvek mérlegelésével a családjog szabályainak a Polgári Törvénykönyvbe való integrálása került elfogadásra azzal, hogy a Polgári Törvénykönyv Családjogi Könyvének élén a családi viszonyok sajátosságait figyelembe vevő önálló elvek is meghatározásra kerüljenek” (15. o.).

Ugyanakkor valóban nem lehet szó nélkül hagyni, hogy az első magyar Ptk. kodifikációs előmunkálatai során, habár a *Családjogi törvény és az 1959. évi IV. tv.* kodifikálása időrendben nagyon közel estek egymáshoz, fel sem merült, hogy a kész Családjogi törvényt a Ptk.-ba beillesszék és a két törvény külön tartása a Ptk. kodifikációja során – egy kérdéskör kivételével⁷ – teljesen természetesnek tűnt. Ahogyan az a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvének 1957-es tervezetében is olvasható:

„Nem tartalmazza azonban a törvénykönyv a régi magánjognak azt az anyagát, amely a szocialista polgári jogtól különvált és önállóvá lett: a családjogot, valamint a munkajogot. A családjogi viszonyok ugyanis elsősorban személyi viszonyokká váltak és amennyiben vagyoni viszonyokat is tartalmaznak, ezek nem mutatják az áruviszonyoknak a polgári jogra jellemző sajátosságait.”⁸

Hogy ezek az érvek elég erősek-e a bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások ellenére is a családjog önálló jogági mivoltjának elfogadásához, vagy Kecskés Lászlónak van igaza, aki szerint a családjog klasszikus polgári jegyei annyira megsokasodtak, hogy a korábbi jogágazati tagozódás tarthatatlanná vált, ebben a kér-

⁷ Az egy kérdéskör: „[A] Csjté-ből, az 1952. évi 23. törvényerejű rendeletből a Ptk.-ba kerültek át-
emelésre a feltehetően a korábbi Gyámtörvényből a családjogban maradt személyi jogi rendelkezések, pontosabban a cselekvőképesség, a korlátozott cselekvőképesség, a cselekvőképeltenség és az ehhez kapcsolódó, a cselekvőképesség hiánya miatti gondnokság szabályai.” (14. o.)

⁸ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve Tervezet (Budapest: Igazságügyminisztérium 1957) 110.

désben nem kell ebben az írásban határozottan állást foglalni. A családjog mindig is sajátos, elkülönült helyet foglalt el mind a polgári jogtudományon, mint a polgári jogi oktatáson belül. Ezen, feltehetően, legalábbis belátható ideig, nem fog változtatni az, hogy a családjog törzsanyaga külön törvényben, vagy egy közös polgári kódexbe beépítve kerül szabályozásra a jogrendszerben. A családjog az a terület a polgári jogon belül, amely a legközvetlenebb szálakkal kapcsolódik a legtöbb ember magánéletéhez. Ezt a jellemvonását és rendelkezéseinek az e jellemvonásból fakadó egyediségét és a polgári jog más területeitől elütő jellemvonásait a családjog nem fogja elveszteni akkor sem, ha az adásvételi szerződésre és a közkereseti társaságra vonatkozó szabályokkal egy kódexen belül jelennek meg ezek a rendelkezések.

3.2. *Családjogi alapelvek.* Habár a Ptk. a családjog anyagát beépítette a törvénykönyv szövegébe, azonban az integráció során gondoskodni kívántak a kodifikátorok „a családjogi viszonyok sajátosságainak megfelelő kifejezésre juttatásáról. Ennek egyik jele az, hogy a Családjogi Könyv sajátos, csak e viszonyokra vonatkozó alapelveket fogalmaz meg”.⁹ Mindamellett, ahogyan arra maga Weiss Emilia is felhívja a figyelmet, „a családjog szabályainak a Polgári Törvénykönyvbe való beillesztése értelemszerűen azt is jelenti, hogy a polgári jognak a Polgári Törvénykönyv élén álló általános elvei a polgári jog valamennyi területén, így a családjog kérdéseiben is érvényesülni hivatottak” (16. o.). A Ptk. Családjogi Könyvének élén álló alapelvek tehát olyan többletalapelvek, amelyek „a családi viszonyok sajátosságainak a figyelembevételével kerültek ennek a könyvnek az élén kiemelésre”. Ezen alapelvekre (a házasság és a család védelmének elve, a gyermek érdeke védelmének elve, a házastársak egyenjogúságának elve, a méltányosság és a gyengébb fél védelmének elve) hárul tulajdonképpen az a feladat, hogy a családjog által szabályozott jogviszonyok eltérő természetét a polgári jog által szabályozott egyéb jogviszonyoktól kifejezésre juttassák és érzékeltessék. „[A] családjogot [...] olyan alapelvek is uralják, amelyek a polgári jog alapelveihez képest a családjogban egyediek.” (219. o.) Egyediek, vagyis „nem jellemzőek általában a polgári jogi viszonyokra.”¹⁰ Az, hogy akárcsak az általános polgári jogi alapelvek, úgy a családjogi alapelvek köre sem zárt, általános álláspont. Hogy miért döntöttek éppen e négy alapelv szerepeltetése mellett a kodifikáció során, arra több érv is adható: nem kerültek külön szabályozásra a Családjogi Könyv élén azok az alapelvek, jóhiszeműség és tisztesség alapelve, joggal való visszaélés tilalma, amelyek habár kiemelkedő szerepük van egyes családjogi jogviszonyokban, azonban szerepeltetésük az ismétlés elkerülése miatt felesleges, sőt kerülendő is volt. Az elvek katalógusszerű felsorolása sem volt szükséges egy kódexszintű szabályozásban. Ugyanakkor kifejezetten Weiss Emilia álláspontját tükrözi az, hogy a Ptk. 4:1 § (2) bekezdése ma már azt is kimondja, hogy „[e] törvény [tehát nem csak a családjogi jogviszonyok során felmerült jogi kérdések rendezése során] alkalmazása során a családi és az egyéni érdek összhangját biztosítva kell eljárni” (111. o.). Az általános polgári jogi alapelvekkel összevetve az általános polgári jogi gondolkodásba talán legnehezebben beilleszthető alapelv

⁹ VÉKÁS Lajos (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal* (Budapest: CompLex 2013) 1086.

¹⁰ Lásd VÉKÁS (9. lj.) 239.

a méltányosság és a gyengébb fél védelmének elve. Hogy a jogbiztonság mennyire tűri meg a méltányosság széles körű érvényesülését, az egy nagyon nehezen megválaszolható kérdés.

A gyengébb fél védelmének elve olyan jogágakban tekinthető természetesnek, például a fogyasztóvédelem és a munkajog, amelyek habár ápolnak a polgári joggal bizonyos kapcsolatokat, de a polgári jogra jellemző vonások erősen megkoptak már bennük. Az ilyen alapelvek szerepeltetése mögött az a gondolat áll, hogy a családi viszonyok rendezése során a jogalkalmazó rendkívül nehéz helyzetbe kerülhet akkor, amikor arra kényszerül, hogy beelásson, hogy feltárja a családi kapcsolatok mélyebb rétegeit. Ebben az esetben a jog betűjéhez való szigorú ragaszkodás habár jogszerű, de mégis az aktuális társadalmi felfogás szerint súlyosan erkölcstelen, más szóval méltánytalan eredményre vezethet. Ezért az alapelvek szerepeltetése emellett azt is kifejezésre kívánja juttatni, hogy „a családjogi jogvitákban a jogalkalmazónak törekednie kell a viták kulturált, lehetőség szerint minden félnek megbékélést hozó rendezésére”.¹¹ Az általános és speciális alapelvek viszonya kapcsán igazat lehet adni utólag is Weiss professzorasszonynak: az egyes alapelvek tekintetében a polgári jog és a családjog nem választhatók el élesen egymástól, és ezért léteznie kell átjárható utaknak a két jogág között. Ahogyan azzal az állítással is nehéz vitatkozni, hogy mindössze néhány alapelv közössége, különösen a speciális alapelvek figyelembevételével, a családjognak a polgári jogba való visszaintegrálását (még) nem tette volna indokolttá. Azonban kérdéses, hogy a családjognak a polgári jogba való visszaintegrálását, illetve a folyamat befejezését nem fogja-e mégis végső soron megakadályozni a speciális alapelvek szerepeltetése.

3.3. Házassági vagyoni jogi szerződés

„A Csjt. házassági vagyoni jogi szabályai olyan időben keletkeztek, amelyben a magánszemélyek tulajdona nagyban-egészben a személyi tulajdon akkor szokásos körére korlátozódott, és a még meglévő magántulajdonnak inkább a szűkítése, mint bővítése volt várható. Minden bizonnyal ennek is tulajdonítható a házassági vagyoni jog mindössze öt paragrafusban való szabályozása” (35. o.)

– a házassági vagyoni jogi szerződés kötésének tilalmával. Anélkül, hogy a törvény hivatalos indoklása ezt alátámasztaná, Weiss Emilia e megállapítása igazolható. Ugyan a Csjt. 1986. évi Novellája már újra lehetővé tette, hogy a házaspárok a szerződés megkötése útján eltérjenek a törvényes házassági vagyoni jog szabályaitól, azonban a szerződés esetleges tartalmi eleméről meglehetősen szűkszavúan rendelkezett. Hogy Kőrös Andrásnak, illetve Makai Katalinnak van-e igaza és valóban ez a szűkszavú szabályozás volt az oka annak, hogy a házassági vagyoni jogi szerződés nem vált túlzottan népszerű és keresett jogintézménnyé, azt nehéz megmondani. Az azonban elfogadható érvnek tűnik, hogy a házassági vagyoni jogi szerződés rendel-

¹¹ Lásd VÉKÁS (9. lj.) 241.

kezései azok, ahol a családjog sajátos rendelkezései a polgári jog hagyományos szabályaival, azon belül is a kötelmi joggal a legszorosabb kapcsolatba kerülnek. Habár

„[a] házassági vagyoni jogi szerződés jogintézménye a családjogi rendelkezések körében nyer szabályozást, de ez nem változtat azon, hogy jogi jellegét tekintve szerződés, ezért speciális szabályozás hiányában – természetesen – vonatkoznak rá a szerződésnek a kötelmi jogi szabályok között rögzített általános szabályai. A szerződési szabályok diszpozitív jellegéből következően a feleknek lehetőségük van mind az általános, mind a speciális rendelkezésektől eltérni, ha azt a törvény nem tiltja.”¹²

Ezt a szoros kapcsolatot a házassági vagyoni jogi szerződés jogintézménye és az általános kötelmi jog között Weiss Emilia sem tagadja. Azonban

„szólni kell emellett arról is – így Weiss professzorasszony –, hogy ha a családjognak éppen a házassági vagyoni jogi szabályai is azok, amelyek a polgári jog kérdéseire a legközelebb állnak, amelyek tekintetében eddig is igény volt a Ptk. szabályainak mögöttes alkalmazására, ezek a szabályok mégis a családi életviszonyok, a közösen kialakított családi életvitel sajátosságaira tekintettel csaknem valamilyeni jogrendszerben a más polgári jogi viszonyoktól eltérően szabályozottak. Áll ez elsősorban a házassági vagyoni jogi kérdéseinek a házastársak egymás közötti, belső viszonyát rendező szabályaira, de ha szűkebb körben is, kifelé harmadik személyek irányában fennálló vagyoni viszonyaira is.” (115. o.) „További kérdésként merül fel, hogy a rendeltetésében a kötelmi jogi szerződésektől, különösen a kereskedelmi forgalomra modellezett kötelmi jogi szerződésektől alapvetően eltérő házassági vagyoni jogi szerződésekre mennyiben lehetnek majd alkalmazhatóak, és mennyiben nem a szerződési jognak a Ptk. kötelmi jogi könyvében meghatározott általános szabályai. A házaspár egymás között, belső viszonyát szabályozó rendelkezések tekintetében minden bizonnyal szűkebb körben – bár a szerződéskötéskor fennálló akarathibák például itt is értékelésre kerülhetnek – amennyiben azonban a szerződések harmadik személyek, különösen a hitelezők érdekeit is érintik, minden bizonnyal tágabb körben. A kérdés a jövőben, különösen, ha a házassági vagyoni jogi szerződések kötése elterjedtebbé válik, behatóbb vizsgálatot igényel majd.” (126. o.)

Azt még nem lehet megmondani, hogy a különösen tartalmi vonatkozásokban részletesebb szabályozás magával hozza-e majd a házassági vagyoni jogi szerződések népszerűbbé válását. Ahogyan a kötelmi jog általános szabályai és a házassági vagyoni jogi szerződésekre vonatkozó Ptk.-beli rendelkezések viszonyát sem sikerült még elegendő megkötött majd megtámadt házassági vagyoni jogi szerződés és az ahhoz kapcsolódó elbírálandó és jogirodalmi vitákat is kiváltó jogvita híján megnyugtatóan tisztázni. Mindenesetre a két (egykor különálló) jogág egyik metszéspontján található jogintézmény jövőbeli magyarországi sorsának alakulására érdemes lenne a mostaninál fokozottabban figyelni.

¹² Lásd VÉKÁS (9. lj.) 279.

3.4. *Az élettársi kapcsolat családjogi hatásai.* A kodifikáció és az új Polgári Törvénykönyv elfogadása során az egyik legtöbb vitát kiváltó kérdés az élettársi kapcsolat megítélése volt. Családjogi viszonyként kezelendő-e az élettársi kapcsolat vagy sem? – az ellentétes oldalon álló szakemberek között ez volt az egyik legnehezebben feloldható feszültségpont. Végül a vitában a törvényhozó mondta ki, a Weiss professzorasszony álláspontjával ellenkező, végső szót. Az élettársi kapcsolat szabályozása hangsúlyozottan nem családjogi viszonyként, hanem kötelmi jogi viszonyként a szerződési jog különös része körében került rendezésre. Azonban „egyes családjogi joghatások mégis abban az esetben, ha az élettársak kapcsolatából közös gyermek született, a családjog szabályai körében [eredeti helyükön] maradhattak” (21. o.). Így jelenleg is az élettársak vonatkozásában az a különös „szabályozottsági helyzet” áll elő, hogy magának az élettársi kapcsolatnak a fogalmát („Élettársi kapcsolat áll fenn két olyan, házasságkötés nélkül közös háztartásban, érzelmi és gazdasági közösségben (a továbbiakban: életközösség) együtt élő személy között, akik közül egyiknek sem áll fenn mással házassági életközössége, bejegyzett élettársi életközössége vagy élettársi kapcsolata, és akik nem állnak egymással egyenesági rokonságban vagy testvéri kapcsolatban”), az élettársi kapcsolat joghatásai közül pedig az élettársi kapcsolat vagyoni joghatásait a Polgári Törvénykönyv Kötelmi Jogi Könyve szabályozza. Ezen kívül az élettársi vagyoni szerződést és az ezen szerződés hiányában érvényesülő törvényes házassági vagyoni rendszer szabályait, valamint az élettársak lakáshasználati jogának az élettársi kapcsolat megszűnése esetére szóló rendezését hasonlóképpen a Polgári Törvénykönyv Kötelmi Jogi Könyve tartalmazza. Azonban e legutóbbit már csak akkor, ha „[az] élettársak az élettársi jogviszony létrejöttékor vagy annak fennállása alatt a közösen használt lakás további használatát az életközösség megszűnése esetére előzetesen szerződéssel [rendezik]”. Amennyiben az élettársak lakáshasználati jogukat nem rendezik előzetesen szerződésben, tehát ha az élettársi viszony megszűnése esetén az élettársak lakáshasználati jogának rendezése bírói útra marad, akkor e rendezésre vonatkozó szabályokat már nem a Kötelmi Jogi Könyvben, hanem a Családjogi Könyv „Az élettársi kapcsolat családjogi hatásai” című Harmadik Részében kell keresni (akárcsak az élettársi tartásra vonatkozó szabályokat). E szabályoknak, amelyek habár tartalmukban lényegesen nem különböznek a Kodifikációs Szerkesztőbizottság által elfogadott koncepciótól, a Polgári Törvénykönyv két Könyvében történő elhelyezése polgári jogi vagy családjogi érvekkel nehezen támasztható alá. Legfeljebb és a legjobb esetben is csak jogpolitikai érveket lehet e megoldás magyarázatára felhozni. Weiss professzorasszony – kodifikációs tanulmányaiból is kiolvasható – álláspontjával egyetértve kijelenthető, hogy a jogalkotó az élettársak jogviszonyainak szabályozása során hibázott akkor, amikor az élettársi kapcsolat újraszabályozása során a változó társadalmi viszonyokat és szemléletet figyelmen kívül hagyta. Igaza volt abban Weiss Emiliának, hogy az életen a jog nem tud túllépni. A törvényhozó által választott megoldással szembeni legfőbb érvek:

„Átalakult, fejlődött a világ, ehhez kell alkalmazkodni. Mások lettek a családi viszonyok. [...] A tények ellen hiába hozunk szabályokat. Azelőtt ez nem létezett, régen

az volt a kérdés, jó erkölcsbe ütközik-e, ha valaki az élettársára hagyja a vagyont, az élettársi viszonyt meg úgy hívták, hogy vadházasság. A mai fiataloknak ez már neveltségesen hangzik, nem is hallottak róla. Ma ez egy természetes kapcsolat, és természetes az is, hogy az élettárs elismeri a gyereket.”¹³

Ennek a kodifikátorok többsége által is támogatott szemléletnek azonban nem sikerült a törvényhozáson túljutnia.

Mindemellett habár „[a] kodifikációs folyamat során hosszú ideig tartotta magát az az álláspont, amely szerint nemcsak a házasságot és a családot, hanem a családi kapcsolatokat kell védelemben részesíteni”.¹⁴ Ez az álláspont, ellentétben az élettársi kapcsolat „szükséges szabályozási helyével”, végül már a Kodifikáció Főbizottság Javaslatában sem tükröződött.

„A Ptk. jelenleg első helyen a házasság és a család védelmének elvét szerepelteti, amely az *Alaptörvény* L. cikkéhez kapcsolódóan azt is kifejezésre juttatja, hogy a családjog szabályai elsősorban a családot, mint közösséget védik. Ez kiterjed mind a törvény alapján létrejött családi kapcsolatokra (például házasság, leszármazás, örökbefogadás, gyámság alapján keletkező kapcsolatokra), mind – az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatának megfelelően – a törvény által szabályozott más együttélési formákra, így az élettársi kapcsolatra (a Ptk. szabályozásának megfelelően elsősorban akkor, ha a kapcsolatból gyermek származott), továbbá a mostoha-szülő-mostohagyermek, nevelőszülő-nevelt gyermek kapcsolatára). Az *Alaptörvény* L. cikkében foglaltakkal összhangban ugyanakkor a házasság kiemelt védelmet élvez a többi együttélési formához képest.”¹⁵

A családi kapcsolatok ilyen kiterjedt védelme egyértelműen Weiss professzorasszony álláspontját tükrözi (68. o.). Azonban, hogy az életemben való túllépés még meddig tartható és mikor jön el egy újabb kodifikációs hullám, amely az élettársi kapcsolat és az élettársak között fennálló jogviszony és annak tartalmi elemei vonatkozásában a jelenleg érvényesülő indokolatlan szabályozási széttagoltságot megszünteti, azt lehetetlen megmondani.

4. Öröklési jog. 4.1. Öröklési szerződés. *Utóöröklés*

„Az öröklési jogban különösen nagy jelentősége van a szabályozás megszokottságának. Ezt bizonyítja, hogy a mai törvényes öröklési és kötelesrészi jogunk törzsanyaga az 1861-es Ideiglenes Törvénykezési Szabályokig, végintézkedési jogunk pedig 1876-ig (1876. évi XVI. törvénycikk) vezethető vissza, sőt a szabályok egy része még régebbi eredetű.”¹⁶ „A Ptk. a létező, az élő jogból indul ki, és csak ott és

¹³ Lásd 2. ljt.

¹⁴ Lásd VÉKÁS (9. ljt.) 239.

¹⁵ Lásd VÉKÁS (9. ljt.) 240.

¹⁶ Lásd VÉKÁS (9. ljt.) 985. Az öröklési jogról szóló fejezetet Vékás Lajos és Weiss Emilia jegyzi.

annyiban kíván változtatni, ahol és amennyiben az a gazdasági és a társadalmi viszonyok mai követelményei szerint szükségesnek mutatkozik.”¹⁷

A végintézkedésen alapuló öröklés és a törvényes öröklés szabályai közötti viszony régóta nem képezi vita tárgyát a magyar magánjogi, polgári jogi irodalomban. Habár a végrendelezés a végintézkedési szabadságnak az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban történő rögzítése után sem vált általánossá – maga Grosschmid Béni (Zsögöd Benő) még úgy ítélte meg, hogy mivel „nem vagyunk rómaiak. A végrendelet odiosus, népünk túlnyomó rétegei előtt félelmetes, és kivált a szülő szeret a törvény és Isten akaratjában megnyugodni,”¹⁸ mégis kijelenthető, hogy „attól kezdve, hogy a végintézkedési szabadság elismerést nyert, a végintézkedésen alapuló öröklés megelőzi a törvényes öröklés rendjének érvényesülését” (319 o.).

És habár az európai jogrendszerek többsége, és az 1959-es Ptk. is szerkezeti felépítésében a törvényes öröklés szabályait a végintézkedésen alapuló öröklés elé helyezte, a Ptk. általános, magánautonómiára épülő szemléletének is megfelelően, az Öröklési Jogi Könyv a sorrend megváltoztatását nagyon is tudatosan keresztülvitte. Hogy a sorrend ilyen módosítása mennyiben erősíti a polgári jog részterületei közül legjobban a magánautonómia szentségére épülő kötelmi jog és az öröklési jog közötti hidak mielőbbi felépítését, erre a kérdésre még a jövőbe tekintve sem adhatunk választ. Az azonban igaz, hogy az öröklési jog a polgári jog legnehezebben alkalmazkodó területe, amely a legkevésbé tűri el a hirtelen módosításokat és a folyamatosan változó, gyakran átmeneti, igényekhez alkalmazkodó, erőnek erejével keresztülvitt változtatásokat. A módosítások többsége, amelyeket az új Ptk. az Öröklési Jogi Könyvében bevezetett, mind kiérlelt joggyakorlati és jogelméleti igények és diskurzusok eredményeik. Az öröklési szerződésről és az utóöröklésről szóló rendelkezései az új Ptk.-nak olyan megfontolásra érdemes, habár látszólag kisebb súlyú rendelkezéseket tartalmaznak, amelyeket a jogalanyok mindennapi életére való célzott hatásuk miatt külön ki kell emelni. Ahogyan arra Weiss professzorasszony is felhívta a figyelmet, a 2013-as Ptk. kodifikációját megelőzően az öröklési szerződés szabályozása és bírói gyakorlata is több sebből vérzett (297. o.). A társadalmi igények az öröklési szerződés vonatkozásában is felülírták a merev jogszabályi határokat. Az 1959-es Ptk.-ban követett megoldással szemben a 2013-as Ptk. immáron lehetővé teszi, hogy „öröklési szerződést csak gondozás fejében is lehessen kötni” és, hogy „öröklési szerződést az örökhagyó halála utáni időre az örökhagyó sérült, tartosan gondozásra szoruló gyermeke tartásának, gondozásának biztosítására is lehessen kötni” (297. o.). „Az örökhagyó sérült, gondozásra szoruló gyermeke tartására, ellátására irányuló öröklési szerződés az örökhagyó halála után volta-képpen egy tartási, gondozási szerződéssé alakulna át.” (297. o.)

Arra a kérdésre, hogy az öröklési szerződés feltétel nélkül visszerthes szerződésnek minősíthető-e, és így elfogadható-e az öröklési szerződés szerencseszerződés jellegének túlhangsúlyozása (279. o.), vagy valóban szükségesebb lenne inkább az

¹⁷ Lásd VÉKÁS (9. lj.) 19.

¹⁸ Zsögöd Benő: „Családfenntartás és örökjogi javaslat” in *Magánjogi tanulmányok II.* (Budapest: Politzer Zsigmond és fia 1901) 317.

öröklési szerződés öröklési jogi jellegének fokozottabb mértékben való figyelembevétele (339. o.), egyszerűnek látszik megadni a választ egy öröklési jogi jogintézmény kapcsán. Habár az új Ptk. alapjaiban fenntartotta a korábbi Ptk.-nak az öröklési szerződésre vonatkozó szabályait, vagyis az öröklési szerződés kötelmi jogi elemeinek hangsúlyozásától nem zárkózott el, azonban az öröklési szerződés különös polgári jogi jogterületeken „átfekvő” mivolta kapcsán a továbbiakban egy érdekes példaként szolgálhat a kötelmi jog és az öröklési jog, vagyis a polgári jog két különös területe közötti érintkezési vonalak mentén felmerülő konfliktusok kezelésére.

Az utóöröklés intézményét az 1959-es Ptk. azért törölte el, habár eredetileg annak fenntartása mellett foglalt állást,¹⁹

„mert indokolatlannak ítélte mind azt, hogy az örökhagyót ne csak egyszeri rendelkezési jog illesse meg a hagyatéka tekintetében, hogy az örökhagyónak a vagyonával való rendelkezéshez való joga a halála utáni időre is meghosszabbodjék, mind azt, hogy az utóörökös-nevezés az előörököst a hagyatéki vagyont illetően a tulajdonjogában korlátozza, és e tekintetben a végrendekezési jogától is megfossa” (259. o.).

(Érdekes, hogy az utóhagyomány-rendelést azonban mindezek ellenére mégsem tartotta elvetendőnek.) Ezt a tilalmat az új Ptk. két esetben is feloldotta. Egyrészt, ha a házastársak egymás javára tett végrendeletükben olyan végintézkedést tesznek, amelyben az örökösül nevezett házastárs halála esetére az öröklött vagyonból még meglévő részre az örökhagyók utóörököst neveznek, másrészt pedig az új Ptk. azt is lehetővé teszi, hogy az örökhagyó érvényesen utóörököst nevezzen az elsősorban örökösnek nevezett leszármazójára háramlott hagyatékára arra az esetre, ha a leszármazó a hagyaték megnyílásakor nem rendelkezik végrendekezési képességgel, és meghal anélkül, hogy ezt a képességét megszerezte volna. Hogy e változásoknak milyen hatásuk lesz a gyakorlati életben, azt még nem lehet egyértelműen megmondani.

4.2. Ági öröklés, *kötelesrész*. A törvényes öröklés egyik legkülönösebb és legtöbb jogtörténeti vitát kiváltó jogintézménye az ági öröklés. A kodifikáció során ugyancsak támadott kötelesrész pedig egyike azoknak a jogintézményeknek, amelyek vonatkozásában a jogon kívül szabályrendszerek hatása a leginkább érzékelhető. Mindkét jogintézmény tekintetében az új Ptk. kodifikátorait a legmesszebbmenőkig a megőrizve-megújítás szelleme vezette, amely elvárás értelmében „a leendő kódex nem lehet[ett] a [korábbi] hatályos jogot konzerváló törvénymű, de éppúgy nem akarhat[ott] mindenáron forradalmian újítani ott is, ahol az élő jog gyakorlata már tartósan bevált megoldásokat alakított ki” (240. o.). Az ági öröklés kapcsán az egyik legtöbb kérdést felvető probléma az volt, hogy habár „[a] múlt ági öröklésének egyik leginkább támadott kérdése az ági vagyon redintegrációjának, szurrogációjának túlhajtása volt,” (329. o.) „[a]z ági öröklés redintegrációjának teljes eltörlése számos esetben méltánytalan, igazságtalan eredményre vezetett” (248. o.). E méltánytalanságok kiküszöbölésére, Weiss Emilia legkorábbi elképzeléseinek megfe-

¹⁹ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Tervezet. (Budapest: Igazságügyminisztérium 1957) 417–418.

lelően (376–379. o.), az új Ptk. többek között bevezette azt a szabályt, hogy az ági öröklés szabályai nem terjednek ki arra a vagyontárgyra, amely az örökhagyó halálakor már nincs meg, de kiterjednek az ilyen vagyontárgy helyébe lépett vagy értékén vásárolt vagyontárgyra. Az új Ptk. elhagyta az 1959-es Ptk.-nak azt a szabályát, amely kivont az ági vagyon és így az ági öröklési köréből az ági vagyontárgy helyébe lépett vagy az ági vagyontárgy értékén vásárolt vagyontárgyat, azonban nem terjeszti ki az ági vagyon redintegrációját az örökhagyó halálakor már felélt, elpusztult, elhasználódott vagy ingyenesen átruházott vagyonra. Ezek tekintetében ezek pótlásának vagy értékük megtérítésének továbbra sem lesz helyük (249–249. o.).

A kötelesrész intézménye kapcsán, amely a kontinentális Európa valamennyi jogrendszerében ismert jogintézmény, már a kodifikáció előtt felmerült a kérdés, hogy vajon érdemes-e fenntartani. Weiss professzorasszony a fenntartása mellett foglalt állást már 1999-ben (382 o.). Azonban, habár a kötelesrész intézménye helyet kapott az új Ptk.-ban, néhány részletszabálya mégis megreformálásra szorult. A Weiss Emilia nevéhez kötődő koncepció szerinti módosítások mellett²⁰ a jogalkotó olyan módosításokat is elfogadott a kötelesrész új szabályozása során²¹, amelyek a Bizottsági Javaslatban foglaltakkal még stilsztikailag is nehezen egyezethetők össze.²² Hogy ezekkel mennyire fog tudni a joggyakorlat megbirkózni, az sok egyéb mellett nagymértékben függ a jogtudomány készséges segítségétől is.

5. Számos kérdésre lehetett volna még kitérni részletesebben. A magyar magánjog múltjából itt rekedt ági öröklésnek a magyar néplelekbe való beágyazottságáról, a kötelesrésznek és az 1959-es Ptk. szabályaihoz képest megnövekedett számú kitagadási okoknak a jelenlegi társadalmi és gazdasági helyzetbe való beilleszkedéséről, az élettársi kapcsolat megőrizve-megújítva újraszabályozott családjogi hatásairól a fentiekhez képest részletesebben is lehetett volna írni. Emellett ki lehetett volna térni még például a szülői jogok és kötelességek és a gyermeki jogok módosuló viszonyáról, és ennek a törvényben történő megjelenítéséről, és a korábban megkérdőjelezhetetlennek tartott, jelenleg az orvostudomány közbenjárásával esetenként kétségesse váló tényleges és lehetséges anyai jogállás (család)jogi szabályozhatóságáról. A terjedelmi keretek figyelembevételével maradtak ki a rokonság egyes családjogi szabályozást igénylő kérdései (például az apasági vélelem megtámadhatósága és a gyermektartás és az örökbefogadás körében történt kisebb nagyobb jelentőségű

²⁰ Ilyen módosításnak tekinthető pl. az, hogy az örökhagyó életében juttatott ajándékoknak a kötelesrész szempontjából való figyelembevétele az örökhagyó halálát megelőző 15 évről 10 évre csökkent, és hogy házasságból született gyermekek esetében, az új Ptk. értelmében, a kötelesrészre jogosultságot létrehozó kapcsolat vonatkozásában már nem az első házasságkötés időpontja a releváns, hanem, amennyiben a gyermekek több házasságból származnak, mindegyik gyermek esetében az adott gyermek vonatkozásában az illető házasságkötés időpontját kell mérveadónak tekinteni.

²¹ Példaként hozható fel a kitagadási okok katalógusának bővítése, amely megoldás szerint kitagadásnak már annak a kötelesrészre jogosulttal szemben is helye van, akit végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték és a büntetését még nem töltötte ki és aki a tőle elvárható segítséget nem nyújtotta, amikor az örökhagyónak szüksége lett volna rá; és a kötelesrész mértékének csökkentése, amelynek értelmében kötelesrész címén a kötelesrészre jogosultat már csak annak harmada illeti meg és nem a fele, ami neki – a kötelesrész alapja szerint számítva – mint törvényes örökösnek jutna.

²² Lásd Vékás (9. lj.) 1023.

módosítások). Azonban talán már a fentebb bemutatott és Weiss Emilia által is többnyire kiemelten kezelt kisebb nagyobb témakörök is elégségesek ahhoz, hogy a tanulmányok tartalmi mélységébe bepillantást engedjenek és a tanulmánykötet kodifikációtörténeti értékét felfedjék. Azonban, ahogyan arra a szerkesztő, Szeibert Orsolya is felhívja a figyelmet az Előszóban „[a] kötetben közölt írások [egyben] aktuálisak [is], hiszen a Ptk. számos szabályának értelmezéséhez, több rendelkezés eredetéhez adnak támpontot.” E recenzió, akárcsak a kötet, amely alapján készült, egyben tisztelgés is egy olyan tudós és tanár előtt, aki nemcsak oktatói és tudományos munkásságával, de az írásain is átütő személyiségével együtt meghatározó befolyást gyakorolhat az utána következő jogászgenerációk munkájára.

Rácz Lilla*

H. SZILÁGYI ISTVÁN (SZERK.): JOGTUDAT-KUTATÁSOK
MAGYARORSZÁGON 1967–2017 (BUDAPEST: PÁZMÁNY PRESS 2018) 354.

1. A H. Szilágyi István által szerkesztett tanulmánykötet célkitűzése, hogy bemutassa a hazai jogtudat-kutatások szakaszait, fejlődését, irányait, a módszertani dilemmákat, és a kortárs problémákat; valamint a szerkesztő az előszóban kiemeli, hogy a kötet elősegítheti a hazai jogszociológiai műhelyek közötti szakmai párbeszédet is. A kötet szerzői több szálon is kötődnek az MTA TK Jogtudományi Intézetének falai között működő Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportjához, az MTA TK Politikatudományi Intézetéhez, valamint a PPKE JÁK Jogbölcseleti Tanszéke mellett működő Jogszociológiai Kutatócsoporthoz. A kötetben szereplő tanulmányok szerzői: Boda Zsolt, Fekete Balázs, Gajduschek György, H. Szilágyi István, Jankó-Badó Andrea és Róbert Péter. A kötetben összefoglalt eredmények legnagyobb része *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatási projekt keretében született, míg a kötet *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* támogatásával jelenhetett meg.

A jogi kultúra és a jogtudat vizsgálata népszerű kutatási téma a jogszociológusok körében mind Magyarországon, mind nemzetközi szinten, amelyre bizonyíték a témában megjelent számos szakmai írás, kötet, köztük ez a tanulmánykötet is. A két fogalom meghatározása és a köztük lévő különbség felrajzolása nem egyszerű feladat. Talán a legegyszerűbben ezt így lehet megtenni: a jogtudat magában foglalja a jogi ismereteket és a jogi attitűdöket (vélemények és ismeretek), míg a jogi kultúra inkább társadalmi/csoport- jelenség, amely utal a jog társadalmi környezetére és a jogrendszerre is. A kötetben szereplő tanulmányok és a bemutatott egyéb kutatások esetében a szerzők minden esetben meghatározzák, hogy mit tekintenek, vagy

* Tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: racz.lilla@tk.mta.hu

az ismertetett kutatás mit ért a jogtudat vagy a jogi kultúra fogalma alatt – annak érdekében, hogy elkerüljék a fogalmi bizonytalanságokat.

2. A kötet három nagy részből áll, az első részben a hazai jogtudat-kutatások történetét, irányait, területeit és fókuszait mutatja be, kiemelt figyelemmel a Kulcsár Kálmán által vezetett 1965-ben folytatott kutatás elméleti, módszertani alapjaira, illetve az empirikus felmérés eredményeire. E kutatással szemben kritikai észrevételeket is megfogalmaz a kötet, amelyet a kutatás megismétlését bemutató tanulmányból ismerhetünk meg. A kutatás mind a mai napig hatással van a kortárs felmérésekre is, a kutatók szívesen nyúlnak vissza Kulcsár munkájához, amely így lehetőséget ad – az egyébként csak ritkán elvégezhető – longitudinális elemzésekre is. A rendszerváltást megelőzően emellett még több kutatást is végeztek, ezek közül fontos kiemelni Sajó András széleskörű tevékenységét. Sajó a jogi kutatásokba egy újabb dimenzióit is beemelt, mégpedig az érzelmek dimenzióját, habár – ahogyan a tanulmány is megjegyzi –, csak a 2010-es években fejt ki részletesebben ezt a gondolatmenetet. Az érzelem „mint a személyek és szociális intézmények közötti dimenzió”¹ gyakran elutasított nézőpont a tudományban.

„Azoknak a jogtudósoknak, akik felkészültek arra, hogy megértsék az érzelmeket nemcsak egyszerűen, mint a racionalitástól való elmozdulás, hanem mint egy megerősítő módja az aggodalomnak és a válasznak, a jog és az érzelmek perspektívája olyan utat kínál, amely mind a jogi szereplők részére, mind az intézményekhez hozzáadhat és befolyásolja az emberi tapasztalatok döntő dimenzióját.”²

Ahhoz, hogy megértsük ezeket az aggodalmakat, véleményem szerint szükséges bevonni az akadémiai klímába az érzelmi klímát is, amely új megvilágításba helyezheti a jogtudat-kutatásokat.

A fejezet továbbá bemutatja a rendszerváltást követő jogtudat-kutatásokat, amelyek még inkább interdiszciplináris jellegűek, a kriminológia, pszichológia, politikatudomány és akár az antropológia szemlélete is helyet kap ezekben, ezzel még szélesebb körű ismereteket adva a hazai jogi kultúráról, jogtudatról, jogtudatosságról. A tanulmánya egy igen fontos kérdésre világít rá, mégpedig a módszertan és a módszertani megalapozottság fontosságára. Ahogyan Eugen Ehrlich is felteszi a kérdést: „Mármost hogyan derítsük fel az okiratba nem foglalt, ám meglehetősen számottevő s fontos élő jogot?”³ Szerencsére maga Ehrlich meg is adja a választ erre a kérdésre: „nyilvánvalóan nincs itt más lehetőség, mint jól kinyitni szemünket, és az életet figyelmesen tanulmányozva tájékozódni, az embereket kikérdezni és válaszaikat feljegyezni.”⁴ A jogtudat-kutatások – tágabban a jogszociológiai vizsgálatok – erősen

¹ Jack BARBALET: „A Macro Sociology of Emotion: Class Resentment” *Sociological Theory* 1992/2. 150–163. idézi NAGY Veronika: *A láthatatlanság ereje* [PhD-disszertáció, kézirat] (Budapest: ELTE ÁJK 2016).

² Kathryn ABRAMS – Hila KEREN: „Who’s Afraid of Law and Emotions?” *Minnesota Law Review* 2009/6. 1997–2074. idézi NAGY (1. lj.).

³ Kiss Valéria: „Az élő jog koncepciójának empirikus vizsgálata. A jogtudat-kutatások módszertani problémái” *Jogi Tanulmányok* 2014. 238.

⁴ Lásd Kiss (3. lj.) 240.

támaszkodnak a szociológiai módszerekre, ahogyan a tanulmány is kifejti: a jogtudósok által végzett empirikus kutatások néhány esetben nem állnak biztos módszertani alapon, emiatt az eredmények is megkérdőjelezhetővé válnak.

3. A kötet második része a témakör kapcsán felmerülő elméleti kérdések tisztására törekszik. A jogi kultúra, jogtudat vizsgálata nem légtüres térben zajlik, fontos meghatározni, megismerni és megérteni azokat a – H. Szilágyi István szavával élve – hatásmezőket, amelyek közrehatnak az egyéni jogtudatra, mint például a szocializáció, kommunikáció, társadalmi kontextusban értelmezve a társadalmi rétegződés vagy a társadalmi csoportok. A tanulmány kifejti (113. o.), hogy a jogi kultúra fogalma a magyar összehasonlító jogtudományok terén a '70-es évek közepén megjelent, de a jogtudomány erőteljesen a dogmatikai megközelítés keretei között maradt, amely szemlélete a társadalomtól élesen elválasztó határokat sugall. Azonban a jog sohasem lehet független a társadalomtól, ahogyan Varga Csaba fogalmaz: „a jog minden ízében társadalmi jelenség.”⁵ A tanulmány egyik kiemelkedő eleme, hogy a korábbi kutatásokban megfogalmazott „társadalmi szintű jogtudat” kifejezés helyett a „jogi kultúra” megfogalmazást tartja relevánsabbnak.

A jogi kultúra kifejezés bevezetése átvezet bennünket a következő tanulmányra, amely e fogalom történetét, a Lawrence M. Friedman-i meghatározás fogadtatását és kritikáit ismerteti. A kritikák felvetik a fogalom túlságosan általános jellegét, és a külső és belső jogi kultúra közötti distinkció hiányos kifejtését. David Nelken – a friedmani koncepció egyik fő kritikus – egy, MTA TK Jogtudományi Intézetében tartott előadásában hangsúlyozta⁶ a módszertanilag megalapozott empirikus kutatások fontosságát is, amire a rendszerváltást követő kutatásokat bemutató tanulmány is felhívta a figyelmet. Nelken kiemeli, hogy az empirikus kutatások módszertani megalapozottsága mellett azok elméleti kidolgozottságára is nagy hangsúlyt kell fektetni. Véleménye szerint a jogi kultúra friedmani fogalma nem támogatja az empirikus kutatásokat, hiszen az nem megfelelően kidolgozott és precíz, így megnehezíti a jogi kultúra valódi konceptualizálását. A jogi kultúra fogalma igen széles spektrumot fed le, számos alterületre bomlik, viszont – ahogyan Nelken kiemeli – ezeket a területeket nem lehet egymástól elválasztva vizsgálni, mivel azok szorosan összefüggnek és hatnak egymásra. Álláspontja szerint az összehasonlító jogi vizsgálatok alkalmasak arra, hogy a jogi kultúra egyes elemeit, tárgyait empirikus igénnyel vizsgáljuk. Mivel a fogalom többféle bizonytalanságot hordoz magában, így a kutatások megtervezésekor a konceptualizálás és operacionalizálás folyamatára az átlagosnál nagyobb hangsúlyt kell fektetni, de a társadalomelméleti megalapozottság is fontos, ezt a kettősséget nem szabad egyetlen egy jogszociológiai kutatás során sem szem elől téveszteni.

A fejezet utolsó tanulmánya arra keresi a választ, hogy a jogi kultúra mennyiben változott a rendszerváltást követő közel három évtizedben. A tanulmány igen peszsimista képet fest a társadalom jogtudatáról, a polgárok jogi értékrendjéről. Az írás

⁵ VARGA Csaba: *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Szent István Társulat 2005) 286.

⁶ David NELKEN: *Rights Consciousness and Legal Cultures: Theoretical Perspectives* című workshop-előadása alapján, MTA TK Jogtudományi Intézet, 2018. április 25.

számos kutatási irányt vet fel, amely lehetőséget adna a kép árnyalásához és a hazai jogi kultúra megértéséhez akár nemzetközi viszonylatban is.

4. A kötet harmadik nagy része ez utóbbi – *A jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre* – tanulmányban felvázolt problémák egy részére reflektál. A fejezet nagy hangsúlyt fektet a módszertani aspektusra – a kutatás módszertanának, illetve az adatfeldolgozás folyamatának részletes bemutatása igyekszik a társadalomtudományokban kevésbé gyakorlott jogászok számára megismertetni az alkalmazott módszereket –, elkerülve minden olyan módszertani hibát, amelyre a korábbi kutatások bemutatásakor a szerző rávilágított. A fejezet egyik kiemelkedő érdeme az 1965-ben készült Kulcsár-féle kutatás megismérlése, amely lehetőséget ad az összehasonlításra, megismerve a két korszak közötti hasonlóságokat, eltéréseket, változásokat. A kutatás fő kérdése, hogy változott-e (nőtt-e) a jogismeret szintje ötven év elteltével, és erre a válasz az adatok alapján egyértelműen igen, e növekedésre a közoktatás fejlődése volt a legerőteljesebb hatással. Ezt a tényt továbbgondolva, felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben növekedhetne a jogtudatosság, ha a közoktatásban még nagyobb hangsúlyt fektetnének a jogi alapismeretek oktatására. Badó Attila tanulmánya így fogalmaz:

„a társadalom jogismereti szintje a közoktatás színvonalával, azon belül a joggal kapcsolatos ismeretek oktatásának hatékonyságával is összefüggést mutat. Érdemes tehát foglalkozni azzal, hogy a közoktatásban milyen szerepet szánjunk a jogismeret fejlesztésének.”⁷

A recenzió kriminológus írója kiemelt érdeklődéssel olvasta a *Nevelés és büntetés* című tanulmányt, amely írás témája erős összefüggésben áll a kriminológiai tudással, erősítve a vizsgálat interdiszciplináris jellegét. A tanulmány érintőlegesen utal rá – de a büntetési igények megértéséhez és vizsgálatához érdemes bevonni a büntető populizmus kérdését is –, vagyis hogy a hatalom hogyan reagál ezekre a punitív igényekre. A „legyen végre rend” jelszavával a kriminálpolitika populista módon reagál a társadalom büntetőpolitikai igényeire.⁸ A tanulmány bemutatja a *European Social Survey* adatait (229. o.), melyek alapján megállapíthatjuk, hogy a súlyos büntetés iránti igény nemcsak hazánkra jellemző attitűd, hanem az egész poszt-szocialista térségre. Gönczöl Katalin megfogalmazásában:

„Közel negyedszázaddal a rendszerváltás után az állampolgárok többsége még ma sem az alapvető demokratikus értékek szerint él és ítél. A globalizáció kényszereihez, a piaci társadalom elvárásaihoz inkább alattvalóként, mint öntudatos polgárként viszonyul. Úgy tűnik fel, hogy a rendszerváltó országokban, így nálunk is, nosztalgiaiával fogadják a »felülről szolgáltatott« biztonságot.”⁹

⁷ Badó Attila: „Jogismeret a közoktatásban” *Iskolakultúra* 2015/7–8. 97.

⁸ Gönczöl Katalin: „A »büntető populizmus«” *Élet és Irodalom* 2013. szeptember 6.

⁹ Gönczöl Katalin: „Pesszimista jelentés a posztmodern büntetőpolitika klimatikus viszonyairól” *Mozgó Világ* 2010/4. 12–22.

2010 után hazánkban is erőteljesen megjelentek ezek az intézkedések, mint például a három csapás intézménye vagy a tényleges élethosszig tartó szabadságvesztés, de a felsorolást lehetne még folytatni. A szavazatszerzés igénye felülírja a hosszú távú következmények felismerésének lehetőségét. A jogismeret emelkedésének egyik okaként az iskolázottságot nevezte meg egy korábbi tanulmány, de a média tényerése is hozzájárult ehhez, viszont a média emellett fenntartja és elősegíti a büntetőpopulizmus térnyerését azáltal, hogy torz képet fest a bűnözésről vagy a büntető igazságszolgáltatásról. Így elmondható, hogy a médiának ellentmondásos szerepe van a jogtudatosság, jogi ismeretek továbbadásában. A populista büntető-igazságszolgáltatásra reflektálva a *Bizalom, legitimitás és jogkövetés* című tanulmányában a szerző kifejti (261. o.), hogy a populizmussal szemben az államnak sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetnie a megelőzésre, felderítésre, utalva a normakövető és konformitásra eleve hajlamos „társadalmi ember” elméletére.

A jogkövetés kérdése is szervesen kapcsolódik a jogtudat-kutatásokhoz, viszont egyelőre – ahogyan a szerző is megfogalmazza (268. o.) – mostoha területe ennek a nagy kutatási témának, illetve ez a kriminológia területén is kevésbé kutatott irány. A tanulmánykötetben szereplő egyik kutatás a buszmegállóknál a dohányzást tiltó szabályozás kapcsán vizsgálja a jogkövetést. Kutatásának elméleti alapjául Tom R. Tyler gondolatát hívta ki, miszerint az emberek nem azért követik a jogot, mert félnek a szankciótól, hanem mert a saját értékrendjük erre vezeti őket. A kutatás jól mutatja, hogy az angolszász elméletek néha nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazhatóak a közép-európai régióra, azok történeti, gazdasági, kulturális jellegzetességei miatt, hiszen a kutatási eredmények cáfolták Tyler tézisének. Ezek a jellegzetességek kiegészülve a magyar jogi attitűdökkel, jól alátámasztják a következő, a „perlési attitűdökről” szóló tanulmány következtetését, miszerint hazánkban jelentős mértékű a „perlési pesszimizmus”, vagyis a magyarok nem bíznak abban, hogy lenne esélyük a bíróság előtt, ha például egy hatóság, állami szervezet vagy befolyással bíró személy ellen indítanak pert. Ezek a kutatási eredmények indikátorai az intézményi bizalmatlanságnak, mivel a bizalom meglétének egyik fontos eleme az eljárások méltányossága.

A kutatás fontos célkitűzése volt, hogy a kutatók nemzetközileg összehasonlítható adatokat is felvegyenek, annak érdekében, hogy nemzetközi kontextusba helyezve megismerhetővé váljanak a hazai attitűdök jellegzetességei. Ezt a kötetben Gibson és Caldeira (1996) híres kutatására alapozva (*The Legal Cultures of Europe*)¹⁰ végezték el. Ezt a tanulmányt gyakran használják fel az ilyen jellegű attitűdvizsgálatok alapjaként módszertani és elméleti kidolgozottsága miatt, illetve az ott kapott eredmények összehasonlítási alapként szolgálhatnak az újabb kutatások számára. A tanulmányban a magyar attitűdök elemzését olvashatjuk nemzetközi kontextusban értelmezve. A kutatás egyik fontos megállapítása, hogy a magyar jellemzők nem mutatnak lényeges eltérést a nyugati attitűdöktől, a meglévő és empirikusan kimutatható eltérések a hazai történelmi, gazdasági eltérésekben keresendők, mint például

¹⁰ James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: „The Legal Culture of Europe” *Law and Society Review* 1996. 55–85.

a szocialista múlt vagy a paternalizmus, amely jelen van mind a mai napig a politikai és jogi kultúrában. A joggal kapcsolatos attitűdök „nyugati-irányú” elmozdulása – ahogyan a tanulmány is kifejti – a „befejezetlen” polgárosodás sikerétől vagy a történelmi múlt feldolgozásától várható. Ez a gondolat visszautal az iskolázottság, oktatás fontosságára, hiszen egy stabil jövedelemmel és tudással rendelkező középosztály létével javulhatnának, megerősödhetnének a joggal kapcsolatos attitűdök.

5. A kötet tanulmányai logikusan épülnek egymásra, az elméleti és módszertani kérdések egyforma súllyal jelennek meg. Ennek megfelelően az az elvárás a jogszociológiai kutatásokkal szemben, hogy a módszertani és elméleti megalapozottság egyenrangú szerepet kapjon, a kötet szerzői által végzett vizsgálatokban egyértelműen megvalósultak. A kötetben feltett kutatási kérdések és megjelenített kutatási irányok mind a mai napig aktuálisak és azok is maradnak, hiszen a jog és a társadalom állandó kölcsönhatásban áll egymással, ami így folyamatosan ad kutatási témát a jogászoknak, társadalomtudósoknak. A kutatás során felvett adatok és a kötet szerzői által megjelölt lehetséges kutatási irányok további vizsgálatoknak adhatnak teret a jövőben.

A tanulmánykötet által bemutatott kutatások, illetve a kutatócsoport által végzett vizsgálatok erősen kvantitatív alapon nyugszanak, pedig a kvalitatív módszerek is alkalmasak a jogtudat vizsgálatára, ahogyan ezt a tanulmánykötet utolsó írása is bizonyítja. Az írás az ügyvédek véleményét, attitűdjét mutatja be Utasi Ágnes kutatása során felvett interjúk és a két szerző saját interjúira alapozva. A jogtudat-kutatásokban alkalmazható kvalitatív módszerek használatáról – például narratív életútinterjú – *A jogtudat narratív értelmezése* című kötetben olvasható több érv.¹¹ A kvalitatív módszerek egyik nagy erénye, hogy mélyebb tudást biztosít az adott kérdésben, ezek által a kvantitatív jellegű kutatások által felvetett kérdéseket, dilemmákat részletesebben és mélyrehatóbban meg lehet ismerni és érteni. A tanulmánykötet által felvetett további kutatási irányok vizsgálatára a kvantitatív módszerek mellett például az interjúk módszerek vagy a fókuszcsoporthoz beszélgetés is eredményre vezet, ahogyan a fent hivatkozott könyv bevezetőjében olvasható: „Empirikus jogtudat-kutatás nincs a kortársak élményeinek, joggal kapcsolatos viszonyulásainak értelmezése nélkül.”¹²

A kötet érdemei mellett azonban egy-két kritikát is meg kell fogalmazni. A kötet számos alkalommal említi, hogy a jogtudat-kutatások szorosan összefüggnek a kriminológiai kutatásokkal és merítenek is azokból. Ennek ellenére a monográfia alig említ, hivatkozik kriminológiai kutatásra; a kortárs kriminológiai vizsgálatokra, kutatókra pedig csak elvétve van utalás, annak ellenére, hogy a kriminológiai tudás kapcsolatban áll a jogszociológiai kutatásokkal, ahogyan ezt a szerzők is leszögezik. Természetesen a kötet nem kriminológiai fókuszú, de a számos kriminológiai utalás mögött kevés a konkrét hivatkozás. A másik kritikai észrevétel a kötetben található tanulmányok önisméltására vonatkozik, a tanulmányok sok esetben repetitívek, egyes információk akár három alkalommal is olvashatóak. Ez valamelyest érthető,

¹¹ FLECK Zoltán [et al.] (szerk.): *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2017).

¹² Lásd FLECK (11. l.).

mivel a szerzők a kutatási anyagot több oldalról dolgozták fel, így elkerülhetetlen, hogy ne merüljenek fel újból egyes témakörök, ennek ellenére az olvasásban zavaró a sok ismétlés.

A bevezető tanulmányában egy igen fontos kérdés merül fel: van-e értelme a jogtudat-kutatásoknak (57. o.). Erre válaszként a *Jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre* című tanulmányban (147. o.) megfogalmazottakat érdemes felhívni, miszerint: „a jog társadalmi jelenség, amely a társadalmi környezet hatására formálódik és a társadalmon belül hat (vagy nem hat).” Ez a megfogalmazás erősen utal a már korábban is felvetett gondolatra, miszerint a jog és a társadalom szorosan összekapcsolódik, a jogot nem lehet és nem is érdemes a társadalom jellegzetességeinek megismerése nélkül vizsgálni. A jogtudat, a jogi kultúra vizsgálata segíthet megérteni egyes társadalmi jelenségeket, a jogi intézmények működésének hatékonyságát vagy éppenséggel deficitjeit, vagy akár a történelmi, kulturális jellegzetességek hatását a jogtudatra, jogi kultúrára.

Van-e értelme a jogtudat-kutatásoknak? Igen, van, amelyet a témában megjelenő egyre bővülő nemzetközi és hazai szakirodalom, szakmai műhely és tudományos vita is alátámaszt, köztük e tanulmánykötetben megjelent kutatások és megfogalmazott elméleti kérdések, lehetséges kutatási irányok.

*Szontagh Veronika**

* Kutatási asszisztens, MTA TK Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: Szontagh.VeronikaAnna@tk.mta.hu

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon*
(Budapest: Magyar Néprajzi Társaság 2016) 275.

NAGY Janka TEODÓRA (szerk.): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*
(Szekszárd: PTE-IGYK 2014) 205.

RAFFAI KATALIN (szerk.): *Határokon átnyúló családi ügyek. Nemzetközi személyes- és családjogi kérdések a XXI. században*
(Budapest: Pázmány Press 2018) 205.

SMUK Péter: *Magyar és európai pártjog*
(Budapest: Gondolat 2018) 227.

VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*
(Budapest: Pázmány Press 2017) 518.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőknek ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az erényekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékeli a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]” szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.